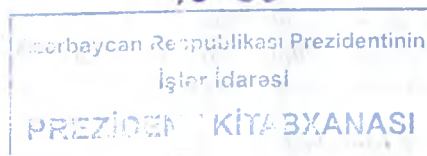

AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

ROZA EYVAZOVA

**ƏFQANISTANDA
TÜRK MƏNŞƏLİ
TOPONİMLƏR**

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2017**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 22 aprel 2016-cı il
tarixli qərarı ilə (Protokol №5) çap olunur.*

*Əfqanıstanda işləmiş ömür-gün yoldaşım
Fərman Eyvazova ithaf edirəm.*

Redaktorlar: Seyidağa ONULLAHİ,
tarix elmləri doktoru, professor

Məsud MAHMUDOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Qara MƏŞƏDİYEV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir MƏMMƏDLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor

**Latın qrafikasına
çevirən:** Mətanət MURADOVA

EYVAZOVA ROZA. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər.
Bakı: "Elm və təhsil", 2017, 248 səh.

*Əsərdə Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri tarix, coğrafiya
və dilçilik sintezində ilk dəfə olaraq araşdırılmışdır.*

*Monoqrafiya ali məktəblərin tarix, coğrafiya, filologiya, şərq-
şünaslıq fakültələrinin müəllim və tələbələri, aspirantlar, elmi işçilər,
habelə toponimika məsələləri, türk xalqlarının tarixi, Azərbaycan-
əfqan əlaqələri ilə maraqlananlar üçün dəyərli və əhəmiyyətlidir.
Əsərdən Azərbaycan, Əfqanıstan, ümumtürk və xarici ölkələrin
toponimikası sahəsində vəsait kimi istifadə oluna bilər.*

ISBN 978-9952-8176-1-2

© "Elm" nəşriyyatı, 1995
© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

GİRİŞ

Toponimiyada mənası hələ öyrənilməmiş, əsasən qədim dövrlərə aid coğrafi adlar çoxdur. Onlar "lal" toponimlər adlanır. Mənası ilk baxışdan aydın olan toponimlər "şəffaf", komponentlərindən birinin mənası aydın olmayan toponimlər "yarımşəffaf" adlanır. Hər hansı bir ərazinin toponimiyasında üstünlük təşkil edən dilə mənsub coğrafi adlar, həmin ərazinin toponimik fonu hesab edilir. Başqa dilə mənsub coğrafi adlar isə spektrlərdir. Toponimlər cəmiyyətin inkişafı prosesində tədricən və qat-qat əmələ gəlir. Bəzən eyni coğrafi ada müxtəlif ərazilərdə təsadüf edilir. Paralel toponimlər müxtəlif yollarla yaranır. Miqrasiya yolu ilə yaranan toponimlərə miqrant, yəni "gətirilmə", "səyyar" toponimlər deyilir. Əhalinin köçüb məskən saldığı yerə keçmiş məskənin adı verilir. Eyni dilə mənsub coğrafi adların yayıldığı sahə toponimik areal adlanır.

A. Qurbanovun təbiriylə desək, dil vahidlərinin öyrənilməsini təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan, habelə İran ərazisindəki toponimləri toplamaq və geniş bir arealın fonunda tədqiq etmək lazım gəlir. Belə olduqda Azərbaycan toponimik sisteminin ümumi mənzərəsi daha aydın təsvir edilir, obyektin dil qanunauyğunluqları aşkar olunur, külli miqdarda toponimlərin müxtəlif sözyaratma formalarının zəngin semantikasının izinə düşülür. Müasir Azərbaycan dilçiliyində bu cür tədqiqatın aparılmasına çox böyük ehtiyac duyulur (73, 98-99; 37, 50).

Azərbaycan dilinin, ümumiyyətlə türk dillərinin mədəniyyət izlərini başqa xalqların tarixində, ərazisində araşdırmaq, tədqiqata cəlb etmək, dil tarixinə aid faktları aşkar etmək dövrün ən vacib və aktual məsələlərindən biridir.

Qədim qəbilə, tayfa və xalqların tarixinin öyrənilməsində toponimlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bəllidir ki, müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı ayrı-ayrı tayfalar köçdükləri yeni yaşayış məntəqələrinə öz ana dillərində adlar verir. Həmin adlarda tarixin izləri öz əksini tapır. Odur ki, coğrafi adlarla bağlı olan bir sıra qəbilə, tayfa adları təkcə respublikamızın ərazisində deyil, digər dövlətlərin ərazisi və tarixi ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Belə ki, toponimlər hər hansı bir ərazidə tarixən sakin olmuş əhalinin etnik tərkibini öyrənməyə çox kömək edir. Bu baxımdan Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin araşdırılması xüsusi maraq doğurur və aktual problemlərdən biri sayılır.

Əfqanıstan ərazisində türk mənşəli toponimlər tarixin müxtəlif dövrlərində meydana gəlmişdir. Hər bir toponimin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, onların qonşu və qohum xalqların dillərinə aid faktlarla qarşılaşdırılması, araşdırılması Azərbaycan və Əfqanıstanın etnik tarixi və coğrafiyası, həmçinin tarixi əlaqələri sahəsində bəzi qaranlıq məsələlərin işıqlandırılması üçün ilk addımdır.

Qədim və müasir türk xalqlarının etnik tarixini, tarixi coğrafiyasını və toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından bu əsərin əhəmiyyəti böyükdür.

Əsərdə tədqiq edilən türk mənşəli toponimlərin tarixi və coğrafi hüdudları çox genişdir. Onların tarixi kökləri, Orta Asiya, Qafqaz və Azərbaycanla bağlı ümumi cəhətlərinin zəngin materiallar və faktlarla saf-çürük edilməsi, bu və ya digər ərazinin məskunlaşması tarixi, yerdəyişmələrin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın elmi yeniliklərindəndir.

Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər tarix, coğrafiya və dilçilik sintezində ilk dəfə olaraq fundamental şəkildə araşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, toponimik tədqiqat öz xüsusiyyətlərinə görə, digər elmlərdən fərqlənir. Müəyyən regionun toponimiyası dil mənsubiyyətinə görə, həmişə yekcins olmur. Toponimiyada bəzən müxtəlif dillərin elementləri cəmlənir. Təd-

qiqat zamanı həmin dillər haqqında müəyyən anlayışa malik olmaq zəruridir. Qədim toponimləri yaradan bəzi tayfalar və onların dilləri tarixin dərin qatlarında itib getmişdir. Bütün bu vəziyyət toponimik araşdırmaların kompleks şəkildə aparılmasını və bu prosesdə həmin elmlərin tədqiqat metodlarına geniş yer verilməsini tələb edir.

E. M. Murzayevin sözləri ilə desək, əgər dilçi toponimika sahəsində məhsuldar işləmək istəyirsə, tarix və coğrafiyanı bilməlidir, tarixçi-linqvistik və coğrafi biliklərə malik olmalıdır, coğrafiyaşünas isə passiv fəaliyyətlə məhdudlaşmamaq üçün linqvistika və tarix elminin məlumat və metodlarını, heç olmazsa bunların toponimik təhlili üçün ən zəruri olan bölmələrini dərk etməlidir (204, 17).

Əfqanıstanda türk mənşəli toponimləri tədqiq edərkən tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir. Əsrlər ərzində fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğrayan bəzi adlar tarixi-linqvistik təhlil ilə bərpa olunmuşdur.

V. İ. Aslanov qeyd edir: "Dil tarixinin, o cümlədən dilin yazıyaqədərki inkişaf tarixinin öyrənilməsində dilçilik elmi müxtəlif metodlardan istifadə edir. Dil tarixinin daha qədim dövrlərinin tədqiqi zamanı təkcə müqayisəli-tarixi metoddan faydalanmaq bacarığı kifayət deyil, əsas məsələ dilin müxtəlif səviyyələrində bərpa olunmuş formaları və bu formalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri düzgün müəyyənləşdirərək, onların inkişaf tarixini göstərməkdən ibarətdir... Hər hansı bir müasir dilin materialı əsasında olunan daxili bərpa başqa qohum dillərin materialları ilə təsdiq və təsbit edilmirsə, bu cür bərpanı ulu dil səviyyəsinə qaldırmaq elmilikdən kənardır" (15, 39).

Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin köklərini, qədimliyini meydana çıxarmaq üçün birinci növbədə bu ölkənin tarixinə ekskursiya edilmişdir. Əfqanıstanın ictimai-siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq bu ölkənin adı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif adlar daşmışdır. Müasir Əfqanıstanın tarixi adları, onların müxtəlif fonetik variantları, dövrün ayrı-ayrı mərhələlərində meydana çıxma səbəbləri faktlarla, elmi dəlillərlə I fəsil-

də öz şərhini tapmışdır. Türk mənşəli toponimləri izlədikcə onların Orta Asiya və Azərbaycanla bağlı xüsusiyyətləri mənbələr əsasında izah edilmişdir.

II fəsildə Əfqanıstanda sadə və düzəltmə sözlərdən törənən türk mənşəli toponimlərin linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

III fəsildə sintaktik üsulla müxtəlif nitq hissələrindən törənən mürəkkəb toponimlərdən, sadə və mürəkkəb sözlərdən törənən türk mənşəli toponimlərin növlərindən bəhs edilir. Sintaktik üsulla törənən mürəkkəb toponimlər müxtəlif nitq hissələri üzrə qruplaşdırılmış, tərkib daxilində mənası aydın olmayan komponentlərin şərh verilmişdir. Antroponimlər, etnonimlər, oronimlər, hidronimlər, zoonimlər, fitonimlər, memuar-xətiyə adları, coğrafi nomenli oykonimlər və digər müxtəlif adlardan törənən türk mənşəli toponimlər növlər üzrə izah edilmişdir.

IV fəsil Əfqanıstan – Azərbaycan toponimik arealları və onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini əhatə edir. Qərğə, Qər-qin, Salyan, Gəncək, Şəki, Xatın, Kutək/Kötək, Oğuz, Uruz-qan, Qıpçaq, Bayandur, Əfşar, Qırıq, Xələc, Qazan, Ağdaş, Qarabağ, Qarakol və s. toponimik adlar faktlarla izah olunur, onların arealları müəyyənləşdirilir, leksik-semantik xüsusiyyətləri verilir.

Əsərin “Nəticə” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

“Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər” əsəri Kabulda çap olunmuş “Qamus-e coğrafiyayi-Əfqanıstan” (IV cildlik) kitablarındakı faktlar əsasında yazılmışdır. Müəllif müxtəlif dövrlərdə Əfqanıstanda olduğu zaman öz şəxsi müşahidələrindən və mövzu ilə əlaqədar digər mənbələrdən də istifadə etmişdir.

Dördcildlik “Qamus”dan istifadə edilərkən toponimlərin mənbəyi ixtisarla (I –), (II –), (III –), (IV –) verilmişdir.

I FƏSİL

ƏFQANISTANDA TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN TARİXİ KÖKLƏRİ, ONLARIN ORTA ASIYA VƏ AZƏRBAYCANLA BAĞLILIĞI

ƏFQANISTAN TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Əfqanıstan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin köklərini meydana çıxarmaq üçün birinci növbədə bu ölkənin tarixini nəzərdən keçirmək lazımdır.

1747-ci ildən sonra Afqanıstan adı ilə tanınmağa başlanan torpaqlar ən qədim dövrlərdən bəri çox hadisələrə məruz qalmışdır. Miladdan əvvəl III minillikdə buralarda Türküstandakı Anau və Sind bölgələrindəki Mohençodaro və Harappa mədəniyyətlərini yaşadan yuvarlaq qafalı irqə bağlı bir xalqın yaşamış olduğu, II minilliyin əvvəllərində buralara şimal-qərbdən yeni insan dalğalarının axını fikirləri irəli sürülmüşdür. Miladdan əvvəl 1500-cü illərdə Pəncab üzərindən Hindistana enən aryların bunlardan olduqları bəllidir. Mülahizələrə görə, onlar Altay-Xəzər arasından Əfqanıstana gələn saka boyları tərəfindən Pəncabdan Hindistana köçürülmüşlər.

İranda Əhəmənilər dövlətinin qurulduğu zamanlarda (m. əv. VI əsr) bu gün Əfqanıstan adını daşıyan bölgənin başlıca xalqı sakalar olmuşdur. Bu bölgənin (Heri – Rud), Baktria (Belh), Drangiana (Sistan), Arakhosia (Kandahar) və Hilmend vadisi ilə Paropamisus (Hindukuş) və Kabil bölgələri İran hegemonluğu altına girmişdi.

Yunan qaynaqlarından məlum olur ki, Arakhosia bölgəsində Paktyes qövmi yaşamışdır ki, bunu bugünkü Pahtun və ya Paştun adı ilə bağlı hesab edənlər də vardır.

M. əv. IV əsrdə Əhəmənilər imperatorluğunu yıxan Böyük İskəndər Hindistana enərkən Mavəraünnəhr və Əfqanıstanda ayrı-ayrı qarnizonlar qoymaq məcburiyyətində qalmışdır. Bun-

ların ən başlıcası Aleksandria Arion, yəni Heratla Aleksandria, Arakhosia – Kandahar qalaları idi.

İskəndərin ölümündən sonra Əfqanıstanın şimal hissəsi imperatorluğun şərq bölgələri ilə bərabər Selevk Nikatorun əlinə keçmişdi. Hinduquşun cənubundakı bölgə isə şimali Hindistanda qurulan Morya xanədanı tərəfindən ələ keçirilmişdi.

İskəndərin ardıcılıarı arasında başlayan çarpışmalar üzündən Selevkilər zəifləyir, mərkəzdən uzaq olan Əfqanıstandakı makedoniyalı satraplar Suriya ilə olan əlaqələrini kəsərək burada müstəqil bir hökumət qururlar (m. əv. 246). Baktriyan kralığı adını daşıyan bu dövlət 50 il müddətindən sonra şimal-qərbi Hindistanın böyük bir hissəsini də tutmuşdu. Fəqət, m. əv. II əsrdə Hiynqular tərəfindən oturdular Çinin Qansu bölgəsindən qərbə doğru qovulmuş olan yüecilərin önündən qaçan İsiq Göl bölgəsi sakaları Mavəraünnəhr yolu ilə Əfqanıstandakı yunanlar üzərinə hücumla başladıqı zaman, bunlar da Kabul-Pəncab bölgəsinə çəkilmək məcburiyyətində qalmışdılar. Beləliklə, Əfqanıstanın qərb tərəfləri İrandakı partlara, digər bölgələri sakalara keçmişdir.

Çinin şimalından İli ırmağı boylarına qovulan yüecilər, cənub-qərbə doğru axışaraq Ceyhunu keçmiş, partları İrana, sakaları Sistana qovmuş, Əfqanıstanda sonralar Kuşan adı ilə tanınan bir hökumət qurmuşlar.

Kuşanlar ən qüdrətli hökmdarlarından Kanışka zamanında Əfqanıstanla bərabər, şərqdə Benaresə, cənubda Malvaya qədər bütün şimali Hindistanı hakimiyyətləri altında saxlamış, qəbul etdikləri Budda dinini Orta Asiya içərilərinə qədər yaymışdılar.

Türk Kuşan imperatorluğunun mərkəzini təşkil edən Əfqanıstan, VII əsrə qədər bu xanədanıdan çıxan sülalənin hakimiyyəti altında olmuşdur. VII əsrdə islam dinini yayan ərəblər İranı aşaraq Əfqanıstanın şimal-qərb bölgələrinə qədər gəlmiş, lakin Kuşanların çəkildikləri Kabul vadisinə soxulmamışlar.

Çin səyyahı Hi-yuen-Tsap-ın 622-ci illərdə Əfqanıstandan keçərkən verdiyi məlumatlara əsasən demək olar ki, VII əsrdə Kuşanların Kabul bölgəsində Turuşka adı altında hökuməti ol-

muş, Batı Tu-kiu (Türk) xanlığına bağlı olan Toxarıstan yabquları da şimali Əfqanıstanı hakimiyyəti altında saxlamışlar.

Əfqanıstanın şimal tərəfləri də şimal-qərb bölgələri kimi sonralar xəlifələrin hakimiyyəti altına keçmiş, IX əsrə qədər Şam və Bağdad xəlifələrinin göndərdikləri Xorasan valilərinə bağlı məmurlar tərəfindən idarə edilmişdir. Bu valilərdən Zül-yəmineyn adı ilə tanınan Tahir 821-ci ildə şərqdə Abbasi imperatorluğunun parçalanmasında başlanğıc olan müstəqil Xorasan hakimiyyətini qurduğu zaman buraya bağlı olan Herat və Bəlx bölgələri də Tahirilərin himayəsində qalmışdır. Lakin Sistanda yeni bir hakimiyyət quran (868) Saffarilər Tahirilər dövlətini çevirmiş (872), Xorasanla bərabər qərbi Əfqanıstanı, Qəznə-Kabul tərəflərini də tutmuşdular. Amma bu qısa sürmüş, son Kuşan xanədanlığına arxa duran Hindu Şahi soyu Qəznə-Kabul bölgələrinə də hegemon olmuşdur.

Bəlxli bir türk şamanının soyundan gələn Əhməd oğlu Nəsr, 874-cü ildə Səmərqənd və Buxarada Samanilər dövlətini quraraq İrandakı Saffariləri yıxmış (908), Xorasanla bərabər Əfqanıstanın bütün şimal bölgələrini öz hakimiyyəti altına almışdır. Hakimiyyətə gələn Samanilər Hinduquşun cənub bölgələrində də müsəlmanlığı yaymağa başlamışlar. Samanilərdən Alptəkin 962-ci ildə Qəznə şəhərində xanədanlıq quraraq şimali Əfqanıstanı tutmuşdur. 977-ci ildə Qəznə hökmdarlığını ələ keçirən Səvüktəkin (Səbüktəkin) və oğlu Mahmudun parlaq qələbələri nəticəsində Kabulu hakimiyyəti altında saxlayan Mecusi kralığı yıxılmış, İndus boylarına qədər uzanan sahələri özündə cəmləşdirən Əfqanıstan böyük bir imperatorluğun mərkəzi olmuşdur.

Tarixdə, Əfqanıstanın altın dövrü olan Mahmud zamanında, bu məmləkət böyük bir Türk imperatorluğunun əsasını təşkil edir, o zamana qədər sönük bir şəhər olan Qəznənin mədəniyyət zənginliyi bütün Asiyaya səs salır.

1153-cü ilə qədər Səvüktəkin sülaləsinin hakimiyyəti altında olan Əfqanıstan, həmin tarixdən etibarən Heratla Qəznə arasındakı dağlıq bölgədə Firuz-Kuh deyilən yerdə yaşayan quri-

lərin əlinə keçmişdir. Bu soyun hökmdarlarından Aləddin Həsən, özünə Cihansuz adını qazandıran qorxunc xanədanın son hökmdarı Xosrov Məlik (Məlikşah) Laxura çəkilmək məcburiyyətində qalmış, beləliklə, bütün Əfqanıstan qurilərin əlinə keçmişdir.

XIII əsrin əvvəllərində bütün Asiyada görünməmiş yıxıntılara və dəyişikliklərə səbəb olan moğol axını önündə Xarəzmşahlar dövləti süqut edir (12, 20), Türküstan və İran kimi, Əfqanıstan da onların əlinə keçir.

Xarəzmşah Aləddin Məhəmmədin oğullarından Cəlaləddin Menküberti, Əfqanıstanı qurtarmaq üçün Hinduquş dağlarının cənubuna çəkilməmiş, lakin bitib tükənməyən moğol dalğalarının önündən son anda Azərbaycana çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu zamandan başlayaraq moğol hakimiyyəti altında qalan şimali Əfqanıstan XIV əsrin sonlarında Timurla bağlı olaraq yenidən türk hegemonluğuna tabe olmuşdur.

Timur Bəlxə ələ keçirərək burada hakimiyyət qurmuş (1370), az sonra Heratı da Səlcuq hökmdarlarından Sultan Səncər soyundan olan Kertoğullarından almış, İrənlə bərabər Əfqanıstanı da böyük imperatorluğa qatmışdır.

Timurun ölümündən sonra böyük imperatorluq bir-biri ilə boğuşan oğul və nəvə-nəticə tərəfindən parçalanmışdır. Timurun beşinci nəsilindən gələn törəməsi Babur 1504-cü ildə atalarının Fərqanə bölgəsindəki torpaqlarından Şeybani özbəkləri tərəfindən qovulduğu zaman Əfqanıstana girmiş, əvvəlcə Kabul, sonra da Qəndəhəri almışdır (1507). Lakin Babur Əfqanıstanda qurduğu kiçik krallıqla qane olmamış, 1525-ci ildə Hind sultanı İbrahim Lodiyanın Panipat savaşında məğlub edərək Delhiyə almış, Kabul yerinə buranı paytaxt etmişdir. Bu zamandan sonra Kabulla Qəndəhər Delhiyə bağlı bir el halında qalmış, Herat isə səfəvilərin əlinə keçmişdir. Baburun ölümündən (1530) sonra Benqalə əfqanları kralı Şir Şah tərəfindən Hindistandan çıxarılan oğlu Humayun İrana sığınmaq məcburiyyətində qalmışdır. Humayun şah Təhmasibin yardımı ilə Qəndəhəri alaraq Hindistanda əlindən çıxardığı səltənətini Əfqanıstanda

qurmuş, Delhiyə geri alana qədər (1554) burada qalmışdır. Humayun Delhiyə döndükdən sonra Əfqanıstanın Kabul və Qəznə tərəfləri Hindistana bağlı bir el halında qalmış, Heratla Qəndəhər iranlıların, Bəlx də özbəklərin əlinə keçmişdir. Bu vəziyyət uzun zaman davam etmişdir. XVII əsrin sonlarında iranlıların Qəndəhər valiliyinə təyin etdikləri gürcü prinsi Şahnəvaxın dövründə xalqa edilən zülm narazılığa səbəb olmuşdu. Qəndəhər camaatının əsas qüvvəsini təşkil edən Kalaç türkləri, Gilzay oymağının başçısı Mir Üveysin sərkərdəliyi ilə baş qaldıraraq iranlıları qovmuş və 1708-ci ildə müstəqil bir dövlət qurmuşlar. Üveysin yerinə keçən (1715) oğlu Mahmud İran üzərinə hücum etmiş, səfəvilərin qüdrətsiz hökmdarı Şah Hüseynin paytaxtı olan İsfahanı da tutaraq öz hegemonluğu altına almışdır (1722). Lakin Qəndəhardan gəldikləri üçün İran tarixlərində əfqanlar deyilən gilzailər İranda çox qalmamışlar. Vəfat etmiş Mahmudun yerinə keçən qardaşı Əsrəf, əfşar türklərindən Nadirqulu tərəfindən məğlub edilərək İrəndən çıxarılmışdır (1729). Nadir əvvəlcə Səfəvi hökmdarı Şah Təhmasibi, sonra da yerinə keçirdiyi on aylıq oğlu Abbası aradan götürərək özünü hökmdar elan etmiş (1736), o biri il də Qəndəhər və Kabulu ələ keçirmişdir. Nadir şah özünü əfqanlara çox sevdirmiş, güvəndiyi xalqdan aldığı əsgərlə bir ordu qurmuşdu. Orduya alınanlar arasında Abdali oymağının Sadozay soyundan Əhməd xan adında bir gənc də vardı. Nadir şah Məşhəd yaxınlığında öldürüldüyü zaman (1747) orduda çox çevik olan bu qabiliyyətli gənc tabeliyindəki bir neçə min əfqan əsgəri ilə xəzinəni, Kuhnur və Dəryayi-Nur adlı iki məşhur almazı aradan çıxarıb Qəndəhərə getmiş, topladığı böyük məclisdə özünü şah elan etmiş (1747), Dürri-düran (incilər incisi) adını almışdır. Beləliklə, Əhmədin mənsub olduğu Abdali oymağına bu zamandan sonra Dürrani deyilmişdir. Əfqanıstan, Əhməd şah Baba ilə ilk dəfə yerli bir hökmdar tərəfindən idarə edilən müstəqil bir dövlət və bir ölkə olaraq tarixə düşmüş, bu zamandan sonra "Əfqanıstan" adı ilə tanınmağa başlamışdır (246, 173; 265).

MÜASİR ƏFQANISTANIN TARİXİ ADLARI

“Əfqanıstan mənbələrdə Afganistan və Efganıstan şəklində də yazılır. Əfqanlar ölkələrinə öz milli dillərində “Pahtun ülke-si” anlamına uyğun gələn “Pahtunkua” və “Pahtapa” adını vermişlər. Şimali əfqan dialektində “Pahtun”, cənubda isə “Paştun” “əfqanlı” (peştu) deməkdir. Hər ikisi də Herodotda adı çəkilən Paktues və Ptolemeydə söylənən Parsyetai adları ilə qarşılaşdırıla bilər. Bu adların hindiləşmiş Pathan şəklində Hindistan əfqanları üçün işlənir. Əfqanlar öz ölkələrinə Roh da deyirlər ki, bu da Pəncəbdən gəlmə bir söz olub “dağlıq” anlamındadır. Böyük İsgəndər zamanında Əfqanıstan torpaqları Arakhosia satraplığını təşkil edirdi. Ərəblər əfqanlar ilə bu ölkənin Süleymanın dağlarında rastlaşdıqları üçün bunlara Süleymani demişdilər. XVIII əsrin ortalarından bəri işlənən Afqanıstan adı farscadır. Afqan adı ilk dəfə 1030-cu illərdə Birunidə çəkilir. Fars əslindən gəlmiş bəlli olmaqla bərabər, qaynağı və anlamı qaranlıqdır.

Arrianosda adı çəkilən Assakanoi, Aspasioi və Strabonda anılan Astakenoi və Hippasioi-ləri əfqanlarla bir sayanlar olduğu kimi, bu milləti, adı Hind əsərlərindən Mahabharata`da və Purapa`da çəkilən, sanskritcədə “süvarilər” anlamına uyğun gələn Asvaka oymağına yaxınlaşdırmaq və ya eyni Afqan adını fars dilində “dağ boğazi” şəklində izah edənlərə də təsadüf edilmişdir. Bu açıqlamalardan heç biri nə tarix, nə filoloji baxımdan inandırıcı deyildir. Bir xalq etimolojisində bütün tarix boyunca çarpışmaq məcburiyyətində qalmış olan əfqanların adını bu çarpışmaların doğurduğu fiqan ilə açıqlamağa çalışmışlar” (246, 167).

Biz əfqan adının fars mənşəli olmasını qəbul etmirik.

Mir Qulam Məhəmməd Qubar Əfqanıstanın tarixi adlarını üç bölgədə vermişdir:

1. آریانا – Aryana – Əfqanıstanın qədim adlarından biridir ki, Avesta dövründən (miladdan min il əvvəl) miladın V əsrinə

qədər 1500 il ərzində ölkə bu adda adlanmışdır. Bu ad aryalığın məskəni anlayışını bildirir. “Avesta”da bu ad آریانا (İryana) şəklində verilmişdir. Onunla yanaşı توریانا (Turyana) adı da verilib.

Müəllif bu ada öz münasibətini bildirərək yazır: Hər halda həmin آریانا (İryana) və آریانا (Aryana) adı Əfqanıstan olmuşdur ki, sonralar farslar azacıq dəyişikliklə ایران – İran terminini qəbul etmişlər.

2. خراسان – Xorasan – Miladın III əsrindən sonra Əfqanıstan ölkəsinin adı. XIX əsrə qədər 1500 il müddətində Əfqanıstan bu adı daşımışdır.

3. افغانستان – XIX əsrdən Xorasan termini öz yerini Əfqanıstan termini ilə əvəz etmişdir. Mir Qulam Məhəmməd Qubarin qeydinə görə, X əsrdə islam yazıçılarının əsərlərində işlənən Ağvan sözü Əfqan şəklində tədricən geniş yayılmağa başlamışdı. Amma Əfqanıstan adı XIII əsrdə ilk dəfə ölkənin şərq vilayətlərinə verilmişdi. XIV əsrdə bu ad ölkənin şərqindəki Təxti-Süleyman və onun mahallarına aid idi. XVI əsrdə Kabulun cənub yerləri “Əfqan” adını götürdülər. XVIII əsrdə Sind çayından Kabulistan qədər, Kəşmir və Nuristan yaxınlığından Qəndəhar və Moltana qədər əfqanların məskəni sayıldı. Beləliklə, XIX əsrdə “Əfqanıstan” adı bu ölkənin rəsmi adı hesab edildi (265, 9).

Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Əfqanıstan” coğrafi adının birinci komponenti “Əfqan” yuxarıda qeyd etdiyimiz Avğan – اوغان termini ilə bağlıdır. Bunun etimoloji təhlilini yeri gəldikcə verəcəyik.

Əfqanıstanın tarixi adları ilə əlaqədar olaraq başqa bir mənbəyə nəzər salaq:

"اسم قدیم شهر طالقان خراسان بوده و محاصره کردن چنگزخان این هر را معروف است. و ترجمه یونانی این اسم "دهنه جهنم" می باشد". (256, 45)
Tərcüməsi:

Talıqan şəhərinin qədim adı Xorasan olmuşdur. Çingiz xanın bu şəhəri mühasirəyə alması məlumdur. Bu ad yunanca tərcümədə “Cəhənnəm dəhnəsi” deməkdir.

XV əsrin əvvəlində yazılmış Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Təlxis əl-Asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar” (“Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri”) kitabında “Xorasan” haqqında məlumatlara nəzər salaq:

Xorasan – Şərqdə Mavəraünnəhrlə, qərbdə Kuhistanla həmsərhəd olan məşhur ölkədir. Əsas şəhərləri Herat, Mərv, Bəlx və Nişapurdur” (54, 91).

Yuxarıda adı çəkilən mənbədə (256) أرخزيا – “Araxziya” Əfqanıstanın qədim adıdır. Bu məmləkətin qədim sakinləri Paktəvi adlanır. Hazırda onlara Puştu deyilir. İran əhli onları əfqan adlandırır. Bu məmləkətin cənub-qərbində iki böyük çay vardır. Birinci adı اتوماندوس – bugünkü Hilmənd, digəri أرختس – bugünkü Ərgəndab adı ilə məşhurdur. Məmləkətin tamam cənub arxa hissəsini bu çayın adı ilə “Araxziya” adlandırdılar. Bu məmləkətin ortasında Böyük İsgəndər, Makedoniya mühacirləri üçün şəhər tikdirmiş, onu öz adı ilə Aleksandr ya Araxs məmləkəti adlandırmışdı, yəni İsgəndəriyyəyə Araxziya. Bu da bugünkü Qəndəhardır.

Yuxarıdakı mənbəyə (256) əsasən, Çələbinin “Coğrafiya” kitabında yazılır: “Araxziya Sistanın bölgələrindədir. İsgəndər kəbirin bina etdiyi Qəndəhar şəhəridir”. “Qamus əl-ülam”ın (قاموس الاعلام) sahibi deyir: “Qədim yunanlar Sistan darülmülkünə “Araxziya” adı vermişlər. O şəhəri Semiramis salmış və onu Kufə adlandırmışdır.

Şübhəsiz ki, Kufə indiki Kabul şəhəridir. Bununla əlaqədar Danvil yazır ki, Kufə çay adıdır ki, Kabuldan keçir. Həmin çay Kabul adı ilə tanınır, başlanğıcını Hinduquş dağlarından götürür, Pəncab çayına tökülür.

Beləliklə, deyə bilərik ki, qədim Zabilistan indiki Araxziya olmuşdur” (256, 52-53).

“Əfqan Türkiistanı” adı ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı məlumat çox maraqlıdır. “Əfqan Türkiistanı – Afgan türkiistanı Əfqanıstanda sovetlər birliyi sinirində (sərhəddində - R. E.) bir el. Həcmi 150 000 km, əhalisi 1 milyona qədərdir. Bəlx əski başkəndi (paytaxtı – R. E.), Məzari-Şərif yeni başkəndidir. Xalqın

çoxu özbəklər və taciklərdir. Çingiz xan tərəfindən alındıqdan sonra yüz ilə qədər Hindistan türk imperatorluğuna bağlı qalmış, sonra da özbəklərə keçmişdir. XVIII əsrdə Əhməd şah Dürrani ilə oğlu Timur Əfqan Türkiistanını ələ keçirmişlər. Daha sonra Timur şah oğullarının bir-biri ilə etdikləri savaş nəticəsində buradakı xanlıqlar parçalanmış, özbəklər Buxaraya bağlanmışlar. Dost Məhəmmədin zamanında (1850-59) əfqanların buranı tamamilə işğalından sonra və 1873-cü ildə müqaviləyə görə, Əndxoy, Şiberqan, Sarıpul və Meyməne Əfqanıstana verilmişdir (246, 178).

Tarixdən bəllidir ki, Ptolemey Albaniyanın ona məlum olan 29 şəhər və kəndinin adları siyahısında Baktriyanın da adını çəkmişdir (9, 77).

Bununla əlaqədar, Albaniyaya daxil olan Baktriya coğrafi adını izləyək:

Əfqanıstan coğrafiyasına aid bir mənbədə göstərilir ki, “Avesta”da gözəl torpaqlardan hesab edilən 16 ölkənin adları siyahısında Kabul 7-ci ölkə kimi وایکارتا Baykarita adı ilə verilib... Qədim Kabulun ilk mövqeyi hələ yaxşı işıqlandırılmayıb. Kabul həmişə çayın hər iki tərəfindən Şirdarvaza və Əsmayı dağlarının arasında olmamışdır. Bəlkə cənub və yaxud cənub-şərq tərəfindən yerdəyişmə olub və zaman keçdikcə indiki mövqeyinə çatmışdır (263, 212).

Əfqanıstanda çap olunmuş “Kitab” məcmuəsinin (1362-ci il) 2-ci nömrəsində Abdulla Həbibinin “Negahi be namhayi bastani Kabul” məqaləsində qeyd edilir ki, “Avesta”nın 1-ci fəslində Ahuramazdanın yaratdığı 16 ölkənin adları siyahısında 10-cu bənddə 7-ci ölkənin adı Vaekreta kimi təqdim edilir.

Bəzi alimlər bu yeddinci ölkəni Kabulla əlaqələndirir.

A. Həbininin qeyd etdiyinə görə, “Avesta”da Kabul Baykritə, Həxəməniş kitabələrində - yazılarında gandara və pəhləvi Avesta təfsirində کاپول Kapul şəklində verilmişdir. Məqalə müəllifi “Avesta”da Kabulistana verilən Baykritə adını belə izah edir:

Bu adın birinci tərəfi “vay” qədim mənbələrdə göstərilən

külək və hava tanrısının adına – “vayu”ya uyğun gəlir. Bu söz hava tanrısı, yaxşı hava və külək müvəkkili mənasında işlənən və – “va” kökündən əmələ gəlib. Pəhləvi lügətində bu sözün mənaları fələk və bad variantlarındadır. Bağlan kitabələrində külək mənasında olan bad vayu-vay-vat-vad variantlarında verilmişdir. Qədim vayu tufan, şiddətli cərəyan, ziyan yetirən hava anlayışlarını bildirir (257, 2).

Yeri gəlmişkən, dilçilikdə b – v, k – g – y fonetik qanunauyğunluqlarına əsasən, Baku – vayu eyni mənşəliyini irəli sürürük. “Vay” sözü hava, külək tanrısı, tufan, cərəyan, su anlamlarındadır. Bak – Vay sözləri həm ayrılıqda, həm də tərkibdə eyni mənalı olmaqla bərabər, həm də qəbilə, sülalə adı ilə bağlıdır.

“Qədim türk yazılı abidələrinin dili” kitabında belə bir şərh verilmişdir: Tabğac Vey sülaləsinin adı (436-557-ci illərdə). Sonralar bu ad altında bütün Çin qəbilələri, hətta türkdilli bir qəbilə tanınmışdır (KTK, II, Moq. 39).

Baktriya – Baykritə toponimik adın ikinci komponenti ktriya – kritə-dir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kərdən (etmək) felinin kökü qədim parsda krta, pəhləvidə kart olmuşdur. Hazırda şəhər mənasında gerd şəklində işlənir. Ərəblər gerd sözünü öz tələffüzlərinə uyğun olaraq cerd şəklində işlədirlər.

Beləliklə, kərd-ən (etmək) felində abad (şəhər) semantik anlayışı özünü büruzə verir. Bütün bu şərhlərə əsasən A. Həbib-i Kabulistanı qədim Avesta əsasında Vaykritə, Vaykərd şəkillərində Vayabad, şəhre vayu mənalarında verir (257, 2).

Biz yuxarıda verilən izahatlardan nəticə çıxararaq antik müəlliflər tərəfindən Albaniya dövlətinin vilayətlərindən biri hesab edilən Baktriyanı “Avesta”da verilmiş Vaykritə adının eyniliyi kimi qəbul edirik. Vaykritə, Baktriya sonralar Baxtər fonetik variantında özünü göstərmişdir.

N. Taliqaniyə görə, hazırda Baktriya, yaxud Bəlxin xarabalıqlarının sahəsi 35 kv. km-dir. Vaxtilə bu xarabalıqlarda insanlar yaşamışlar (266, 1).

Bəlx şəhərinin mərkəzi Məzari-Şərif vilayətinin mərkəzindən 22 km və Kabuldan 643 km aralı olub, dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 1185 metrdir. Müxtəlif dövrlərdə, həm islamdan əvvəl, həm də islamdan sonra yunanlar, ərəblər, hindlər, farslar tərəfindən bu yerin Baktriyan (باکتریان), Baxtəriş (باختريش), Box-di (بخدی) və Palhikdis (پالهيکديس) kimi müxtəlif variantlı adları olmuşdur.

Bu şəhərin ilk banisi Bəlx ben Bəlx, ben Saman, ben Sallam, ben Ham, ben Nuh olmuşdur. Bəziləri bu yeri Gəştasibə aid edirlər və onun salınmasına on il vaxt sərf etməsini qeyd edirlər. Mənbələrin qeydinə görə, bu məmləkət həddindən artıq gözəl olub, hündür, gözəl bayraqlara malik olub. Təqribən 228 dəfə işğal və hücumlar nəticəsində dağıdılıb. Bundan əlavə, Çingiz və onun sülalələrinin hücumundan bu şəhərin əhalisi dəfələrlə qətlə məruz qalıb və yandırılıb, xarabalıqlara çevrilib. Belə ki, hazırda bu köhnə, qədim, tarixi şəhərin sahələrində çoxlu xarabalıqlar nəzərə çarpır. Şəmsi 1312-ci ildən bu qədim, köhnə şəhərin yanında yeni şəhər salınmağa başlandı. Əhalinin əksəriyyəti köhnə şəhərdən yeni şəhərə köçdü. **Şəki, Dəhnu, Kökçək arığ, Qazan, Qızıl qala, Oğuz** və s. bu kimi qəsəbə-kəndlərə malikdir (261, 258-260).

Başqa bir mənbədə:

بلخ از شهرهای قدیمی است. گویند در خراسان هیچ شهرهای قدیمی تر از بلخ نیست... تخارستان، سمنگان، بغلان، سرای ارهنگ، طالقان، اندخوی، شیورغان، فاریاب، جوزگانان، بامیان، غزنه، پنجشیر، کابل، مروان، تاکنار سند از حساب بلخ شمرده اند.

(253, 282).

Tərcüməsi: Bəlx qədim şəhərlərdəndir. Deyirlər ki, Xorasanında Bəlxdən qədimi yoxdur... Toxaristan, Səməncan, Bağlan, Sərayi-Ərhəng, Taliqan, Əndxoy, Şiburqan, Fəryab, Cuzqanan, Bamiyan, Qəznə, Pəncşir, Kabul, Mərvan, Sind kənarına qədər yerlər Bəlx hesab olunur.

Başqa bir mənbədə: **“Baktria, Baktriane və ya Baktra** qədim zamanda Paropamisos (Hinduquş) ilə Oksos (Amudərya, Ceyhun) arasında bir ölkə. Baş şəhəri Baktra (indiki Bəlx)

idi. Baktra adı bəzən yanlış olaraq bütün Şərqi İrana aid edilir. Zərdüşt Baktriada yaşamışdır. Vaxtilə Avesta dilinə əski Baktria dili deyilmişdir. Baktrianın Hind-Avropa irqinin ana yurdu olduğu düzgün sayılmır, həqiqətə uyğun deyildir. Baktrianın tarixi 3 dövrə ayrılır: 1. Əski dövr (m. əv. 1000-323), 2. Helen-Baktrian imperatorluğu dövrü (m. əv. 323-140), 3. İskit hegemonluğu dövrü (m. əv. 140 - m. s.560) (248, 96).

Bir sıra mənbələrə əsasən, Bəlx-Baktria Orta Asiyada Amudəryanın yuxarı və orta axarında qədim vilayət olmuşdur. İndiki Özbəkistan və Tacikistanın cənub vilayətlərini və Əfqanıstanın şimal hissəsini əhatə edirdi... Xarabəli Şimali Əfqanıstanda, indiki Bəlx (Vəzirabad) şəhəri yaxınlığındadır. Bəlx-də hələ er. əv. I-ci minilliyin I-cı yarısında quldarlıq cəmiyyəti mövcud idi. E. əv. VI əsrdən Əhəmənilər dövlətinin tərkibində, er. əv. IV əsrdən Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasına daxil idi. İmperiya dağıldıqdan sonra, er. əv. III əsrdə burada və bəzi qonşu vilayətlərdə Yunan-Bəlx padşahlığı yaranmışdı. Sonralar Soğd ilə birlikdə Kuşan padşahlığının yaranma mərkəzi olmuşdur: VII əsrdə Xilafət qoşunu Bəlxə dağıtmışdır. 725-ci ildə şəhərin bərpasına başlanmışdı. X əsrdə Bəlx əsas şəhər (şəhristan) və şəhərətrafi qəsəbədən (rabad) ibarət idi. Bəlx XI-XII əsrlərdə Qəznəvilər, Səlcuqilər, Qurilər dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. 1221-ci ildə Çingiz xan buranı dağıtmışdı. XIV əsrdə bərpa edilmişdir. Bəlxin bir sıra memarlıq abidələri (Bala Hissar qalasının, şəhər divarlarının, mədrəsənin, məscidlərin və s. qalıqları) XV-XVI əsrlərə aiddir. XVI əsrin 2-ci yarısından XIX əsrin ortalarına qədər Buxara xanları varislərinin iqamətgahı olmuşdur.

Amudərya dəfinəsindən tapılmış əşyalar Bəlxin Asiyada bədii sənətkarlığın qədim mərkəzlərindən olduğunu göstərir (167; 163; 8 (11), 41).

“VII əsrdə Bəlx Türkyut xaqanlığının ərazisinə daxil idi” (34, 192).

Aparığımız araşdırmalara görə, Baktriya indiki Özbəkistan və Tacikistanın cənub vilayətlərini və Əfqanıstanın şimal

hissəsini əhatə edirdi. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, miladın II əsərində yaşamış yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolemey Albaniyanın ona məlum olan 29 şəhər və kəndinin adını çəkərəkən Baktrianın da adını qeyd etmişdir.

Biz antik müəlliflər tərəfindən Albaniya dövlətinin vilayətlərindən hesab olunan Baktrianı qədim “Avesta”da verilmiş **Vaykritə** adı ilə eyni mənşəli hesab edirik.

Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanın şimal vilayətləri və Dağıstanın xeyli hissəsi qədimdə Albaniya adlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk və qafqaz dilləri ilə məşğul olan alimlərin, demək olar ki, hamısı bir sıra yer adlarındakı van, ban və man morfemlərini məkan, yer mənasında işlənmiş qədim bir sözün fonetik variantları kimi tanıyırlar. Buna görə də “ağvan” sözünün ikinci hissəsi van “Alban” sözündəki ban morfeminin başqa bir və ya bir neçə dilə məxsus fonetik variantıdır. “Ağ” sözü Alban adının birinci hissəsini təşkil edən “al” sözünün ləfzi tərcüməsidir.

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin yazılı abidələrindən aydın olur ki, “ağ” sözü yüksəl, qalx, ucal mənalərini bildirən feil köküdür və müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək işlənmişdir. “Ağ” sözü Alban sözünün ilk hissəsini təşkil edən “al” sözü kimi yuxarı mənasında, xüsusən, türk dillərində qədimdən işlədilən bir söz olmuşdur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ağ sözü bəzi tədqiqatçıların bildirdiklərinə görə, gürcü və erməni dillərində də öz izini saxlamaqdadır. Buna görə də, demək olar ki, Alban sözündəki al sözü yuxarı mənasında bir söz kimi tərcümə olunaraq ağ sözü ilə əvəzlənmiş və beləliklə də Alban əvəzinə eyni mənada Ağvan sözü yaradılmışdır (40, 25-29).

Biz Ağvan sözündəki fonetik hadisəni – hərflərin yerdəyişməsini nəzərə alıb (kiprik-kirpik və s.) Avğan – Ağvan – Afğan – Ofğan adlarının eyni mənşəli olmasının tərəfdarıyıq.

A. Həbibiyə görə, Hindistanın şimal məntəqələri və İndus (Sind) çayı hövzəsi miladdan əvvəl Bamiyandan Qəndəhara qədər, Loğman və Nangərhar daxil olmaqla dəreyi – Bulan,

Benur, Benu və **opokien** (افغان) – **Əfğan**) kao-fu adlanmışdır (257, 8).

Göründüyü kimi, OPOKIEN adının bərabərliyində həmin sözün şərh kimi **Əfğan** yazılmışdır.

Deməli, Əfqanıstan coğrafi adının etimologiyası “Ağvan” toponimiyasının mənşəyi ilə səsləşir, həmçinin OPOKIEN – OPOKIN adı müxtəlif fonetik qanunauyğunluğuna və semantikasına görə, Əfğan adına uyğun gəlir.

Beləliklə, Avğan, Opokin adlarından Afğan – Əfğan (افغان) toponiminin müxtəlif variantları olması mülahizəsini irəli sürürük. Bununla bərabər, **Əfğan** (افغان) adının **Əfağnə** variantını da qeydə almışıq (255, 175).

“Əfğan” haqqında başqa bir mənbədə qeyd edilir:

افغان – ا. خ. اوغان: نام طایفه ای ساکن افغانستان، مردم افغانستان که آنها را افغانه، هم میگویند. (259, 202)

Tərcüməsi:

Əfğan – xüsusi isim. Əvğan: Əfqanıstanda sakin olmuş bir tayfanın adı. Əfqanıstan xalqı onlara Əfağnə də deyirlər.

Əfağnə Patan və Əfğan olmaqla iki yerə parçalanmışdı. Qurlar hücum edib ayrı-ayrı yerləri tutdular: **Əfağnə** iki yerə parçalandı: **Patan** və **Əfğan** (255, 177).

XVIII əsrin əvvəllərinə aid bir mənbədə qeyd olunur ki, Hindistan və İran arasında **Ağvan** adlı tayfa yaşayır. Həm də göstərilir ki, bu tayfa XIV əsrin ortalarında Teymurləng dövründə Kür – Araz çayları arasındakı ərazidən Şərqi İrana köçürülmüşdü. Onlar məhz türkdilli xristian albanlar idi. Bu, bir daha göstərir ki, Alban adını daşıyanların Dağıstandilli olması haqqındakı nöqtəyi-nəzər bir kənara qoyulmalıdır. XIV əsrdə Kür – Araz vadisində belə miqdarda Dağıstandilli əhali yaşamırdı. XVII əsrdə 4 min ailədən ibarət bu ağvanlar Qəndəhar qalası ətrafında yerləşirdi. Tayfanın başçısı Mir Üveys Qəndəhar qalası qarnizonunun başçısı gürcü Georgi Məmmədخان Şahnəvaz oğlunu öldürərək qoşununu qırılmış və qalanı ələ keçirmişdi. Həmin əsrdən sonra bu ağvan-albanların taleyi məlum deyildir. Aydınır ki, bu ağvanlar heç də XI-XII əsrlərdə Azər-

baycana gəlmiş səlcuq oğuzları deyildi. Məlumdur ki, bu köçürülən ağvanlar Qarabağdan ola bilərdi, çünki Teymurləng dəfələrlə Qarabağda uruğ salmışdı.

Yesayi Həsən Cəlalyan Qəndəhara köçürülmüş həmin ağvanları “afğan” adlandırır və onların mənşəcə Ağvan olduğunu yazır. On min albanın Əfqanıstana Teymur tərəfindən köçürüldüyünü XV əsr erməni tarixçisi Foma Metsopski də yazır. Yesayi Həsən Cəlalyan yazır ki, indiyədək (XVIII əsrin əvvəllərinədək) onlar bu adı daşıyırlar. Onlar orada müsəlman dininin sünni təriqətini qəbul etmiş və hakim vəzifələrdə olmuşlar. Bu tayfa barəsində deyirlər ki, o, Qafqazın alanlar ölkəsinin sakinlərindən törəmişlər; onlar ağvanlar nəslindəndirlər və bu günə kimi də özlərinin əvvəlki adlarını daşıyırlar (31. 136-137; 69. 22).

“Alban” enik adı xristian albanlar içərisində rəsmi olaraq qədim erməni dilində “Ağvan” formasındadır. “Ağvan” adı yalnız daha bütünlüklə Alban ölkəsinin deyil, xristian albanların yaşadığı zonaların adlarında qaldı. Təsədüfi deyil ki, erməni mənbələrində Qarabağın dağlıq hissəsi “Ağvan” ölkəsi adlanırdı. Gəncəsər monastır kitabələrində hər yerdə Artsax “Ağvan” kimi mənalandırılır. Sultan Yaqubun xristian keşişi Simsonun adına 1487-ci ildə verdiyi fərmanda Şirvan “Ağvan” adlandırılmışdır. Deməli, “Ağvan” etnik adı həm xristian albanların, həm də onların yaşadıkları zonaların adlarına çevrilmişdi (31. 135; 19. 21). Rayonlarımızda, o cümlədən Dağlıq Qarabağ ərazisində albanlarla əlaqədar toponimlərin Alban deyil, məhz “Ağvan” formasında saxlanması, Şəkidə bir məhəllənin “Albanlar” deyil, “Ağvanlar” adlanması da bununla izah olunur. V əsrdən başlayaraq qədim erməni mənbələrində hələ eranın əvvəllərində baş vermiş tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq Albaniya ölkəsinin adı “Ağvan” və “Ağuan” formasında qeyd olunmuşdur. Bu, qədim erməni dilində “IX-X əsrlərə qədər “I” səsinin olması və bu səsin “ğ” kimi tələffüzü ilə əlaqədardır. Ona görə, həmin mənbələrdəki “Ağvan”, “Ağuan” adları Alvan, Aluan kimi tərcümə olunur ki, bu da Alban adının qədim ermənicə tə-

ləffüz forması hesab edilir (31. 135-136; 32).

XV əsrdə yaşamış İovannes Tsaretsinin Qarabağ haqqında yazdığı əsəri məhz “Ağvan ölkəsinin tarixi” adlanır (160. 18-20). Arakel Davrijetsi Şah I Abbasın XVII əsrin əvvəllərində “ağvanların ölkəsində, Qarabağda, Kötüklü adlı yerdə” qərar tutmasından danışır (160. 226).

IX əsrdən sonra Şirvanşahlar dövlətinin yaranması ilə Kürdən şimaldakı ərazi üçün “Alban” adı işlənmədi. “Ağvan” formasında bu etnonim XIV əsrə qədər Qarabağda yaşayan və əslən albanlara mənsub əhalinin içərisində qalmışdı (31. 136).

Ağvan, Alban adı ilə əlaqədar Cahangir Zeynalıoğlunun mülahizəsinə nəzər salaq: “Qədim əsrlərdə Azərbaycanın Cənub qisminə Midiya, Şimal qisminə Ağvan-Arran və indi Şirvan dediyimiz vilayətə də Albaniya deyilirdi. Ağvan – atəşpərəstlər məmləkəti deməkdir və indi əksər dillərdə “ağu” – atəş deməkdir. Çin dilində “aği” – yanar dağ, rus dilində “ağon” – atəş, latınca “ağnis” – atəş deməkdir və ilaxır... Ərəblər Ağvanı “Muğan” etdilər ki, bu da ərəbcə “muğ-muğan” – atəşpərəst deməkdir. Albaniya yunanca dağlar məmləkəti, yəni dağistan deməkdir. Balkanda olan, Qafqazla heç bir əlaqəsi olmayan ariaudlara da bu münasibətlə alban deyilmişdir” (114. 6).

Tarixçi Kamal Əliyev “Alban” adının kökünü axtararkən haqlı olaraq deyir ki, bu söz Qafqaz dilləri ilə bağlı deyildir. O, mənbələrə əsaslanaraq Qazaxıstanda Albanlar tayfası, türkmənlərdə Saqar adlı tayfaların Alban adlı qolu olduğunu yazır. O, həmin yer adının kökünü türk dilləri ilə bağlayır. Tədqiqatçının fikrincə, “Alban” – “alp” və “an” tərkibindən ibarətdir. K. Əliyevə görə, “alp” türkcə qəhrəman, “an” isə cəm şəkilçisidir.

“Alban”ın toponim – yer adı, eləcə də etnonim – qəbilə adı olması Alban – Albaniyanın yalnız yer adı olması haqqındakı fikri rədd edir. “Al”ın türk dillərində “ulu”, “uca”, “yüksək”, “qüdrətli” və s. anlamları var; “ban”a Azərbaycan və türk dillərində müstəqil, eləcə də bu və ya başqa sözə bitişik şəkildə təsadüf olunur. Mahmud Kəşqari lüğətində “ban” uca mənasındadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında müstəqil və başqa sö-

zə qoşulmuş halda təsadüf edirik. Azərbaycanın bir sıra dialektlərində çoxanamlı “ban” sözünün “dam”, “çardağ”, “evin üstündən tüstü çıxmaq, təmiz hava və işıq düşmək üçün açılan deşik”, “baca” anlamları da maraqlıdır. Bizcə, “ban”ın “uca”, “yüksək” anlamı ilkindir, “baca”, “dam”, “çardağ” anlamı isə sonradan yaranmışdır. Onda, Alban – yüksək, uca ban, yəni uca ev, uca dam, yüksək yaşayış yeri deməkdir (99. 81-82).

Y. Yusifova görə, Albaniya, Ağvanq, Arran, Ran – eyni ərazinin müxtəlif şəkilli adlarıdır (230).

Ə. A. Abbasov qeyd edir: “Bir çox mənbələrdə əfqan (puştu) tayfasının mənşəyi Şirvanla əlaqələndirilmişdir. Professor Əhməd Şahın “Əfqan və Əfqanıstan”, professor S. Reştinin “Puştu ədəbiyyatı tarixi”, türk mənbələrindən “Əfqan tarixi” və “Təmmət əl-bəyan fi tarix əl-Əfqan” əsərlərində bu haqda məlumata rast gəlirik. Həqiqətlə bağlı olmayan bu müddəə ilk dəfə Avropa alimləri tərəfindən irəli sürülmüş, sonralar isə Şərqi müəllifləri tərəfindən davam etdirilmişdir. “Əfqan” kəlməsinin “ağvan” və “alpan” sözü ilə oxşarlığına əsaslanan müəlliflər belə güman etmişlər ki, əfqanlar ağvanlardan olub, onların vətənləri də Qafqazla əlaqədardır. “Əfqan tarixi” əsərində deyilir ki, Əğvan tayfası Xəzər dənizi sahilində, Dağıstan yaxınlığındakı Şirvan ölkəsində, yaxud qərbi Babül-Əlbinin (Dərbənd) kənarında yaşayan, xəzər və ya albanlardan ibarət olan bir tayfadır. Əğvan tayfası guya Teymurun siyasəti nəticəsində Hindistan və Qəndəhar aralarında olan yerlərə köçürülmüşdür” (1. 20-21).

“Urducadan puştu dilinə tərcümə olunan materialların birində deyilir ki, Qərbi Avropa dilşünaslarının aşağıda misal gətirdiyimiz fərziyyəsi həqiqətə uyğun olmayıb, məşhur rus dilçisi Klaprov tərəfindən tənqid olunmuşdur. Həmin fərziyyəyə görə, əfqan nəslinin gürcülər, ermənilər, albanlar, yəhudilərlə əlaqəsi olmuşdur. Bu fərziyyə kökündən səhvdir, çünki əfqanların nəslinin yuxarıda adları çəkilən millətlərlə heç bir əlaqəsi olmamışdır.

Doğrudan da, son dövrlərdə bu fikir sovet və Avropa əf-

qanşünaşları tərəfindən qəbul edilməmiş bir fakt kimi qalır. Biz isə rəvayətlərdə əfqanların guya Qafqazla əlaqəsi olduğunu sadəcə qeyd etməli oluruq” (1. 21-22).

Əfqanıstan toponimləri üzərində apardığımız araşdırmalara istinadən, **Əğvan – Afqan – Əfqan** adlarının eyni mənşəli olduğunu fərziyyələrlə deyil, faktlarla əsaslandırırıq.

“Ağvan” sözünün “Alban” variantı haqqında Oljas Süleymenovun mülahizələri də maraqlıdır: “Bir dəfə mən Rus-Çin lüğətində oxudum ki, “alban” sözünü çinlilər “azər-bay-jen” kimi tələffüz edirlər. Bu sözün türk xalqının adı ilə oxşarlığı təsadüfdür mü? Axı, vaxtilə Albaniya adlanan Şimali Azərbaycanın ərazisindən eramızın ilk əsrlərində Böyük ipək yolu keçirdi. Çinlilər “alban” türk etnoniminin tələffüzünə öz ənənələrini gətirə bilərdilər. Bu tələffüz ənənəsi Qafqaz albanlarının gələcək nəvələrinin adlarının özündə möhkəmlənib sabitləşə bildiyindən qədimdə Xəzərətrafi regionda kifayət qədər yayılmışdı. Tyan-Şanın dağətəyi yerlərində qədimdən “alban” qazax tayfası yaşayır və bu gün də çinlilər onu “azər-bay-jen” adlandırırlar. Bəlkə, bu tayfa elə həmin albanların bir qəlpəsidir? Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, nə üçün orta əsrlərdə Osman türkləri Balkanlarda şkipetar xalqını əsarət altına alarkən onu albanlar adlandırmışlar?

Tez yayılan və iltifatla təkli olunan miflər xatirinə ən gözənlənməz paralelləri o saat rədd etmək lazım deyil. Bir çox yənidən kəşf olunan faktlar sübut edir ki, elə həmin Azərbaycan xalqı öz ənənələrində və mədəniyyətində Avroasiyanın və onun Qafqaz regionunun bütün çoxrəngli və çoxsəsli tarixini əks etdirmişdir. Sadəcə azərbaycanlıların danışığına qulaq asarkən mən 6 min il bundan əvvəl Dəcələ və Fərat vadilərinin şəhər və kəndlərində səslənmiş sözləri aşkara çıxarıram. O vaxtlardan türk-alban-Azərbaycan dili bugünkü nitqin, danışığın eyni bir qüdrətli və titrək orqanizmində yanaşı yaşayan və qarşılıqlı təsirdə olan yeni qatlarla, təbəqələrlə zənginləşmişdir” (39).

“Sisian rayonunda türk köklü entotoponimlər”dən bəhs edən V. F. Əliyev qeyd edir ki, Alban – Azərbaycan bağlılığına

gəldikdə bəllidir ki, Strabonun göstərdiyi 26 alban tayfası arasında türklər də var idi. Məsələn, Q. Qeybullayev faktlar əsasında **qarqar** adlı alban tayfasının türkdilli olmasını göstərir. K. Əliyev isə **alban** etnoniminin qazaxların və türkmənlərin tərkibində olan **alban** tayfa adı ilə eyniləşdirir. Müəllifə görə, “alban” sözü türk köklüdür, “qəhrəman” və yaxud “qəhrəmanlar” deməkdir.

Maraqlıdır ki, Vorosil Qukasyan Albaniya adının erməni mənşələrində qorunmuş Ağvan/Ağvan variantının da eyni mənə verdiyini göstərir. Müəllif M. Xorenatsiya əsaslanaraq yazır ki, Ağvan adı türk mənşəli ağu – “səxavətli”, “comərd” sözündən yaranmışdır.

Görünür, ağu Albaniyadakı tayfalardan birinin (albanların) adı imiş və erməni mənşələrində tez-tez xatırlandırılan Ağuen toponimi də bu etnonimlə bağlıdır.

Qeyd edək ki, ağu etnonimi hazırda Sisian rayonunun **Ağudi** və **Vağudi** kənd adlarında qalmışdır. Türk dillərində sözünü protetik “v” səsinin mövcudluğunu (məs.: Azerb. on – çuv. vun) nəzərə alsaq, **Vağudi** və **Ağudi** eyni adın variantlarıdır. “Nügədi” adında da işlənən “di” komponenti kənd mənəsi verdiyi üçün **Ağudi** və **Vağudi** toponimləri “Ağu kəndi” şəklində izah edilə bilər. Bu faktlar, həmçinin Sisianın Urud kəndindən tapılmış **ağvan//uğvan** soylu bir şəxsin başdaşında azərbaycanca yazının olması sübut edir ki, albanların azərbaycanlılaşması assimilyasiya yox, konsolidasiya prosesinin nəticəsidir. Yəni albanlar özlərinə qohum olan digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışaraq azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmişlər (59. 95-96).

M. Seyidovun qeydinə görə, “Azərbaycan lap qədimdən bir çox qəbilə birləşmələrinin, xalqların yaşadığı, qaynayıb-qarışdığı, formalaşdığı ölkə olmuşdur. Onun ayrılmaz bir hissəsi olan **Alban – Albaniya – Ağvan – Ağvanq – Alvan – Aran** və onun ayrı-ayrı yer adlarının (toponimlərin) anlamı bu yerlərdə yaşayan 26 qəbilənin (Strabona görə) dili və əsasən də Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Əlbəttə, burada başqa dillərlə də səslə-

şən bəzi yer adları tapmaq olar. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycanın və onun ayrılmaz hissəsi olan Albaniyanın yer adlarının ən əski qatı Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Yer adlarının əski qatının türk dilləri ilə səsleşməsi də çox təbiidir. Çünki hələ qədim yunan, erməni, gürcü mənbələrinin verdikləri məlumata görə, türkdilli qəbilə birləşmələri silsilələri, xalqları eradan da qabaqlar burada yaşamışlar” (199. 60-61).

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gəlik ki, qədim **Vaykritə, Baktriya, Baxtər, Bəlx və Ağvan – Afqan – Əfqan** eyni anlamlı müxtəlif variantlı adlardır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, Kao-fu, Kubha, Kabul//Kapul eyni mənşəli adlardır. Biz **Qəbələ** toponimini də bu qəbildən sayırıq. Bu münasibətlə fikrimizi əsaslandırma biləcək mülahizələrə müraciət edək:

Yuxarıda verdiyimiz sitatı təkrar olaraq təqdim edirik:

“Qədim Kabulun ilk mövqeyi hələ yaxşı işıqlandırılmayıb. Kabul həmişə çayın hər iki tərəfindən Şirdarvaza və Əsmayi dağlarının arasında olmamışdır. Bəlkə cənub və yaxud cənub-şərq tərəfindən yerdəyişmə olub və zaman keçdikcə indiki mövqeyinə çatmışdır” (263. 212).

“Qafqaz” sözünün mənası, onun tərkib hissələri və hansı xalqın dil faktı olması elmi ədəbiyyatda düzgün izah edilməmişdir. Mənbələrdə **Kapkas//Kapkaz, Kafkas//Kavkaz** və s. formalarda qeyd olunduğu dövrlərdən çox-çox əvvəllər də mövcud olmuş Qafqazın əsl sahibləri ak aslar – ağ aslar (oğuzlar – C.C.) eradan əvvəlki minilliklərdə unudulmuş və Q. Miletski, Eratosfen, Strabon kimi tarixçilərə də bəlli olmamışdır... Uzun illər “kap” (yurd, vətən, beşik) sözünün türk mənşəli olduğu tədqiqatçılara aydın olmamışdır. S. Əlizadə bu sözün qədim türk dillərindən İran, slavyan, german, daha sonra digər dünya dillərinə keçdiyini deyərəkən ədalətli nəticəyə gəlmişdir. Bu sözü ort əsr ərəb müəllifləri də (Əl-Məsudi, İbn Həvqəl, İbn Xordadbeh) ərəbcədə “p” səsi işlənmədiyindən **Əl-Kabh** kimi yazmaq məcburiyyətində qalmışlar. Onlar **Askap və Askapak** (As vətəni, Ağ asların böyük vətəni) birləşmələrini isə **Əl-Ka-**

bak (Qafqaz) kimi işlətməmişlər. Bu toponimin “kap”, “ak”, “as” kimi üç ayrı-ayrı sözdən əmələ gəldiyini nəzərə alsaq, onda sıxlaşma nəticəsində “ak as”dan a-nın düşdüyünü, beləliklə, “kas”a (Kapkas) çevrildiyini görmək olar. Bu fikri külli miqdarda başqa misallar da təsdiq edir... Mənbələr “ak as”ların oğuz, “qara as”ların qıpçaq olduğunu təsdiq etməkdədir. Eradan əvvəlki minilliklərə aid Qafqaz qayaüstü yazılarında da ağ və qara asların adına tez-tez rast gəlmək olur... Ağ noğayların tərkibində indi də “Kapkaz” tayfasının, Türkiyədəki **Kepez** və Azərbaycandakı **Kəpəz** dağ adının da **Kapaz//Kapakazla** (Azların vətəni) əlaqədar olduğunu demək mümkündür. Deyilənlərə yekun vuraraq “Qafqaz”ın tərkibə iki deyil, üç hissədən yarıldığını, bu sözün təmiz türk mənşəli olduğunu təsdiq etməklə, onun “kap akas”dan çevrildiyini tam inamla demək olar. Kap akas – ağ asların vətəni” (117. 216-218).

Qəbələ Qafqaz Albaniyasının ilk paytaxtı olmuşdur (er.əv IV – er. V). “Qəbələ” toponimi qədim yunan, Roma və ərəb mənbələrində xatırlanır. Qəbələnin adı yazılı mənbələrdə ilk dəfə eramızın I əsridə çəkilmişdir. Roma alimi Böyük Pliny “Təbii tarix” kitabında yazmışdır: “Albaniyada əsas şəhər Kabalakadır”. II əsrin yunan müəllifi Klavdi Ptolemey Albaniyanın 29 yaşayış məntəqəsinin adını çəkir ki, bunlardan biri Xabaladır. IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas və tarixçilərinin əsərlərində “Qəbələ” adı çəkilir. Bundan başqa **Kabala adı Kapalax, Qabalaka, Kabola, Kabolla** və s. variantlarda özünü göstərmişdir. Ə. Tahirzadənin linqvistik araşdırmalarına görə “Qəbələ” bağlı, örtülü mənasında olan qədim türk sözü **kabalağ/kapalağ/qabalığ (qapalı)** ilə əlaqəlidir (18. 7; 221. 19).

“Qafqaz qədim fars dilində əsb, yaxud as (at) deməkdir. Bu atları bəsləyən qəbilələrə əvvəllərdə “a-as” və yaxud “a-asi” və dağlıq mühitdə “ruh-as” və yaxud “kav-as” deyilirdi. Və bu gün işlətdiyimiz “Asya” və “Qafqaz” kəlmələri bunlardan əmələ gəlmişdir. Əvvəllər Qafqaz Çin ilə Hindistan arasında yerləşən dağlara deyilirdi. İskəndəri Ruminin Hind səfərində iştirak edənlər bu dağları “Qafqas” deyərək yad etmişlərdir. Roma tarix-

çilərindən Polibi hicrətdən 800 sənə əvvəl yazdığı tarixlərdə bu dağları “Qafqaz” adlandırmışdır. Hətta orta əsrlərdə xristian missionerlərindən Dezidəri burada olan Tibet dağlarını “Qafqas” adlandırmışdır. Lakin ərazinin quruluşuna uyğun olaraq zikr olan yerlər torpaq və dağlara, dərələrə və dənizə bölündüyündən Orta Asiyadan hicrət edən qəbilələr Çində olan Qafqaz dağlarının adını buradakı dağlara aid etmiş və elə adlandırmışlar.

Diqqətəlayiqdir ki, yerli əhali burada Qafqaz ünvanını tanımaz və bilməzlər. Hər kəs bu dağları mühit və civarında olan yerin və qövmələrin adı ilə yad edirlər: azərilər – Fit dağı, çər-kəzlər – Qazı bəy, osetinlər – gürcü, nuğaylar – Ulduz dağları deyirlər. Vaxtilə ərəblər Cəbəl-ül Kit, Cəbəl-ül Qayif, osmanlılar ilə əcəmlər “Kuhi-qaf” deyirlərdi” (114. 21).

Yuxarıda verilən mülahizələrin şərhinə ehtiyac yoxdur. Çıxarılan nəticələr **Kapul – Kabul – Qəbələ** adlarının türk mənşəli eyni kökdən olmasını demək üçün əsas ola bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, XIV əsrdə Əfqanıstan adı ölkənin şərqindəki Təxti-Süleyman və onun məhəllərinə aid idi. Paştuların qədim mərkəzlərindən biri olan Süleyman dağları müasir Əfqanıstanın cənub hissəsini əhatə edir. Bu dağlara Xeybər, Payvar, Paraçinar, Topçi, Korm, Qumel, Kojak kimi vadilər daxildir. Ərəblər əfqanlarla bu ölkənin Süleyman dağları bölgəsində rastlaşdıqları üçün bunlara “Süleymani” demişdilər.

Paştuların etnoqrafiyasında dərin kökləri olan “Sleman” adı səhv olaraq “Süleyman” kimi işlənmişdir. Paştuların ən tanınmış tayfalarından biri Slemanxeldir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, paştuların tarixində “**paştun**”, “**əfqan**”, “**patan**”, “**roh**” adları ilə yanaşı “**sleman**” adı da işlənmişdir (“i” mənsubiyyət şəkilçisidir).

“Sleman” adının bu ərazidə meydana çıxması səbəblərini araşdırarkən belə bir tarixi əfsanəyə müraciət etdik:

Şah Firudinin üç oğlu olmuşdur: Səlm yaxud Sərm, Tur və İrac. Firdövsinin “Şahnamə”sinə əsasən Səlm və Turun anası Şahnaz, İracın anası Arnavaz olmuşdur.

Başqa bir rəvayətdə deyilir ki, Səlm və Turun anası əfsanəvi Zöhhakın (Sak ya Skif) qızı olmuşdur. Dalbadal iki il ərzində doğulan Səlm və Tur həm zahirən, həm də xasiyyətcə Zöhhaka oxşamışlar. İrac isə tanınmış bir iranlının qızından dünyaya gəlmişdi.

Firudin öz şahlığını 3 oğlu arasında bölüşdürür: Səlmə Bizans və Qərbi, Tura Kitayı, İracə isə İrani verir.

Firudin kiçik oğlunu o birilərindən çox istədiyinə görə, Səlm və Turun İracə qarşı qəzəbi artır, onun başını kəsib atasına göndərirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, əfsanə kimi verilən bu adların izi özünü külli miqdarda pəhləvi, ərəb tarixi yazılarında, Firdövsin “Şahnamə”sində göstərir. “Avesta” yazılarında adlar belə verilir: “Ayrin (İran), Tuirin (Turan), Səriman (Səliman).

Şübhəsiz, bu adlar Firudin üç oğluna verdiyi yerlərdir.

Görkəmli şərqşünas A. Kristenskaya cəsarətlə qeyd edir ki, bu əfsanənin mənbəyi saklarla bağlıdır. O, əlavə edir ki, Əskanidlər zamanında bu əfsanə sakların ərazisindən İran ərazisinə yayılmışdır. Sak əfsanəsində deyilir ki, onların hökmdarı öz şahlığını üç oğlu arasında bölüşdürdü; nəticədə bu yerlər meydana çıxdı: **Sairimayana, Tuiryana, Airana**.

Tur və İrac İran və turanlıların başçısı kimi göz qabağındadır. Bəs Səlm kimdir? Yeri haradır?

Saklarda Sairimayana, Avestada Sairima, Pəhləvidə Sarm variantlarını nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, paştuların tələffüzündə verilmiş sleman-seleman adı zahiri cəhətdən sakların sairimayana sözüne daha çox uyğun gəlir.

Burada paštu və sakların mənşəcə bir-birinə yaxın olması məsələsi meydana çıxır.

Paştuların tarixindən aydın olur ki, hazırda onların özlərinin və yazılarının formalaşmasında sakların və sak yazılarının çox təsiri olmuşdur. Eradan əvvəl VI – IV əsrlərdə (bəlkə də daha əvvəl) tarixi Qəndəhar və Paropamizadda paştular və saklar bir-birlərinə çox yaxın yaşayırdılar.

Məlumdur ki, sərhədlər tarix boyu dəyişikliyə uğramışdır.

Tarixi Afqanistan – Avqanistan müasir Əfqanıstanın bir hissəsi olmuşdur. “Herat” tarixnaməsində “Tuzoke Timur”, “Tuzoke Babur”, “Tarixə Yəmini” və s. kitablarda Əfqanıstan müasir Əfqanıstanın bir hissəsi kimi göstərilir, Kabulun cənubunda olan Süleyman dağlarının sıralandığı yer kimi verilir.

Məs.: Babur Kabulun yerləşmə mövqeyini belə göstərir: “Kabul 4-cü iqlimdədir, şərqində Lamqan (Lağman), Pəşavər (Pəşavər, Kaşqar və Hindistanın bir neçə vilayəti), qərbində – aralarında Qur olan dağlar, şimalında Kunduz və Əndərab, Hinduquş dağları, cənubda – Fermol, Naqar, Bənu və Afqanıstan.

Babur tərəfindən verilən Əfqanıstan Roh – روه da adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Multan əhalisi, beluclar və başqaları onların ərazisindən keçən Süleyman dağlarını Roh adlandırırlar. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, slemən, Roh və tarixi Əfqanıstan eyni ərazinin müxtəlif adlarıdır (258; 203. 69).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əfqanıstan vaxtilə “Xorasan” adını daşımışdır. Bu adın mənşəyi ilə əlaqədar olaraq Q. Qeybullayevin mülahizələri maraqlıdır.

Q. Qeybullayevə görə, təxminən indiki Dəvəçi rayonunun ərazisi erkən orta əsrlərdə Xursan adlanırdı. Orada Sasanilər dövründə kiçik Xursanşahlıq çarlığı mövcud idi. Həmin şahlıq IX əsrdə Şirvanşahlığa birləşdirilmişdir. İndiki Çıraqqala da (qalanın VI – VII əsrlərdə tikildiyi məlumdur) məhz Xursanın ərazisində salınmışdı. Qalanın yerləşdiyi qaya XVIII əsr məlumatına görə, Səngi xurus (Xurus qayası) adlanırdı. “VII əsr erməni coğrafiya”sında həmin qala və qaya Xorsveli (“Xors qayası” deməkdir) kimi qeyd edilir. Qədim erməni mənbələrində Albaniyanın şimal-şərqində Xursan, Xrsan tayfa adının III əsrin əvvəllərinə aid hadisələrdə çəkilməsindən görünür ki, xurslar (xorslar) və savarlar təxminən eyni vaxtda burada məskun idilər. Bu mahalın adı hazırda Dəvəçi və Quba rayonlarında yaşayan tatlar içərisində Karasan formasında qalmaqdadır. Sənədlərdə isə onu səhvən Kardaş (“san” sözünü fars dilindəki

“səng” (daş) mənasında başa düşmüşlər, əslində isə indiki Karasan qədim Xurasan, yaxud Xorasan sözünün fonetik variantıdır) kimi yazırlar (31. 101-102).

Xorasan adının mənşəyi ilə bağlı bir əfqan mənbəyində qeyd edilir ki, Xorasan adı Aryana adının sələfi, Əfqanıstan adının isə xələfidir. Xorasan – “Məşriq”, “Günəş ölkəsi” anlamındadır. Xorasan sözünün ikinci tərəfi “asan” fars dilli səng, yəni daş mənasındadır. “Asan”ın həmçinin asıman anlamında olduğu da qeyd edilir. Bunlar arya və Hind – Avropa dillərinin bəzilərində də özünü göstərir (254. 74-77).

Q. Qeybullayev bu adın mənşəyini etnonimlə bağlayaraq qeyd edir ki, Ptolemeydən bəri bütün qədim mənbələrdə bu etnonim və toponim müxtəlif dillərin fonetik qanunlarına uyğun şəkildə yazılmışdır. Ona görə də bu ad Xurs, Xors, Qors, Gorus, Xoros formalarında özünü göstərmişlər. Musa Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində Artsaxda Qoroz adlı qalanın adını çəkir. Akademik Ziya Bünyadovun fikrincə, Qoroz toponimi sonrakı Qoris (indiki Gorus) mahalının adında qalmışdır. Keçən əsrdə Ermənistanın Aleksandropol qəzasında Qors adlı azərbaycanlı kəndi vardı. Zəngəzur qəzasında isə Gerus (Gorus) və Geros adlı yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir. 1727-ci ilə aid mənbədə Qarabağda Xorus adlı yaşayış məntəqəsi göstərilir. İndi bu toponim Mir-Bəşir (Tərtər) rayonunda Xoruzlu kəndinin adında qalmışdır. Naxçıvanda kəngərlərin məskun olduğu bu kənd indi də Xurs adlanır. Deməli, mənşəcə Xurs tayfası kəngərlərlə əlaqədardır. Qazax – Ağstafa rayonları ərazisində Kəngər və Qarabağ tayfaları olmuşdur. Keçən əsrə aid ədəbiyyatda həmin zonada da Xorus (Gorus) dağ adı qeyd olunmuşdur. Bu zona Albaniyanın Girdman əyalətinə daxil idi. Girdman əyalətinin hakiminin adı isə V əsrdə Xurs idi.

Bu qədim türk tayfası Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərində məskun olmuşdur. Keçən əsrə aid ədəbiyyatda Gürcüstanın Axalkalaki qəzasında Xorosdağ, Axalsik qəzasında Qoros – xaraba (dağılmış kənd yeri), Kutaisi qəzasında Xorosdağ toponimləri qeyd olunmuşdur. Klavdi Ptolemey Xurs kimi qeyd et-

diyi tayfanın Şimali Qafqazda yaşadığını yazmışdır. Q. Qeybullayev bu münasibətlə qeyd edir ki, keçən əsrdə tərtib edilmiş beş verstlik xəritənin adlar göstəricisində Stavropol quberniyasında **Geros**, Dağıstanın Qaytaq – Tabasaran mahalında **Xurusun** (“un” şəkilçisi əslində “an” şəkilçisinin fonetik variantıdır), Ter əyalətinin Qroznı mahalında isə (“Qroznı” toponimində də bu etnonim vardır) **Xursan** – **Qala** yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir.

Göründüyü kimi, bu tayfanın adı mənbələrdə **Xurs**, **Xoros**, **Qoroz** formalarındadır. “Alban tarixi”ndə Qoroz kimi qeyd olunmasından və indiyədək Gorus formasında qalmasından belə nəticəyə gəlmək olar ki, etnonimin ilkin forması Qorosdur. Güman ki, bu etnonim Qur komponentindən və Altay dilləri ailəsində cəm bildirən (s) şəkilçisindən (“o” səsi birləşdirici) ibarət olub Qorlar mənasını verir (31. 102-104).

“Qor”, “qur” adlarını, həmçinin Gorus adının Goriz fonetik variantını Əfqanıstan ərazisində qeydə almışıq.

Bu adın etimologiyası barədə Oljas Süleymenovun fikirləri də maraqlıdır:

“Hind – Avropa xalqlarında adi xoruz doğan günəşin tanrıçası, həyat və dirilmənin rəmzi sayılırdı, yalnız ona görə ki, günəş çıxanda ucadan banlayırdı. Xoruzun adı xalqların adına çevrilir, əksi imperiyaların gerbi olurdu. Xoruzu xalılarda, əl işlərində təsvir edirdilər, onun taxta, bürünc, qızıl surətləriylə məbədlərin, evlərin damını bəzəyir, qəbirlərə rəmzi məna verirdilər. Sonralar xoruzu başqa sitayiş obyektinə – odun yeni rəmzi olan xaç əvəz etdi. Və xoruzun təqibi başlandı.

Günəş oğlu **xoruz** kultu çox güman iranlılarda, İrənlə qonşu olan türklərdə və bəzi slavyan tayfalarında eyni idi. Türklər xoruzun adını olduğu kimi saxladılar – **koraz**, **qoraz**, **qaruz**, **kuraz**, **karuz**, **xorus**, **xoruz** və s. Yəqin ki, slavyan formaları da müxtəlif idi. Dastanda (“İqor polku dastanı” – R. E.) günəş tanrısı – “Xors” yad edilir. Düşünürəm ki, onun quş “xoros”a daxil varmış” (102. 44-45).

B. A. Serebrennikov haqlı olaraq göstərir ki, sözün forma-

sına nisbətən onun mənası daha dəyişkən olur. Buna görə də sözün daha qədim mənasının müəyyənləşdirilməsi bir qayda olaraq subyektiv xarakter daşıyır. B. A. Serebrennikov sözlərin mənalının dəyişməsinin müxtəlif amillərlə bağlı olduğunu qeyd edir və bu amillərin ən vaciblərindən dildaxili və dilxarici amilləri hesab edir (218. 57-65).

Əfqanıstandakı bir sıra toponimlərin mənşəyindən yeri gəldikcə bəhs etmək maraqlıdır:

II əsrdə yaşamış Klavdi Ptolemey Şimali Qafqazda bir sıra tayfalarla yanaşı Xurs və Savar tayfalarını da qeyd etmişdir (183. 5, 10).

“Savar” adı ilə əlaqədar olaraq Əfqanıstan ərazisindəki **Şibir** əyalət adı və Cuzcan vilayətinin mərkəzi şəhəri olan **Şibirqan** شبرغان coğrafi adı maraqlıdır. Bizə görə, Şibir adı Sabar, Sabur, Sibir adları ilə eyni mənşəlidir. Əfqanıstanda “Sabara” coğrafi adını da qeydə almışıq.

“Eradan əvvəl I minillikdə Şimali Mesopotomiyada kiçik **Şuber** dövlətinə təsadüf edilir... Mesopotomiyanın cənubunda, Dəclə və Fərat çaylarının aşağı, axarında yaşayan **Subari**, yaxud **Şubari** köçəri tayfası haqqında məlumat var” (102. 212-213).

Q. Qeybullayevin təbirilə desək, **Savar** (**Suvar**, **Sabir**) qədim türk tayfası haqqında çox yazılmışdır. Onun müəyyən hissəsinin hələ eramızın əvvəllərindən başlayaraq Albaniyada məskunlaşması da məlumdur. Ərəb mənbələrində VII əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq Albaniyanın şimal-şərqində Şabəran şəhərinin və mahalının adını tədqiqatçılar çox doğru olaraq Savar etnonimindən və İran dillərində məkan və cəm bildirən “an” şəkilçisindən ibarət olduğunu və bütünlüklə “Savar yeri (məskəni)” mənasını verdiyini yazmışlar. Arxeoloq R. Göyüşovun son illərdə Şabran şəhərinin yerində apardığı qazıntıları orada yaşayış məntəqəsinin IV əsrdən mövcud olduğunu göstərmişdir. Deməli, savarlar ən gec II – III əsrlərdə burada məskən salmışdılar (31. 101).

461-465-ci illərdə Qərbi Sibirə böyük bir hərəkət başladı-

ği zaman şərqdən gələn avarlar qarşısında sabarlar yerlərini tərk edərək Qazaxıstan sahəsindəki Oqur boylarını yurdlarından çıxarıb Tobol və İsiq ırmaqları dairəsində yerləşmişdilər. Bizanslı tarixçilərə görə, sabarlar buradakı yerli xalqa çox yüksək mədəniyyətləri ilə təsir etmişlər və bu təsirlər yüz illərcə davam etmişdir. Bu təsirlərin nəticəsidir ki, ruslar XVI əsrdə İsker şəhərini ələ keçirdikdə buraya Sibir adını vermişlər, nəticədə bu ad günümüzdə qədər geniş bir bölgə adı olaraq yaşamışdır (243. 59).

Sabarlar 503-cü ildə qərbə doğru irəliləyərək hakimiyyətlərini Şərqi Avropa və Qafqaza qədər uzatmış, Bizans və Sasanilərlə əlaqəyə girib bu bölgə daxilində ön sıraya çıxmışlar. Sasanilərlə yaxın münasibət yaradan sabarlar, Anadolu içərilərinə, Ankara, Qeysəri və Konya dolaylarına qədər uzanan axınlarda iştirak etmişlər. Bu axınlar sırasında bizanslılar sabarların yüksək hərbi üsullarına heyran qalmışdılar.

Sabarlar, Ənuşirvan zamanında sasanilərin Qafqaz savaşlarında qüvvətdən düşdülər. 557-ci ildə avarlar tərəfindən ağır bir zərbə aldılar. Nəhayət, 576-cı ildə bizanslılar sabarları Qafqazda məğlub edərək çıxdılar.

Sabir tarixinin ən mühüm şəxsiyyətləri Balak (Belek) və onun ölümündən sonra yerinə keçən xatunu Boarik-dir (243. 64, 59).

Lev Qumilyov qeyd edir: “Sabirlərin qədim vətəni – müasir Qərbi Qazaxıstan çölləri də Qərb xaqanlığının tərkibinə daxil idi. Burada bölgə knyazı Tun cabqu xanın əmisi idi. O, “Bahadır” titulu daşıyır və kiçik xaqan hesab olunurdu. Bu ölkə VII əsrdə artıq “Sibir” adlanırdı, çünki sonralar “Bahadır” “Kyüülük Sibirxan” titulu qəbul etmişdi” (34. 190).

Əfqanıstan ərazisindəki **Şibirğan** toponiminin mənşəyini VII əsrə aid olan **Şibir xan** antroponimi ilə də bağlamaq olar. Bu ada Lev Qumilyovun əsərində təsadüf etdik: “Türkyutlar bir qədər əvvəlki alçaldılmaları üçün çinlilərin cavabını artıqlaması ilə verdilər. Şibir xan Orta imperiyanın faktiki hakiminə çevrildi. Türkyut döyüşçülərinin soyğunçu basqınları Tsinzyanın

divarlarına qədər gedib çatırdı. Çinlilərin çoxu türkyutların tərəfinə keçərək onların ordusunun sayını daha da artırdı. Kidan, Şivey, Toqon və Qaoçan Şibir xana tabe oldu” (34. 202).

“F. Althaym və Q. Haussiq qeyd edirlər ki, məşhur “Bolqar xanlarının adları” əsərində **Asparux** adı **İsperix/Esperix** kimi göstərilmişdir, ona görə də onun altay **isporoq** sözü və **ispora** sözündən (yəni odlular dəstəsi) yarandığını ehtimal etmək mümkündür. II əsrdən Qafqazda məşhur olan həmin ad geniş yayılmışdır. Onlar zənn edirlər ki, bu, qədim türk sözüdür, çünki **isporoq** süvarilər tayfasının adıdır. N. A. Baskakovun bu ad barəsindəki fikri daha maraqlıdır. O yazır ki, **Asperux – Esperix – İsperix** əslində türk mənşəli **eşbari**, yaxud **şibori** (yəni yoldaş qurd, dost qurd) sözündəndir. Bu fikir daha ağılabatandır” (85. 30-31).

V. L. Qukasyan Herodotun sapirlər haqqında geniş məlumat verməsindən bəhs edərək göstərir ki, **sasper** etnonimi və oykonimi, bizzə, gürcücə sözlərin bir-birinə uyğunlaşdırılmasından yaranmışdır, çünki onun birinci komponenti gürcü toponimini əmələ gətirən söz sa (müq. et: Sakartvelos – Gürcüstan) əsası isə sper – sapir, sabir etnoniminin qədim formasıdır. Bu haqda Klavdi Ptolemey tərəfindən (Şərqi Qafqazda və Şimali Albaniyada) qeyd edilmişdir. Müəllif fərz edir ki, sperlər və sabirlərin nə isə bir ümumi yaxınlığı vardır. Hətta Herodot sasperlərlə yanaşı türk xalqlarından olan otarların, abarların və lazların da adını çəkmişdir (11. 38-40).

Əfqanıstan ərazisindəki “**Həzərəcət**” İran yaylasının şərqində və Hinduquşun qərb qurtaracağında yerləşir. Burada dağların uzunluğu 600, eni isə 300 km-dən çoxdur. Onların içərisində uzunluğu 200 m-ə bərabər olan başı qarlı Baba dağı (Kuhi Baba) xüsusi qeyd etmək olar. O, Hinduquşun ən böyük qərb qoludur. O, qərbdə Səfid kuh və Siyah kuh, şimalda isə Bəndi-Türküstan dağları ilə birləşir. Əfqanıstanın ən böyük çayları – Hilmənd, Murğab, Ərqəndab, Hərirud və başqaları öz başlanğıcını bu dağlardan götürür. Həzərəcətin ərazisi təqribən qərbdə və cənubda Herat – Fərah – Qəndəhar magistral yoluna, şərqdə

Tarnak, Loğər və Pəncşir çaylarına qədər uzanır. Onun şimal sərhəddini şərti olaraq Qunduz, Bəlx, Murgab və Hərirud çaylarının başlanğıcından keçirmək olar. Həzərlərin çox hissəsi Bamiyan əyalətində yaşayır. Bundan əlavə, onlar qonşu əyalətlərdə və ölkənin böyük şəhərlərində - Kabil, Herat, Qəznə, Qəndəhar, Cəlalabad, Məzari-Şərif, Qunduz və digər yerlərdə yaşayırlar” (76. 112).

“Əfqanıstanın Həzərəcat məntəqəsinin qədim adı **Ğurcistan** – غرچستان – dir. Həzərəcat yaxud Ğurcistanın mərkəzi hökuməti Pəncab Dayzəngidə yerləşir. Güman ki, Pəncab qədim Pəncvaydır...” (264. 214).

Həzərlər monqol xalqlarına çox oxşayan və həyat tərzi, inkişaf tarixi ilə fərqlənən yeganə xalqdır. Bir nəzəriyyəyə görə, onlar Əfqanıstanın ən qədim sakinləridir. Guya Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi qış yürüşü zamanı Mərkəzi Əfqanıstanda həzərlər yaşayırmış. Əfqan alimi A. Həbib bu fikirlə tam razılaşıaraq göstərir ki, “Həzərə” qədim Araxiziyanın ikinci paytaxtı “Hosola” və ya “Ozola” sözü ilə əlaqədardır. Onun fikrincə Həzərə “şərəfli uğur” mənasını verir.

Digər bir fikrə görə, həzərlər monqoloid mənşəlidir. “Həzərə” sözü fars-tacik dilində “min”, “həzərəcat” isə “minlər” mənasını verir. Bu da Çingiz xanın ordusunun bir bölməsinin adına uyğundur. Çingiz xan tərəfindən yerli feodala müvəqqəti təqdim edilmiş yarımköçəri və köçəri bir dəstə “Həzərə” adlanırmış. Lazım olan vaxt bu dəstədə 1000 nəfərlik əsgər birləşməsi toplanmalı idi. Onlar hərbi yürüş üçün xüsusi məntəqədə gözləməli idilər. Bu 1000 nəfərlik əsgər bölməsi də yüz – “səd” nəfərlik dəstələrə bölünərmiş. Elə buna görə də orta əsr alimi İsgəndər bəy Türkan Həzərələr diyarını Həzərəcat və ya Sədat adlandırmış. Həzərələrin monqoloid antropoloji görkəmləri də təsdiq edir ki, onların formalaşmasında bir çox monqol xalqları (monqol, yakut, buryat, tuvalılar və digərləri) əsas rol oy-

* Hosola və ya Ozola: “Əfşar” tayfalarından olan “Asullu” etnonimi ilə səsləşir (R.E.).

namışlar. Vaxtilə Həzərələr tayfa və nəsillərdə birləşmişlər. Bu işdə qan qohumluğu yox, ərazi birləşməsi əsas rol oynamışdır. Müəyyən ərazi hüduunda bir tayfa kimi monqol feodalları – Çingiz xanın hərbi rəisləri, onların əsgər və nökörləri birləşmişlər. Bunu ayrı-ayrı tayfaların adları təsdiq edir. Dayçupan tayfası Şərqi Xorasanın əmiri Çupanın adı ilə bağlıdır. Belə hesab edirlər ki, Həzərə dili XIII əsrin axırlarında yaranmışdır. Bu dildə çoxlu türk və monqol sözləri vardır. Bu dilin formalaşmasında monqol və yerli etnik elementlər qarışığı əsas rol oynamışdır (76. 112-114, 116-117).

Fikrimizcə, həzərlər və xəzərlər eyni mənşəlidirlər.

“Xəzərlər ağ, yaxud cənub hunlarına aid edilən və lap qədimlərdən güclü dövləti olan Xəzər dənizi və Qara dəniz arasındakı çöllərdə yaşayan köçəri türk tayfalarından biridir. Onların indiki Azərbaycana ilk gəlişləri Xorenskidə eradan əvvəl 193-cü il (hicridən əvvəl 815-ci il) göstərilir və bu gəliş başqa türk xalqları tərəfindən onların sıxışdırılıb çıxarılmasına səbəb olmuşdu. Sonralar onların gəlişləri sürətlənmişdi və onları biz burada eramızın 204-cü (hicridən əvvəl 418-ci), 213-cü (409), 224-cü (398), 350-ci (270), 639-cu (hicri 17), 705-ci (hicri 86), 714-cü (hicri 96), 730-cu (111), 733-cü (114), 755-ci (135) və 799-cu illərində görürük” (26. 32).

Məlumdur ki, islamı qəbul etmədən əvvəl Azərbaycan, Qafqaz və Qara dənizin şimalında türklərin qurduğu ən parlaq dövlət Xəzər xaqanlığı olmuşdur. Bu dövlətdə Səməndər və Bələncər adlı iki türk boyu əsas rol oynamışlar. Əslində xəzərlər artıq 586-cı ildə bizanslılar tərəfindən tanınır və “türk” adlanırdılar. Çin qaynaqlarında onların adlarından bəhs edilir. Axınlar nəticəsində Azərbaycana gələn xəzərlər, bu bölgəni 629-cu ildə tamamilə ələ keçirirlər. Şimali Qafqazdakı avarlar, alanlar, on-oğurlar, İtil bulqarları, Volqa çayı boyundakı Finuqor burtaslar, Desna çayı ilə Dnepr arasında yaşayan Slav qəbilələri (Radimiçlər, Severianlar, Polianlar), Kuban çayı ətrafındakı macarlar, Kiyev dolayları xəzərlərin hakimiyyəti altında idilər. Xəzər ölkəsində ilk əvvəllər kök tanrı dini əsas ikən,

daha sonralar xristianlıq, müsəvilik və müsəlmanlıq yayılmışdı.

Xəzərlər rusların ilk dəfə dövlət təşkil etmələrinə yardım göstərmişlər. Buna görə də sonralar Rus dövləti təşkilatında Xəzər-türk təsiri açıqca özünü büruzə verir. 839-cu ildə qurulan ilk rus birliyində Xaqan ünvanı işlənilir.

Macarlarda da Xəzər təsiri çox olmuşdur. Orta Avropaya axınlardan əvvəl Qafqazın şimalında xəzərlərlə bərabər onların tabeliyində olmuşlar.

X əsrin ortalarına doğru Xəzər dövləti qüvvətini itirməyə başladı. Bunun səbəbi ordunun tədricən türklüyünü itirib yabançılaşması idi. Peçeneq basqınlarından əlavə, macar və bulqarların ayrılması da dövləti zəifliyə uğradan digər bir səbəb idi. Artıq türk olmayan yabançılar Xəzər ordusunda görünürdülər. Getdikcə dövlət türk xarakterini itirməyə başladı. Əvvəllər xəzərlərin tabeliyində olan slavlar bu zəif durumdan faydalanıb istifadə etdilər. Kiyev rus prinsisi Svyatoslav 965-ci ildə Xəzər paytaxtını zəbt edib xarabaya çevirdi. Nəticədə Xəzər dövləti yığıldı (240).

Yuxarıda həzərələrlə xəzərlərin eyni mənşəli olması mülahizəsini irəli sürmüşük. Həmçinin Afqan-Afğan adlarını eyni mənşəli hesab edirik. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağ vaxtilə Ağvan adını daşımışdır. Belə ki, konkret olaraq Qarabağdakı xəzərlər haqqında verəcəyimiz məlumat həzərə-xəzər etnonimlərinin eyni mənşəli olması fikrimizdən irəli gəlir, bir sıra Azərbaycan-Əfqanıstan etnik qruplarının paralelliyini meydana çıxarır.

Q. Qeybullayevin (31. 113-114) qeyd etdiyinə görə, Dağlıq Qarabağın ərazisində xəzərlər də yaşamışdır. Qarabağın qədim ellərindən olan kəbirililər mənşəcə xəzərlərin kəbir tayfasına məxsusdur. Onların burada məskunlaşması VIII əsrə aid edilir. Kəbirli adı ilə bu tayfa Qarabağ xanlığının təşkilində mühüm rol oynamışdır. Qərvəndli, Ulubablı, Qızıl Məhəmmədli və Arıq Məhəmmədli tirələrindən və çoxlu nəsilərdən ibarət olan bu el Dağlıq Qarabağ ərazisində bir sıra yaşayış məntəqələrinin əsasını qoymuşdur. Hadrut rayonu ərazisindəki

Xəzərdağ və Füzuli rayonundakı Xəzərdağ oronimləri deyilənləri təsdiq edir. Xəzəryurd adlı dağ Naxçıvanda vardır. Hadrut rayonundakı Edilli kəndinin adı xəzərlərlə bağlı toponimdir. Xəzərlərin bir şəhəri İdil, İtil adlanırdı. "İdil, Adil, Edil formalarında bu tayfa qaraqalpaqlarda və noqaylarda indi də vardır" (171. 161).

Xəzərlərin Qarabağın dağlıq ərazisində qədimdən məskun olduğunu başqa fakt da təsdiq edir. VIII əsr müəllifi Sisakanın (Zəngəzurun) çar sülaləsindən danışarkən qeyd edir ki, Sisakan nəslə zaman keçdikcə arşakid, pəhləvi və bəzi xəzərlərlə qarışmışdır (31. 113).

IX əsr ərəb coğrafiyaşünası İbn Xordadbehin qeydinə görə, Aran, Curcan və Sisakan əyaləti ərəblərə qədər xəzərlərə aid idi (174. 108).

Başqa bir mənbəyə görə, Xəzər eli bugünkü Ukraynanı, şimali Qafqazı alıb şərqə, qərbə, şimala doğru geniş ölçüdə irəliləyirdi. Oğuzların 965-ci ilə qədər Xəzər xaqanlığına tabe olduqları əksər tarixçilər tərəfindən qəbul edilmişdir (250. 386).

Fikrimizcə, 965-ci ildə xaqanlığın süqutu nəticəsində xəzərlərin pərakəndəliyi, digər yerlərə axınları, ola bilsin ki, Əfqanıstan ərazisindəki həzərələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

"Həzərələr Əfqanıstanın əsasən mərkəzi dağlıq hissəsində, Kabil və Herat arasında (Həzaristan) yaşayan monqol-türk və İran mənşəli xalqdır. Təqribən 1,43 mln. nəfərdir (1978). Tayfa-icma qalıqlarını saxlamışlar. Beş qoldan (di kondi, di zəngi, di mordad, di mirkobşə, di mirək) ibarətdirlər. Monqol və türk sözlərinin üstünlük təşkil etdiyi xüsusi dialektə danışirlər" (8 (X). 188).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilli mənbədən verdikimiz di zəngi, di kondi, di mordad adları əfqan mənbələrində (262. 198) Day zəngi دای زنگی Day kondi دای کندي، Day mirdad دایمیرداد fonetik variantlarında özünü göstərir.

Belə ki, adlarını çəkdiyimiz nümunələrin bəzilərinə Azərbaycan ərazisində təsadüf etdik. Müqayisə et: Əfqanıstan –

Day kondi; Azərbaycan – Dayikənd. Day zəngi adının ikinci komponenti olan “zəngi” sözü Azərbaycan ərazisindəki Zəngilan və Ermənistan ərazisindəki Zəngəzur adlarının birinci komponenti ilə səsləşir.

Yuxarıda verilən adlar Əfqanıstan ərazisində həzrələrlə bağlıdırsa, deməli, Azərbaycan ərazisindəki oxşar adlar da vaxtilə xəzərlərin qoyub getdiyi toponimlərdən sayılmalıdır.

Əfqanıstandakı eyni mənşəli **Oğuz, Uruzqan//Oruzqan** toponimləri ilə əlaqədar olaraq, oğuzların tarixinə nəzər salmaq da maraqlıdır:

Oğuzlar türkdilli tayfa birliyi olmuşlar. Orxon-Yenisey abidələrində “oğuz budun” kimi adları çəkilir. Mahmud Kaşqari oğuzların 22, Rəşidəddin isə 24 tayfadan ibarət və Oğuz xan nəslindən olduqlarını göstərir. Oğuz tayfaları bozok və üçok adı ilə iki qrupa bölünürdü. VII əsrin əvvəllərində Türk xaqanlığı tərkibində tokuz oğuz (doqquz oğuz) tayfa ittifaqı meydana gəldi; burada, ehtimal ki, uyğurlar üstünlük təşkil edirdi. IX əsrdə qırğızlar tərəfindən sıxışdırılan oğuzlar Çinin indiki Sintszyan və Qansu əyaləti ərazisinə köçdülər. Burada “tokuz oğuz” adı tədricən uyğur etnonimi ilə əvəz olundu. IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərində oğuzların əsas hissəsi Sirdəryanın orta və aşağı axarı və Emba ilə Ural çayları arasındakı bozqırlarda – şimalda Volqaya, hətta Dona qədər, cənub-qərbdə Manqışlağa*, qərbdə isə Xəzər dənizinə kimi geniş ərazidə yaşayırdılar. X əsrdə bu ərazidə Oğuz dövləti yarandı. Onun mərkəzi şəhəri Yengikənt idi. Oğuzların Cənd, Sabran**, Sütkənd, Athık, Şalçı və Balac şəhərləri də olmuşdur. X əsr mənbələrində Sabranın “bol nemətli bir şəhər və oğuz tacirlərinin oturağı” olduğu göstərilir. Əvvəllər şamanist olan oğuzlar X əsrdə kütləvi şəkildə islam dinini qəbul etdilər. XI əsrin əvvəllərində oğuzla-

* “Manqışlaq” yarımadasında X əsrdə Oğuzlar gəlməmişdən əvvəl insan yaşamırdı; İranlılar buraya “Siyah kuh”, yəni “Qara dağ” deyirdilər. Oğuzlar yerləşdikdən sonra “Manqışlaq” adını vermişlər və “Siyah kuh” unudulmuşdur – Bu məlumat Türk Ansiklopedisi. ç. 25, səh.387-dən götürülmüşdür.

** Sepren: Oğuz şəhərlərindən birinin adıdır. (M. K. I, 1939, səh.436).

rın bir qismi səlcuqların başçılığı altında Xorasan (Əfqanıstan – R. E.) tərəfindən Yaxın Şərq ölkələrinə (İran, İraq, Azərbaycan və Anadoluya), digər hissəsi isə Aral gölü və Xəzər dənizinin şimalından Şərqi Avropaya yayıldılar. Rus salnamələrində uz, bout, tork adlanan bu etnik qruplara X əsrin axırlarında peçeneqlər, xəzərlər, Volqaboyu bulqarları ilə döyüşən Kiyev knyazlarının müttəfiqləri sırasında rast gəlinir. XI əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycana gəlmiş oğuz tayfaları burada hələ əvvəllərdə məskunlaşmış, digər türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmış və Azərbaycan xalqının formalaşmasında fəal iştirak etmişlər. Onlar türkmənlərin, türklərin, habelə qaqauz və qaralpaqların da etnogenizində mühüm rol oynamışlar. Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri türk dillərinin oğuz dilləri qrupunu təşkil edir (126; 170; 159; 8 (VII). 323).

Digər mənbəyə görə, türklərin mədəniyyətə digər türk boylarından çox geri qalan qırğız boyu, uyğurlarla bərabər oğuzları da IX əsrin ortalarında bugünkü Monqolustandan qovmuşdur. Böyük Türk Xaqanlığında birinci dərəcəli olan uyğurlar cənuba, indiki Şərqi Türkünəstana çəkilmişlər. Oğuzların boyu qismi isə qərbə, Sır Dərya və Aral boylarına köçmüşdülər. İkisinin arasında Qaraxanlılar vardı. Sır Dərya və Aral sahələrində bu oğuz dalğalarından əvvəl də oğuzlar vardı. Oğuz boylarından olan peçeneqlər burada yaşayırdı. Oğuzların böyük qismi bu ölkəyə gəldikdə peçeneqlər onlarla bir yerdə yaşamayıb Şərqi Avropaya axışmışlar. Bu dövrlərdə oğuzlarda əhali artımı çox idi. Buna görə yüz minlərlə oğuz peçeneqlərdən ayrı bir dalğa halında Qara dəniz şimalına, bugünkü Ukraynaya köçmüş, Balkanlara enmişdir. Bu gün Dobruca və kiçik bir qismi Bessarabiyada yaşayan qaqauzlar bu oğuzların nəsiləridir. Bir neçə milyon oğuz da Aral gölündən əvvəlcə cənuba enmiş, sonra qərbə getmiş, Anadolunu açıb Türkiyə dövlətini qurmuşdur. Mavəraünnəhrin şimalında da oğuz əhalisi məskən salmışdır (250. 386).

Oğuz yabquluğunun* başkəndi Yenikent (Yangikent) idi. Bu şəhər, Üst Yurtda deyil, Aralın şimal-şərqində, Sır-Dəryanın gölə töküldüyü yerdə idi. Yabquluğun Yenikəntdən sonra gələn şəhərləri Sabran (əski adı Savran), Sugnak (Signak), Karacuk (ərəblər "Farab"**) deyirlər; digər adı "Otrar"dir. Fərabî burada doğulmuşdur). Yenikənt Sır-Dəryanın cənubunda idi. Yenikəndin müqabilində, çayın şimal sahili yaxınlığında Səlcuq bəyin sığındığı məşhur Kənd[†] şəhəri vardı ki, buranın yabquluğun sərhədləri xaricində olduğu qeyd edilir. (Bəzi tarixçilər Yenikəndin Otrar şəhəri olduğu fikrini irəli sürməkdədirlər). Oğuz yabquluğu aşağı-yuxarı 1 milyon kvadrat kilometrlik bir sahəni tuturdu. Bu sahənin yarısını şimalda Qızılqum, Cənubda Qaraqum çölləri təşkil edirdi.

Oğuz elinin Otrar bölgəsində VII əsrdə, köktürklər zamanında 10 şəhər var ikən, XI əsrdə bu say 24-ə yüksəlmişdi. XIII əsrdə isə 4 şəhər qalmışdı. Çünki bütün Oğuz əhalisi Anadoluya və başqa Yaxın Şərq ölkələrinə yığılmış, Qaraxitay və Çingiz moğol istilaları da türk ellərinə böyük zərər vermişdi.

XI əsrin ortalarında Anadoluya yetişən oğuzlar tamamilə müsəlman idilər, aralarında şaman dinində qalmış heç bir fərd yox idi. Oğuzların Anadoluya və başqa ölkələrə (İran, İraq, Suriya, Kavkasya) gəlməsi Orta Asiyayı oğuz əhalisindən tamamilə boşaltdı. Yalnız Xorasanın bir imdadı kimi olan Xəzərin cənub-şərqində, yəni bugünkü Türkmənistanda oğuzlar qaldı. Onun üçün oğuzlara və ya türkmənlərə "Batı türkləri" də deyilir.

* Oğuz dövlətinin başındakı hökmdar "Yabqu" ünvanını daşıyırdı. "Yabqu" Hunlar və Tabğaçlar çağında "Böyük türk xaqanı"na verilən addır, "imperator" deməkdir. Sonradan bu mənada kagan, hakan kəlməsi işlənildi. Bəzi türk zümrələri də kral yerinə xan-han işlətmişlər.

** Əfqanıstan ərazisində "Fəryab" vilayəti mövcuddur. Vilayətin inzibati mərkəzi Meymənədir. Maraqlıdır ki, "Dədə Qorqud" dastanlarında adı çəkilən "Qaracuuq//Qaracıq" dağı o vaxt oğuzların məskəni sayılırdı (R. E.).

† Əfqanıstanın ərazisində "Kənd" coğrafi adı qeydə alınmışdır. Araşdırmalarımıza əsasən, Səlcuq bəyin oturduğu "Kənd" yuxarıda adını çəkdiyimiz toponim olmaqla bu ərazidədir (R. E.).

"Müsəlmanlar, müsəlman olan oğuzlara "müsəlman türk" mənasında "türkmən" demişlər. Lakin XI əsrdən bəri "oğuz" kəlməsi ilə eyni mənada olaraq işlədilən "türkmən" sözü oğuzların oturaq olmayan, köçəbəliqda davam edən qismlərinə verilmişdir; şəhər türklərinə isə "oğuz" deyilmişdir. Sonradan "oğuz" kəlməsi tamamilə aradan çıxmış, oğuzlara "türk", köçəbəliqda davam edənlərə "türkmən" deyilmişdir və bu kəlmələr Türkiyədə və Türkiyə xaricindəki türk ölkələrində və Avropada bu mənada işlənməkdədir.

Beləliklə, Oğuz yerinə "türkmən" kəlməsi meydana çıxmışdır.

Oğuzların bölündüyü 24 boyun hər birinin başçısına bəy – beg deyirdi. Boy bəyliyi də, irsi də babadan oğula və ya qardaşa qalırdı. Bəylər zəngin, nüfuzlu əsilzadələrdi. Hər boy oymaqlara ayrılmışdı (250. 387-389).

Oğuzların boy – tayfa adlarına hələ indi də Azərbaycan, Türkmənistan, İran, Türkiyə, Əfqanıstan və s. ərazilərdə rast gəlmək mümkündür ki, onların izahından yeri gəldikcə bəhs ediləcəkdir.

ƏFQANISTANDAKI TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN ORTA ASIYA İLƏ BAĞLILIĞI

Orta Asiya çox qədim zamanlardan cürbəcür mədəniyyətlərin qarşılaşdığı bir yer olmuşdur. Xüsusilə, Tarım, Sır-Dərya, Amu-Dərya, İli, Zərəfşan bölgələri qərbdən Yunan və İran, şərqdən Çin, cənubdan Hind, şimaldan Sibir mədəniyyətlərinin birləşdikləri yerlərdi. Şərqi qərbə, cənubu şimala bağlayan böyük ticarət yolları Orta Asiyadan keçirdi. İrandan gələn Xorasan-Mərv, Peykənt, Osruşana, Fərqanə və Kaşqar üzərindən Çin içərilərinə gedən böyük karvan yolu ilə Amu-Dəryanın yuxarı qaynaqlarına yaxın Toxaristan ölkəsindən Tibetə gedən yol isə yalnız Orta Asiyadakı dövlətlərin deyil, qonşu dövlətlərin də bir-biri ilə əlaqələrinə səbəb olurdu. Digər tərəfdən, Orta

Asiyada quraqlıq başladığından, şəhər həyatını davam etdirmək çətin idi. Buna görə, köçəbə bir həyat sürməyə məcbur olan tayfalar, qəbilələr ətraflarındakı qonşularına təzyiq etməyə başlamışdılar. Cənubi Rusiyanın içərilərinə doğru İskit mədəniyyətinin genişlənməsi və Çində Chou (cov) sülaləsinin quruluşu bu hərəkətlərin nəhayəti olaraq qəbul edilə bilər. Bundan əvvəl bu basqı Ön Asiyada Sümər və Hindistanda da Mohençodaro və b. mədəniyyətlər şəklində özünü göstərmişdir (247. 26).

Orta asiyalı türk qövmlərinin qurduqları ilk dövlət – çinlilərin Hiung-nu dedikləri Böyük Hun dövlətidir*. Touman (və ya Teoman) zamanında böyük bir bəylik halında olan dövlət Toumanın oğlu Mao-tun (və ya Bagatir) tərəfindən böyük bir imperatorluq halına gətirilmişdir. Bu dövlətin Orta Asiya türk tarixindəki böyük yeri, dağınıq halda yaşayan türk və türklərlə qohum olan tayfaları bir idarə altına alması və onlara eyni mədəniyyət və bərabər yaşama hissini aşılamasından ibarətdir. Mao-tun şimalda Tölis və uyğurların ataları olan boyları, Şərqi Türküstanı, cənubda yüeci və vusunları hegemonluğu altına alaraq türk birliyini meydana gətirmişdi. Bundan başqa Orta Asiyayı başdan-başa tutan bu dövlət, qərb ilə şərq arasında mədəni münasibətlərini quraraq Orta Asiya mədəniyyətinin inkişafına da yardım etmişdir. Çin ancaq bu münasibətlər nəticəsində qərb aləmini tanıya bilmiş və ondan sonra mədəni və ticarət əlaqələri başlamışdır. Bu münasibətlər Şərqi Türküstan

* Türklərin ilk qurduqları imperatorluq Hun imperatorluğudur. Türklərin bundan çox-çox əvvəllər də dövlət qurduqları haqda məlumatımız var, amma Hun dövləti çox böyük və geniş bir ərazini tutduğu və bir çox millətləri öz iradəsi altına aldığı üçün ona imperatorluq adı verilmişdir. Hun imperiyası Hun türkləri tərəfindən bizim eradan əvvəl 220-ci ildə qurulmuşdur. Hunlar bugünkü Monqolustan bölgəsində, yəni Çinin şimal-qərbində yaşayırdılar. Çinlilər bunu çox böyük təhlükə hesab edirdilər. Hunlar döyüşkənliyi və nizam-intizamı sayəsində Çin ordularını aramsız məğlubiyyətlərə uğradırdılar. Başqa çarəsi qalmayan Çin dövləti Hun-Çin sərhədi boyu Böyük Çin səddi deyilən hasar çəkməli oldu (e. ə. 214-cü ildə). Bu məlumat Erol Güngörün "Tarixdə türklər" kitabından "Türkün səsi" (1991, №1) qəzetində çap edilmiş "Asiyada türk dövlətləri" məqaləsindən götürülmüşdür.

yolu ilə olmuşdur.

Nanşan ətəklərində oturan yüecilər II əsrin son yarısında İsiq göl kənarlarına köçərək orada yerləşən sakaları Soqdiyanaya köçməyə məcbur etmişdilər. Sonradan Soqdiyanada yerləşən yüecilər, tədricən cənubdakı bölgələri də ələ keçirərək Böyük Quşan dövlətinin köklərini atmışdılar. Yüecilər İsiq göldən ayrıldıqdan sonra onların yerlərinə wu-sun-lar gəlmiş və bu bölgədə yerləşərək Tanrı dağlarını içinə alan və Kuçaya qədər uzanan bir dövlət qurmuşdular. Bu zaman Çin ilə Hun mücadiləsi davam edirdi. Hunlarla təkbaşına mücadilə edə bilməyəcəyini anlayan çinlilər, onları arxalarından vurmaq üçün müttəfiq aramış və bu münasibətlə Qərbi Türküstanı və başqalarını tanımışlar. Bir yandan Şərqi Türküstanı zəbt etmək üçün ordu hazırlayan çinlilər, digər tərəfdən də hunları bir-biri ilə vuruşdururdular. Çinlilərin bu səfərləri daha çox qərbdən gələrək Türküstandan keçən ticarət yolunu ələ keçirmək məqsədi ilə hazırlanmışdı. Miladdan əvvəl I əsrin başlanğıcında Orta Asiyanın ərazisi belə idi: Altay və dolaylarında cənub və şimal Hun dövlətləri; Şərqi Türküstanda Çin hegemonluğu və koloniləri; Tanrı dağlarında wu-sun dövləti; Semireci bölgəsində Altaydan və Selenqa boylarından gələn Tölis boyları; Mavəratünnəhr və Şərqi İranda isə yüecilərin qurduğu Quşan dövləti vardı. Bu vəziyyət miladdan sonra II əsrə qədər davam etmiş, yalnız Wu-sun dövləti İsanın anadan olduğu zamanda ortadan çıxmışdır.

Hun dövlətinin içində Çin tərəfdarları qalib gəlmiş, digər hissəsi Aral dənizi kənarlarına qaçmaq məcburiyyətində qalmışlar; IV əsrdə Avropaya köçərək orada Böyük Hun dövləti qurmuşdular. Çinlilər II əsrdə Hien-pi-lərlə birləşərək Şərqi Türküstanı ələ keçirmək istəyən şimali hunları məğlub etmişlər və beləliklə, 155-ci ildən sonra şimali hunların arasında bir Hien-pi dövləti qurulmuşdur. Liao-tung şimalında da bir Wu-huan dövləti qurulmuşdu. Bu dövlətin moğol əslindən olması ehtimalı vardır. Bu zaman Çinin daxili vəziyyəti çox qarışıqdı. Çin torpaqlarına girib yerləşən hunlar 220-ci ildən sonra qarışıq vəziyyətdən istifadə etməklə nüfuz sahibi olmuşdular. Bu, Çin

tarixində “üç dövlət” və ya parçalanma dövrü adlanır. Bu zaman şimaldakı hunlar getdikcə qüvvətlənməkdə, tibetlilərin qurduğu dövlət böyüməkdə və Çinin içindəki hunlar isə bir dövlət qurmaq üçün hazırlaşmaqda idilər. Çindəki Hun dövləti 304-cü ildə qurulmaqda və getdikcə böyüyərək Toba (Topa) dövlətinin qurulması üçün bir sıra şərtlər hazırlamaqda idi. Bundan başqa, hunlar tərəfindən bir neçə dövlət də qurulmuşdu. Çinin şimalında Topa dövlətinin quruluşu (385) və tibetlilərin Çinə girmələri bu dövlətləri zəiflətmişdi. IV əsrin sonuna doğru Hien-pi-lərdə də bir xanədan dəyişikliyi olmuşdu. Bu zaman ayrıca Tibet nüfuzu ilə türk nüfuzu da qarşılaşmışdı.

Orta Asiyanı beş yüz ildən artıq bir müddətdə hegemonluqları altında saxlayan hunlar və onları təqib edən Wuhuanlar, Hien-pi-lər orta çağın başlanğıcında yerlərini avarların ataları olan juan-juanlara və şimali Çində türk dövləti quran topalara (Vey sülaləsinə) verib dağılmışdılar. Qərbi Orta Asiyanın Xorasan, Xarəzm, Mavəraünnəhr kimi bərkətli bölgələri İrana qatılmışdı. V əsrin başlanğıcında bu sahə Ak-hunların (Eftalitlərin)* hegemonluğu altına girmişdir. Oğuz uyğur boylarının ataları olan Kao-çi tölesləri və hunlar isə dağınıq bir halda idilər. Qərbi Asiyada bir avar oymağı tərəfindən qurulan Ak-hun dövləti bir yandan Hindistanla toqquşarkən, digər tərəfdən Orta Asiya ilə münasibətdə idi. Avar – Ak-hun, Avar – Çin rəqabəti bu dövrün tarixi hadisələrinin əsasını təşkil edir. Kök türk dövlətini quracaq türklər avar hegemonluğunda idilər. Bu dövrdə

* Böyük Hun imperatorluğu dağıdıldıqdan sonra türklərin böyük bir qismi Volqadan qərbə çəkilməmişdilər. Bu çəkilmə sırasında böyük bir Hun birliyi də cənuba enmiş, Qərbi Türkünstan ətrafına gələrək “Ağ Hun dövləti”ni qurmuşdu. “Ağ Hun dövləti” qısa zamanda genişlənərək Əfqanıstanın Toxaristan bölgəsinə, Seyhun çayı və Səmərqənd dolaylarına qədər uzanırdı. Sərhədləri qərbdə Xəzər dənizinin cənubuna qədər uzanırdı. Yerləşdikləri bu bölgəyə görə, bunlara “Orta Şərq hunları” da deyilir. V əsrdə hökmdar olan Eftaldan sonra isə “Eftalit dövləti” olaraq tanınmağa başladı. Süqutuna qədər həm “Ağ Hun”, həm də “Eftalit” adı ilə tanındı. Ağ hunların ən böyük iki qəbiləsi Uar və Hun qəbilələri idi. Dövlətə daha çox bu qəbilələr hakim olurdu (94 (1). 85).

Şərqi Orta Asiyada yeni bir siyasi qüvvə meydana gəlirdi. Juan-juanlara tabe olan kök türklərdən bir boy Aşina sülaləsinədən birinin əhatəsində toplanaraq juan-juanlara qarşı üsyan etmiş və kök türk dövlətinin təməlini qoymuşdu. Çin salnamələri bu sülalənin ilk imperatoru olaraq İli xan Tumini (türk yazılarında Bumin) tanıyırlar. Bumin xan çox qüvvətləndikdən sonra Çin dövləti ona 535-ci ildə elçi göndərmiş, 552-ci ildə juan-juanları büsbütün ortadan qaldırmış, bu sülalədən üçüncü Xaqan Kigin (553-572), sasanilərdən Xosrov Ənuşirvan (551-579) ilə müqavilə bağlayaraq Ak-hunlara da son vermiş və onların mirasını İranla bölmüşdür. Kök türk dövlətinin 552-ci ildə qurulması ilə - Böyük Hun dövlətinin yığılışından bəri yenidən qurula bilməyən – ikinci türk imperatorluğu meydana gəlmişdir. Bu imperatorluq türk aləmini tək idarə altında toplamış, Altayı başdan-başa tutaraq Soğd bölgəsini və cənubi Rusiya çöllərini hegemonluğu altına almış və cənubi Rusiyadakı Qərb türkləri təkrar türk mədəniyyəti çərçivəsinə girmişdi. Onlar Bizans və sasanilərlə münasibətdə olmuşlar. 630-cu ildə Çinli Tanq sülaləsi münaqişələr nəticəsində kök türk dövlətini yıxmışdır. 680-ci ildə kök türk dövləti təkrar qurulmuşsa da 744-cü ildə uyğur və basmillərin daxili hücumları nəticəsində süquta uğramışdır.

Kök türk dövlətinin süqutundan sonra türk oymaqları Qərbi Türkünstan və Cənubi Rusiya sərhədlərinə yığılmışdılar. Altayda Uyğur dövləti kök türklərin başkəndi yaxınlığında yeni bir başkənd quraraq qüvvətlənməkdə idilər. Yenisey boyları həm qədim qohumluq, həm də kök türklərin mədəni təsirləri nəticəsində türkləşmişdilər. Çin qaynaqları bu bölgədəki qırğızlar haqqında çoxlu məlumat verirlər. Qırğızları uzun sürən savaşırlardan, münaqişələrdən sonra yıxa bilməmişdilər. Uyğur dövləti, Tölis boyları tərəfindən qurulmuş, sonradan mani dininə girərək, Şərq türkcəsini və türklüyünü təmsil edən bir dövlət olmuşdu. 840-cı ildə dövlət yıxıldıqda uyğurların bir qismi Şərqi Türkünstanda uyğur mədəniyyətini və yazı dilini meydana gətirmiş, digər qismi isə Qansuda yerləşmişdi.

Qərbi Kök türk dövlətinin qalıqlarından Türkeş dövləti Qərbi Asiyadakı türkləri birləşdirmişdir. 766-cı ildən 932-ci ilə qədər sürən karluk axınları və təsirləri türklərin islamlığa girməsini sürətləndirmişdir.

İranı başdan-başa fəth edən İslam orduları Xorasana* və Xarəzmə girmiş, türklərlə üz-üzə gəlmişdilər. Ərəblərlə ilk münasibətə girən türklər Toxaristandakı karluk yabqusu, Mazandaran bəyi Sol və Xorasan türkləri başbuğu Nizək Tarxan olmuşdur. Bunları ortadan qaldırdıqdan sonra ərəblər Xorasanda yerləşmişdilər. Səmərqənd və Buxara ərəblər tərəfindən alındıqdan sonra ərəb ordularının bir qismi Kaşqarda dayanmışdı. Mavəraünnəhrdə bütün qalalar və strateji baxımdan əsas yerlər ərəblər əlində olmaqla bərabər yerli xalq ilə mücadilə davam etmişdir. Bu mücadilədə Kök türk dövlətinin böyük rolu olmuşdur. Şərqi Kök türk dövləti xaqanı Qutluq xan (682-693) Qərbi Kök türk dövlətinin torpaqlarını öz ölkəsinə qatdıqdan sonra türk orduları Soğud ölkəsinə və “Dəmirqapı”ya (Bozqal keçidinə) dayanmış, lakin Xorasandan gələn Qüteybə qarşısında türklər Mavəraünnəhrdən çıxmaq məcburiyyətində qalmışdılar (713). Şərqi Kök türk xaqanı Qapağanın (693-716) ölümündən sonra Qərb türkləri yenidən müstəqilliklərini qazanmışlar və türkeşlərin başbuğu Solu Xaqan (ölm. 738) ərəblərlə savaşı davam etmişdir.

VIII əsrin ortalarında Orta Asiyada ərəblərlə çinlilər qarşı-qarşıya gəlmişdilər. 748-ci ildə Çin ordusu Vedisu ölkəsinə, Qərbi türk dövlətinin mərkəzi olan bölgəyə girərək Suyab şəhərini yıxmış, beləliklə karluk və türkeşlərin ərəblərə qarşı dayanma gücü qırılmışdır. Ərəb ordusu Vedisu-da Çin ordusunu məğlub etmiş və bu savaş nəticəsində Qərbi Asiyada Çin mədəniyyətinin yerini islam mədəniyyəti tutmuşdur.

IX əsrdə Orta Asiyada yerli müsəlman sülalələri meydana gəlməyə başlamışdır: Tahirilər (821-873), Səffarilər (861-911), Samanilər (892-999) Abbasi xəlifələrini tanımaqla bərabər, öl-

kələrini müstəqil olaraq idarə etmişdilər. Bunlardan Samanilərin hegemonluğu dövrü Orta Asiya islam tarixinin ən parlaq dövrüdür. Mərkəzləri Buxara olan Samanilər Mavəraünnəhri və Xorasani idarə edirdilər. Bu dövrdə Türküstana şərqdən və şimaldan gəlməkdə olan qarışıq türklər arasında islam mədəniyyəti və dini yayılmaqda idi. Samanilərin hegemon olduqları IX – X əsrlərdə Şərqi Türküstanda qarışıq Uyquq dövləti yaşadığı kimi, X əsrdə yeni bir islam dövləti olan Qaraxanlı dövlətinin qurulduğunu görürük. Bu dövlətin doquz-oğuzlardan, yaxud karluklardan çıxan bir sülalə tərəfindən qurulduğu haqqında rəvayətlər varsa da, hansı türk boyuna mənsub olduqları konkret olaraq bəlli deyildir. “Kaşqar xanları” yaxud “Qaraxanlılar” deyilən bu xanlardan, deyilənə görə, ilk dəfə islam dinini qəbul edən Satuk Buğra (ölüm. 955)-dir. X əsrdə islam dini və mədəniyyəti Vedisu-nun şimal hissəsinə və kıpçak bozqırlarına doğru yayılmaqda idi. Qaraxanlılar ölkələrini çox sürətlə genişləndirmişdilər. Bunlar özlərini qədim Toba dövlətinin mirasçısı saymış, özlərinə Tabğac xan demişlər. Bunlar 999-cu ildə Buxaranı alıb Samanilərin hegemonluğuna son vermişlər, Xorasanda və Toxaristanda Qəznəvilərə rəqib olmuşdular. Qəznəvilər ilə bəzən düşmən, bəzən dost münasibətində olmuşlar. Qəznəvilər və Qaraxanlılar dövlətinin tənəzzülünü hazırlayan səlcuqlar XI əsrdə meydana çıxmışlar. Səlcuqlar 1040-cı ildə Xorasana, sonra bütün Mavəraünnəhrə və aşağı Sırdərya hövzəsinə hegemon olmuşlar. Beləliklə, Şərqi islam dünyası XI əsrdə üç türk sülaləsinin – Qəznəvilər, Qaraxanlılar və Səlcuqların hegemonluğu altına girmişdi. Bu dövrdə Orta Asiyanın şərq bölgəsində Kitay (Kidən)lar hakimdi, bunlar 916-cı ildə şimali Çini də istila edərək Kitay dövlətini qurmuşdular. Şərqi Türküstan, Moğolistan və Tanqut ölkələrini idarələri altına almışdılar. XI əsrin sonlarında köçobə bir moğol qövmi olan Curcenlər qüvvətlənmiş, bunların başbuğu Ağudə özünü imperator elan edərək 1125-ci ildə Kitay hegemonluğuna son vermişdir. Kitay sülaləsinin başçısı qərbə qaçmış və Vedisu-ya gəlib bir dövlət qurmuşdur; bu dövlətə islam tarixlərində “Qara

* Vaxtilə Əfqanıstan “Xorasan” adını daşımışdır.

xitay”, Çin tarixlərində isə “Batı Lao” dövləti deyilir.

XII əsrin ilk yarısında Orta Asiyanın islam bölümündə səlcuqlu sultanı Səncər hakimdi. 1131-ci ildə Qaraxanlı Arslan xandan Buxaramı aldıqdan sonra bütün Qaraxanlılar, qismən də olsa Səncərin vassalı vəziyyətinə düşmüşdülər. Səncərin oğuzlar tərəfindən əsir alınması, Şərqdə Qara xitayların, Xarəzmdə Atsızın qüvvətlənmələri, Orta Asiyada yeni siyasi bir durum meydana gətirmişdir. Şərqi Türküstan və Mavəraünnəhr Qara xitaylar tərəfindən alınmış, Xarəzmşah İl Ərslan bəy Atsız da Səncərin ölümündən sonra (1157) müstəqilliyini elan edərək səlcuqlarla qaraxanlıların mirasına sahib olmağa çalışmış, belə ki, qara xitaylarla xarəzmlilər qarşı-qarşıya qalmışdılar. Qaraxanlı dövlətini ortadan qaldıran Xarəzmşah Ələddin Məhəmməd (1200-1220) bütün Orta və Ön Asiyanın islam ölkələrini əlinə keçirmişdi. Onun yanlış siyasəti və qüruru Çingiz Ordularının Mavəraünnəhr, Xorasan, Xarəzm və bütün İrənin istilasına yol açmışdı... Moğol dövlətinin dağılışından sonra Orta Asiyada cürbəcür türk və türkləşmiş moğol noyanları arasında ixtişaşlar başlayır. Bunlardan ən bacarıqlısı Timur bəy (1370-1405) olmuşdur. Timur dövlətinin istila dövrü moğolların Çindən qovulduğu və təkrar Moğolistanı döndükləri zamanlara təsadüf edir (1368). Son moğol Çin xaqanı Toğantəmürün oğlu Biliktu xan Qaraqumu mərz edərək bir köçoba xanlıq qurmuşdur. Moğolların digər bir qismi oyratlar Çunqaryanı ələ keçirmişlər.

XVI-XVII əsrlər moğol xanlarının və bəylərinin bir-biri ilə savaşı dövrüdür. Şərqi Türküstan uzun bir müddət Oyrat hegemonluğu altında qalmışdır. Yerli xalq “Ak Tagilik” və “Kara Tagilig” adlarını daşıyan tərqiqlərin rəqəbətleri üzündən bir-bir ilə münəqişəyə girmiş, nəhayət Şərqi (Doğu) Türküstan Çinin hegemonluğu altına girmişdir.

Qərbi Türküstanda Timurilərin hegemonluğu XVI əsrin əvvəllərində şimaldan gələn özbəklər tərəfindən ortadan qaldırılmışdır. Beləliklə, özbəklər İrənlə qarşı-qarşıya gəlmişlər. Özbəklərlə Səfəvi idarəsindəki İrən arasındakı savaşılardan bi-

rində özbəklərin başbuğu və Şeybani sülaləsinin qurucusu Şeybani Məhəmməd xan öldürülmüşdür (1510). Lakin bu sülalənin Türküstan və Xorasadakı hegemonluqları 1597-ci ilə qədər davam etmişdir. Həmin tarixdə bu sülalənin yerinə keçən 1735-ci ilə qədər hegemon olan Astarxanlı sülaləsi dövründə Türküstan Buxara xanlığı, Xokand xanlığı, Xivə xanlığı adları ilə üç xanlığa ayrılmışdır. Buxara xanlığında Astarxanlı sülaləsi yerinə özbək-manqut sülaləsi keçmiş və rus ixtilalına qədər Buxara xanlığını bu sülalə idarə etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Türküstanın hər üç xanlığı da ruslar tərəfindən istila edilmiş, Şərqi Türküstan, Moğolistan, Çunqarya, Tibet isə Çin hegemonluğu altına girmişdir (247. 26-28).

Beləliklə, təfsilatı ilə tarixini verdiyimiz Orta Asiyanın ictimai-siyasi vəziyyəti göz qabağındadır. Həm Əfqanıstan, həm də Orta Asiya ərazisindəki ictimai-siyasi vəziyyətin təhlili türk mənşəli toponimlərin doğru-düzgün araşdırılması üçün bir açardır. Toponimləri “tarixin aynası” adlandıranlar, heç də, səhv etmirlər. Əfqanıstandakı toponimlərin xronoloji baxımdan tədqiqi tarixin düzgün araşdırılmasından çox asılıdır. Belə ki, Oğuz, Qıpçaq, Kənd, Saltıq, Dolon-Dulan, Xorasan, Qəznə, Qaraxan, Sabara, Şibirğan, Toxaristan, Gəncək, Şəki, Saki, Saqar, Güzara, Qərinqin, Şatır, Uruzqan, Qərqa, Salyan, Xalac, Uyqur, Qarabağ, Qara kəmə, Türkmən, Qunduz, Bayandur, Əfşar, Dayok, Qazan, Qırıq, Gürgən, Kınık, Kuti, Qazaq, Qarakol, Qara kətək, Qızıl, Qızıl dəre, Qızılbaş, Qızıl su, Qızıl təpə, Qışlaq, Qazi kənti, Nuristan, Mete, Xurmaltıq, Qadi, Çuqul (Cigil), Göğçə, Kiş dəre, Şor-Şur, Qul, Goriz, Kətək, Kəmərek, Qurbaşi, Qurçi və s. bu kimi etnotoponim və toponimlərin izləri bizi müxtəlif dövrlərlə üzləşdirir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, coğrafi adlar müxtəlif prizmalardan adlanmışdır. Fərdi savadsızlıqlardan əlavə, bu həmçinin ictimai-siyasi səbəblərdən baş vermişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Türklərin lap qədim zamanlardan başlayaraq eramızın V – VII əsrlərinə qədər ən çox müharibə apardıqları dövlətlərdən biri Çin

olmuşdur. Hələ Mete dövründə Çin üzərinə edilən hərbi yürüşlər hər iki xalqı, dövləti bir-birinə qarşı ən qorxulu düşmən səviyyəsinə qaldırmışdı. Əslində Çin imperatorları azlıqda yaşayan türk tayfalarının üzərinə hücumlar təşkil etməklə onların bir xalq kimi Çində yaşayan bir çox tayfaların arasında itibbatmasına, əriyib-yox olmasına geniş imkan və şərait yaradırdı. Bu soyqırımı xüsusilə eramızın V – VI əsrlərində daha da güclənmişdi. Hətta türklərin adı belə dəyişdirilib çinliləşdirilmişdi”^{*}.

Əfqanıstan və Orta Asiya əlaqələri ilə bağlı Bahaəddin Ögəlin “Böyük Hun imperiyası” əsərini nəzərdən keçirdikdə müxtəlif dövrlərdə Əfqanıstan ərazisindəki zonaların vəziyyəti bəlli olur:

“Kabil dövləti (və ya məmləkəti) böyük yüecilərin cənub qərbindədir. Bura böyük dövlətdir. Onların adət və ənənələri Hindistandakılara bənzəyir. Hindistan, Kəşmir və Parfiya dövlətlərindən hansı güclü olmuşsa, bu zonanı da o öz idarəsi altına almışdır. Gücdən düşən dövlət isə buranı dərhal itirmişdir. Buna baxmayaraq Kabil (Kao-fu) Böyük yüecilərin idarəsi altına əsla keçməmişdir. Bu səbəbdən qədim Hun sülaləsi çağında yazılan tarixləri yanlış yazmışlar və (Böyük yüecilərin) “beş yabquluq”larından (hsi hou) birini də Kabil kimi göstərmişlər. Halbuki bura daha əvvəllər Parfiya dövlətinin əlində idi. Sonralar böyük yüecilər hücumu keçmiş və Parfiya dövlətini ələ keçirmişdilər. Buna görə də Kabil ilk dəfə Böyük yüeci torpağına qatılmışdı.

Böyük yüecilərin və ya Kuşan dövlətinin əlində olan Kabilə yola düşüb cənub-qərbə gedilərsə, qərb dənizinə, yəni Ümman dənizinə çatmaq olar. Şərqdən isə Pan-ci dövlətinə (və ya məmləkətinə) gedirlər. Bu məmləkətlərin hamısı Hindistanın bir hissəsini təşkil edirlər” (21. 228-229).

Herat və Pamir zonası ilə əlaqədar Bahaəddin Ögəl qeyd

edir ki, aşağıda Əfqanıstanın şimalındakı Herat zonasından başlanıb Pamir üzərində Şərqi Türküstana qədər uzanan yerlər izah edilmişdir. Te-yu dövlətinin 100 ailəsi, 670 adamı və 350 ədəd seçmə əsgəri var. Bu məmləkət (Şərqi Türküstanda oturan) Çin baş valisinin oturduğu yerə 3530 mil məsafədədir. Çin paytaxtı Loyanq şəhəri ilə isə 12150 mil məsafədə yerləşir. (Şərqi Türküstanın cənub-qərbində olan) Tse-ho şəhəri ilə həmsərhəddir. Hər iki yerin adət və ənənələri eynidir. Pişanı (yəni Dəri dağı) keçib məhz cənub-qərbə doğru hərəkət edilərsə, Daş Kurqana – By-hao (Taqorqan Əfqanıstandadır – R. E.) gəlib çatılır. Oradan da asma bir keçiddən aşılıb Kəşmirə (Cipin) gedilir. Buradan da altmış gün hərəkət etdikdən sonra Herata (By-i-şan-li) gəlmək olur. Bu məmləkət minlərlə mil genişlikdə olan bir düzəngahdadır. O zamanlar bu məmləkətin adı “Pai-ce” şəklində dəyişmişdir. Buradan cənub-qərbə, çox uzaqlara doğru gediləcək olsa, Bəsrə körfəzindəki Bəndərbusirə gəlib çıxılır. Bunun üçün də atla yüz gün getmək lazımdır” (21. 229).

Kuşan və ya böyük yüeci dövləti ilə əlaqədar B. Ögəlin məlumatlarından aydın olur ki, “yüecilər Böyük Hun imperatoru Mete və oğlu tərəfindən böyük məğlubiyyətlərə uğradılmışdılar. Buna görə, yüecilər öncə Qərbi Türküstana köçmüş və sonradan Əfqanıstanla Hindistanın şimal hissələrini əllərinə keçirmişdilər. Tarixdə Kuşan adı verilən bu dövlətə çinlilər qədim tayfa adlarını yaddan çıxarmayıb yenə “Böyük yüeci dövləti” adını vermişlər. Buna görə də aşağıdakı adları çəkiləcək Böyük yüecilər kuşanlardan başqa bir kimsə deyildilər:

Böyük yüecilərin (yəni Kuşan dövlətinin) paytaxtı (Bədəxşandakı) Lan-şi şəhəri idi. Qərbində Parfiya dövləti vardır (Paytaxtlarından? Parfiya dövlətinin paytaxtına) qırx doqquz gündə gedilir. (Buranın Şərqi Türküstandakı Lukçun şəhərində oturan Çin baş valisindən) məsafəsi isə 6537 mildir. Çin paytaxtı Loyanq şəhərindən məsafəsinə gəldikdə bu da 16370 mil-dir.

Ailələrin sayı 100.000, əhalisi isə 400.000 nəfərdir.

^{*} Bu məlumat Lev Qumilyovun “Qədim türklər” kitabından götürülmüşdür. (Vəli Həbiboglu “Qədim türklər” üzərində düşüncələr. səh.8 – 9).

100.000-ə qədər seçmə əsgərləri var. Vaxtilə yüecilər hunlar tərəfindən məğlub edilmişdir. Bu səbəbdən (qədim yurdlarından köçüb) **Baktriyaya** (və ya Toharistana Ta-hsla) gəlmişdilər. Bu zonanı beş yabquluğa ayıraraq idarə etdilər: Hüsü-mi, Şuanq-mi, Kuen-şuanq (Kuşan), Hsi-tun və Tu-mi.

Bundan yüz il sonra Kuşan yabqusu “Kuzulak dfizes” digər dörd yabquya hücum edib, onları öz tabeliyi altına aldı. Özünü hökmdar elan etdi. Buna görə, dövlətinin adı (özünün sahib olduğu yabquluğun adına görə) Kuşan oldu. Bundan sonra Parfiya dövlətini (An-hsi) tabeliyi altına aldı, Kabil zonasını zəbt etdi. Paktunu (Pu-ta) ələ keçirdi. Kəşmiri dövlətinə qatdı. Beləliklə, bütün bu yerlər tabeliyinə keçdi, səksən yaşında öldü. Öz yerinə oğlu Vima-Kadfizes keçdi. O da Hindistanı zəbt etdi və oranı idarə etmək üçün xüsusi bir vali təyin etdi. Bu vaxtlar yüecilər çox güclənmişdilər. Buna görə də bir çox məmləkətlər onu “Kuşan hökmdarı” adlandırıdılar. Lakin Çin onların qədim adlarını dəyişdirmədən yenə onlara “Böyük yüecilər” deməkdə davam etdi” (21. 229-230).

Qeyd etmək lazımdır ki, Əfqanıstan ərazisindəki “**Kənd**” coğrafi adı ilə bağlı səlcuqların tarixi maraqlıdır.

Türklərin tarix boyunca qurduqları dövlətlərin ən başlıcalarından biri, heç şübhəsiz, Böyük Səlcuq imperatorluğudur. Səlcuqlar 24 oğuz qəbiləsindən Kınık boyuna mənsubdurlar. Oğuzlar X əsrdə Sır-Dərya (Seyhun) ilə Xəzər dənizinin şərqinə və Aral gölünün arasındakı bölgədə yaşarkən kınık boyu da bunların arasında Sır-Dərya suyunun ağzına yaxın yerdə yerləşmişdi.

X əsrin əvvəlində Oğuz dövlətinin “Yabqu” ünvanını daşıyan bir hökmdar idarə etməkdəydi. Səlcuqlu ailəsinin atası olan Temir-Valig (Demir yaylı) ləqəbli Dukak (və ya Dokak) bu oğuz dövlətində qüvvətli bir hərbi və siyasi mövqeyə malikdi. Yabqunun digər bir türk topluluğu üzərinə tərtib etdiyi səfərə Dukak etiraz etmiş, buna görə hər ikisinin arası dəymişdi. Yabqunun bu səfəri müsəlmanlara qarşı tərtib etdiyi, hətta Dukakın gizlicə müsəlman olduğu rəvayəti də vardır.

Dukakın oğlu Səlcuq atasının ölümündən bir az sonra üstün cəhətləri ilə nəzəri cəlb etmiş və Yabqu tərəfindən gənc yaşında “sü başı” (ordu komandanı) təyin edilmişdi. Səlcuğun dövlət daxilində getdikcə hörməti artdığından Yabquda həsəd, qısqançlıq da artırdı. Odur ki, Səlcuq öldürülməkdən qorxaraq qəbiləsi, yaxın adamları və sürüləri ilə yaşadığı bölgədən ayrılmış, islam ölkələri ilə türk ölkələrinin birləşdiyi bir uc şəhər olan Kəndə gəlmişdi (təxmin. h. 350) Səlcuq Kənddə yarındakılar ilə birlikdə türk inanışlarına yaxınlığı və siyasi gələcəyinin parlaqlığı üçün islam dinini qəbul etdi. Bundan sonra Səlcuq, oğuz yabqusunun Kənddəki müsəlmanlardan aldığı illik verginin ödənilməsinə mane olaraq, kafirlərə xərac verilməyəcəyini bildirdi. Sonra da Yabqu tərəfindən göndərilən qüvvələrlə çarpışdı. Səlcuq Yabqunun hakimiyyətinə son verərək Kənddə müstəqil bir bəylik qurdu.

Səlcuqlar Kənddə olduqları vaxt ərzində ikisi türk (Qaraxanlar və Qəznəvilər) və Samanilər olmaqla üç böyük dövlət vardı (244. 43- 44).

Əfqanıstan ərazisindəki **Saltuk** toponimi ilə əlaqədar saltuklar haqqında məlumat da maraqlıdır:

İlk səlcuqlu fəthləri sırasında Şərqi Anadoluda qurulan ilk türk bəyliklərindən birinin saltuklular olduğu anlaşılır. Ancaq Ərzurum bölgəsində yüz ildən artıq hökm sürən saltuklular haqqında qaynaqlar və bilgilərin verdiyi məlumatlar çox azdır. Son zamanlarda aparılan araşdırmalar bu bəyliyin türk əmirlərindən Saltuk tərəfindən qurulduğunu ortaya çıxarmışdır. Daha əvvəlki araşdırmalarda isə bu bəyliyin adının dördüncü hökmdar İzzəddin Saltukdan gəldiyi irəli sürülürdü. Bu ad kitabələrdə Salduk, islam müəlliflərinin əsərlərində Saltuk şəklində özünü göstərir. Bu söz salmaq, buraxmaq mənalarındadır.

Bəyliyin qurucusu Əmir Saltuk Malazgirt savaşında (1071) türk ordusu sıralarında olmuşdur. Böyük Səlcuqlu Sultan Alp Arslan Malazgirt savaşından sonra Bizans imperatoru IV Romanos Diogenisin ölümü ilə barış şərtlərinin yerinə yetirilməsinə görə, komandanlara Anadoluda fəthlərin davam edil-

məsini buyurmuşdu. Bu sultanın əmirlərindən biri olan Saltuk, Ərzurum bölgəsini zəbt edərək saltuklular bəyliyi qurmuşdu. Bu bəylik başlanğıcda Böyük Səlcuqlu dövlətinə tabe idi. İzzəddin Saltuk h. 563-cü ilin Rəcəb ayında (Nisan 1168) vəfat etdi. Onun dövründə Saltuklu bəyliyi ölkəsinin Tərxandan başladığı Tahir gədiginə qədər uzandığı, Ərzurum, Bayburd, Avnik, Miçingird, İspir, Oltu kimi şəhər və qəsəbələri tutduğu qeyd edilmişdir (244. 279, 281).

Araşdırmalardan aydındır ki, Əfqanıstan türklərin tarix boyunca yayıldıqları və dövlət qurduqları ölkələrdən biridir. Türklər bu bölgədə miladdan əvvəl dövlətlər qurmuşdular.

Türk dövlətlərindən biri olan Qəznəvililər adlarını başkəntləri Qəznə şəhərindən almışdılar. Ancaq bu dövlət tarixi qaynaqlarda Yeminilər və Səbuktəkinlər kimi də qeyd edilmişdir (244. 34).

Əfqanıstandakı **Dolan – Dalan – Dulanə** coğrafi adları, fikrimizcə, Tulunilərlə bağlıdır. “Tulunilər Misir və Suriyada qurulan və Abbasi xilafətinə bağlı müsəlman dövlətidir. Dövlətin qurucusu Əhməd bir türk əsgəri olmuşdur. Babası Tulun (tulun türkcədəki dolun, yeni dolun aydan gəlir) təqribən h. 220/815 – 816-cı illərdə Buxara valisi tərəfindən hərraca daxil qulamalar arasında Bağdada göndərilmişdi. Əhməd 835-ci ildə Bağdadda doğulmuşdu” (244. 4).

Beləliklə, Əfqanıstan ərazisindəki coğrafi adların tarixi köklərini araşdırarkən Orta Asiya, Hindistan və Çinlə bağlı məsələlərə toxunduq. Bununla bərabər bir sıra etnonim və toponimlərin izləri bizi Azərbaycana və ətraf ərazilərə gətirdi. Əvvəldə, yeri gəldikcə, Azərbaycanla bağlı etnonim və toponimlərdən bəhs etsək də buna ayrıca bir bölmə ayırmağımız vacibdir. Çünki türk tayfalarının zaman-zaman Azərbaycan – Əfqanıstan ərazilərindəki yerdəyişmələri tarixdə, tarixin aynası olan toponimlərdə öz əksini tapmışdır. Bunu hər iki ölkə ərazisində qeyd alınan eyni mənşəli etnonim və toponimlər sübut edir.

AZƏRBAYCANDA TÜRK ETNONİMLƏRİ VƏ ONLARIN ƏFQANİSTANLA BAĞLILIĞI

Azərbaycan hələ lap qədim dövrlərdən müxtəlif türkdilli etnosların məskunlaşdığı, qaynayıb-qarıxdığı və oturaq həyat sürdüyü bir ölkə olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif səpgili əsərlərdə kifayət qədər şərhlər verilmişdir (140; 164; 159; 128; 9; 67; 133; 146; 23; 183; 235; 236; 27; 138; 102; 26; 198; 153; 215; 152; 151; 200 a. və s.).

Türklərin Azərbaycana ilk dəfə m. əv. VII əsrdə sakaların səfəri zamanı gəlib yerləşdikləri irəli sürülməkdə, bugünkü Gəncə bölgəsinə və bunun qərbinə düşən torpaqlara öz adlarını verən və Strabonda belə adları çəkilən utilərin də irq baxımından türk olduqları hesab edilməkdədir. (Ərəblər zamanında bunlar Uz və Uvazin adı ilə anılmışdır).

Miladdan sonra IV və V əsrlərdə isə Cənubi Qafqaza və Azərbaycana Hun adını daşıyan türklər gəlmişdir. Bunlardan 446-cı ildə erməni qaynaqlarında “Haylendurk” adı ilə verilən akhunları görürük. Lakin Şərqi Avropanın ən qədim türk ünsürü olan Bulqar, Xəzər, Ağaçəri və Sabirlər Azərbaycanda yerləşən ən əsaslı türk zümrələri olmuşdur.

Tarixi qaynaqlarda bulqarların m. əv. 120-ci ildə Cənubi Qafqaza keçib Qars bölgəsində yerləşdikləri, xəzərlərin isə 197 – 216-cı illərdə Kür çayını aşdıqları qeyd edilir. 460-cı ildə xəzərlərlə qohum olan ağacərilər, 468-ci ildə Saraqur (sarı uyqur, yaxud uyğur)lar Azərbaycana girmişlər; xəzərlərin digər bir qolu sayılan sabirlər də 503-cü ildə Qafqazın cənubunda görünmüşdülər. Sabir xanlarının qərargahı dəfələrlə Dəryal (Daryol) və Dərbənd keçidlərinin şimalında olurdu. Sabirlərin başbuğu Ambazuk 508-ci ildə Azərbaycanda sasanilərdən Qubad (488-451) ilə çarpışmış, oğulları isə Qubad ilə müqavilə bağlayıb Bizansa qarşı savaşmışlar. Qubadın səltənətinin son illərinə qədər Arran, Gürcüstan, Vasputakan və Sisakan xəzərlərin və onların qohumlarının əlində qalmış, buna görə, bu ölkələrlə bərabər Azərbaycana da “Xəzərlər məmləkəti” deyilmişdir.

Bütün Azərbaycanı və Cənubi Qafqazı türklərin əlindən alan və Azərbaycanın sərhəddini Dərbəndə qədər genişlətməyə müvəffəq olan Sasani hökmdarı Nuşirəvan isə ölkəni iranlılar ilə məskunlaşdırmaq siyasətini güdmüş, həmçinin bir qism Bulqar və Bələnçər türklərini də Azərbaycana gətirmişdir. Bunlar əvvəllər Gög türklərdən İstəmi xaqanın ordusunda olmuşlar. Sasanilər ilə olan savaşa məğlub olduqda bu ordudan qalanlar Azərbaycanda yerləşdirilmişdir. Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində islamdan əvvəl ölkəyə gələn bu türk tayfalarından qalma bir çox coğrafi yer adına təsadüf edilir.

Bütün Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın vaxtilə türklər tərəfindən idarə edilmiş bir ölkə olduğuna dair söhbətlər ərəblər gəldiyi zamanda da qüvvədə idi (247. 414, 415).

Tarixi qaynaqlara əsasən deyə bilərik ki, tarixdə türk dövlətçilik ənənələri çox güclü olub. Böyük Hun imperiyası həmin ənənələrin qanuni davamıdır, türk dövlətləri tarixinin çox güclü bir həlqəsidir.

S. E. Malovun aşağıdakı qeydlərini xatırlatmaq yerinə düşür: VI əsrin ortalarına aid "Eltəris xaqan və onun arvadı Bilgə xatunun xatirəsinə" adlı kitabədə vahid türk birliyinin - səltənətinin çox qədimlərdən başlanmasına işarə var. Türk xaqanlığının taxtında əyləşən növbəti hökmdarlardan Qapağan xanın dilindən bu sözlər eşidilir: "Mən Qapağan, Eltəris xaqanın elində tərbiyə aldım. Eli (səltənəti) Yabğa oğlu Sabra Təmğançur, onun kiçik qardaşı Yoğa bilgə Sabra Tamğan tarkan, ümumən mənim altmış beş ulu babalarım yaratmışlar..."

VI əsrə qədərki dövrü nəzərdə tutan bu tarix ən azı gedib bizim ulu Bilqamış (Gilqamış) padşahın zamanına çıxır. Bu tarix Dəclə-Fərat çayları, Böyük Çin səddi, Orxon-Yenisey vadiləri və Monqolustandan tutmuş Kaspi və Yevkos Pontuna (Qara Dəniz), oradan da Urmiya gölü sahillərindəki olan əraziləri birləşdirən az və ya çox aravermələrlə vahid hakimiyyətin tarixidir. Böyük Hun imperiyası bu hakimiyyətin yeni inkişaf həlqəsi idi. Ulularımızın yaratmış olduqları həmin 65 hökmlərinin həlqəlik məlum dördü-beşi "Turan imperiyası", "Midiya",

"İskit", "Massaket-sak" və ya "Araz hökmdarlığı", "Atropaten dövləti" və başqaları məhz Azərbaycan ərazisində qərar tutmuşdu. Sonra "Orta Asiya" imperiyası kimi qəbul edilən "Böyük Hun imperiyası" gəlir (57).

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni eradan əvvəl və eramızın ilk çağlarında Dərbənd-Şabran (Sabiran) ətrafında yaşayan hunlular, ağ xəzərlər və sabirlər Aranın mərkəzində - əsasən Kür-Araz ovalığında yaşayan bərdislər-bərdəlilər, hunoğurlar, haylantürklər, buntürklər, basillər, balasaçilər, həmçinin bulqarlar, arsaqlar və kəngərlər həm zahiri görümləri, həm də adət-ənənələri və dillərinə görə qohum qəbilələr olmuşlar. Bu qohum dilli qəbilələr artıq V – VII əsrlərdən vahid Azərbaycan xalqı kimi formalaşmağa başlamışdır.

Vaxtilə elmi, kütləvi və dərslik kitablarında sabirlərin Azərbaycan ərazisinə IV – V, oğuzların isə IX – XI əsrlərdə gəldikləri və həmin dövrlərdə burada "yerli xalqın türkləşməsi prosesi" getdiyi bildirilir. Azərbaycan ərazisinə eradan çox-çox əvvəllər də, sonralar da bir sıra türkdilli qəbilələrin axınının müşahidə edilməsi tarixi həqiqətdir. Lakin unutmamaq olmaz ki, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana gələn həmin qəbilələr burada öz qohum dilləri ilə qarşılaşmışlar.

Ziya Bünyadovun fikrinə görə, Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi, illər boyu davam etmiş bu prosesin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI – XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda, yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur.

Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başlandı və getdikcə sürətlənib XI – XII əsrlərdə qurtararaq Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi.

İndiki Azərbaycan ərazisində türk tayfa təşəkkülünün varlığını orta əsr mənbələrinin bilavasitə və dolayısı yol ilə verdiyi məlumat əsasında aydınlaşdırmaq olar. 576-cı ildə külli miqdarda sabir hunları Gəncə (Sakaşen) sahəsinə köçürülmüşdü. Beləliklə, Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə hunlar ölkəsi əmələ gəlmişdi. Gürcü salnaməsi Kür çayının axarı ilə dörd şəhərdə və bunların ətrafında qəddar buntürk tayfalarının yaşadığını qeyd edir. Ərəb müəlliflərindən Balazuri və Təbəri bu Hun başçılarını "tarxan" adlandırırdılar. Feofilakt Simokatta "Tarix" əsərində göstərir ki, hələ V əsrdə indiki Azərbaycan ərazisində məskən salan çox böyük türk tayfa təşəkkülündən biri Muğanda yerləşmiş hunlar olmuşdur ki, müasirləri olan tarixçilər onları türk adlandırır. IV əsrin 2-ci yarısındakı hadisələri qeyd edən Favstos Buzand da Zaqafqaziya zonasında hunların və digər türklərin mövcud olduğunu bildirir.

Azərbaycan və onunla qonşu vilayətlər arasında türk tayfa təşəkkülünün mövcud olduğunun bir sübutu da odur ki, bu tayfalar Xəzər basqınları zamanından burada yerləşmişdir. Məlum olduğu kimi, Xəzər xaqanlığı tərkibində türkdilli tayfalar böyük yer tuturdu. Xəzərlərin özləri də yəqin ayrıca bir türk qrupuna mənsub idilər. Orta əsr ərəb tarixçilərinin hamısı çox vaxt xəzərləri "türk" adlandırırdılar. Şimali Azərbaycan xəzərlərin əlində olduğu və onların içərisində türklər böyük yer tutduğu üçün ərəblər çox vaxt bu ölkələri Azərbaycanla birlikdə "Xəzərlər ölkəsi" adlandırırdılar.

Beləliklə, Azərbaycan və Arranın türkləşməsi prosesi, ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ sasanilər imperiyası daxilində başlamışdı. Ərəblərin Azərbaycana istila edib burada məskən salmaları əvvəllər bu prosesi dayandırdı, lakin az sonra ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması bu prosesi sürətləndirdi; həm də o dərəcədə ki, cəmi yüz ildən sonra bu proses çox geniş vüsət aldı.

Ərəb mənbələrində ərəblərin istilasından əvvəl Azərbaycanda türklərin yaşadığı haqqında məlumat vardır. Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir.

Türklərin Azərbaycana gəlməsi ərəblərin dövründə də kəsilmirdi. Azərbaycanda ərəblərin yerli türklərlə Əməvilər dövründə başlanan assimilyasiyası Abbasilər xilafətində daha da gücləndi (23. 171, 172, 174).

Q. Qeybullayevin təbirilə desək, "Kürdən cənubdakı qədim ərazi, o sıradan Qarabağ türkdilli Alban, Aran, Şəki, Qarqar, Kəngər, Tərtər, Peçenek, Hun, Xəzər və b. tayfalara mənsub ellərin yaşadığı ərazidir. Hər halda bu tayfaların bəzilərinin Qarabağda eramızın əvvəllərindən bəri yaşaması qədim mənbələrlə sübut olunur. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Qarabağda məskunlaşmış bu ellər sonralar Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində qaynayıb qarışmışdır, lakin onların adları tarixi abidə kimi toponimlərdə qalmaqdadır. XI – XII əsrlərdə buraya səlcuq-oğuz tayfaları, XIII - XIV əsrlərdə monqolların tərkibində bir sıra türk tayfaları, daha sonra XVI əsrdə Qızılbaş tayfalarına mənsub ellər də gəlib məskunlaşmışdır. 1795-ci ildə isə Qarabağa Gürcüstandan Boyəhmədli, Cinli, Qaracalar, Dəmirçihəsənli, Səfikürd, Kəngərli, Qazax və b. tayfalar da gəlmişdir" (31. 113 – 114).

Beləliklə, Əfqanıstan ərazisindəki bir sıra etnonim və toponimlərin Ağvan - Qarabağ zonasındakı adlarla uyğunluğu bunların tarixi köklərinin eyniliyini deməyə əsas verir. Bunu tarixi faktlar da sübut edir. İzlərini hələ də tarixin dərin qatlarında axtardığımız adlar bizi haralara aparıb çıxarmır? Bununla əlaqədar axırıncı illərin maraqlı mənbəyi kimi Türkiyədə Azərbaycan türk kultür dərgisinin 1989-cu il 270-ci sayında çap edilmiş Məhərrəm Bayarın "Altı min illik türk yurdu – Qarabağ" məqaləsi diqqətəlayiqdir.

Məhərrəm Bayara görə, Arran adı ilə tanınan bu bölgə müsəlman türklərinin buraya gəlişindən sonra "Qarabağ" adını almışdır. Gəncə və Gəncənin cənubundakı dağlıq bölgələrə, Kür çayı boyunca cənub ərazilərinə monqollar dövründə "Qarabağı – Arran" deyilirdi. Şərqi Anadolu Azərbaycan – Kartel (Şərqi Gürcüstan) ölkələrini əhatə edən sahə yüksək yaylalardan başlayan çaylarla Qara dənizə, Xəzər dənizinə, oradan da

Bəsrə körfəzinə bağlanır. Həmin çayların aşağı axarlarında yaşayan qədim və yeni qövmələr bu çayların başlanğıc yerlərinə öz dillərində "Yuxarı ölkə" anlamını verən adlar qoymuşlar.

Məhərrəm Bayarın qeydlərinə görə, m. əv. V minillikdə türklər metalı kəşf edib onun emalını, işlənmə sənətini Çinə, Hindistana, Ön Asiyaya yaymış, bununla da bəşər mədəniyyətinə, texnologiyaya ən böyük xidmətlərindən birini göstərmişlər. Qarabağ metal dövrünü m. ö. 4000 – 1000-ci illər arasında keçirmişdir. Asiya qövmələri adlandırılan sümər türkləri, elam türkləri, hürrilər, subari türkləri Ön Asiyaya bu dövrdə gəlmişdilər. İlk yazını sümər türkləri kəşf etmişdir. "Mixi yazı" deyilən bu sümər yazısı hürrü türkləri tərəfindən bütün Anadoluya və Qafqaza yayılmışdı. Tarixi sənədlərə əsaslanan bilgilərə görə, Qarabağa gələn ilk türk qövmi hürrilərdir. Qarabağın hürrilərdən əvvəlki ilk sakinləri də Asiya mənşəlidir. Bəzi tarixçilərə görə, onlar da Orta Asiyadan ilk köç edən türklərdəndir.

Miladdan əvvəl 5000-ci illərdə Türkünstanda yaşayan hürrilər m. əv. 4000-ci illərdə Ön Asiyaya köçmüşdülər. Sümər kitabələrində onlar kürri (hürrü) adı ilə xatırlanırlar. İlk əvvəllər Xəzər dənizinin cənubundan başlayaraq bütün Qafqazı dolayan hürrilər sonralar Arran (Qarabağ) bölgəsində özlərinə yurd salmışlar.

Yer üzündə ilk dəfə yazını icad edərək "tarix çağını" başlayan sümərlər Asiya mənşəli olub, yuvarlaq qafalı və bitişkən dilliydilər. Sümərlərlə eyni soydan olan sübari tayfaları Mosul bölgəsində yaşayırdılar. Onların şərq qolu olan qutilər (hürrilər) m. əv. 2150-ci illərdə Qarabağdan cənuba enərək assuriyalıları məğlub etdilər və Babilə ələ keçirdilər, m. əv. 1050-ci ilə qədər Şərqi Anadoluya hakim oldular. Bu türk tayfasının adı "Qurani-Kərim"də və "Tövratı-Şərif"də də çəkilmişdir.

A. Zəki Vəlidü Toğan "Ümumi türk tarixinə giriş" əsərində (İstanbul, 1946, səh. 73 – 143) at yetişdirmə, ölümlərin torpağa kömmə üsullarına və elamcadakı ortaqların sözlərinə görə, hürriləri türklərin uğur qolunun ən əski kökü hesab edir. Hürrilər Sakit okeandan Macarıstana və Asiyadan Şərqi Avropaya qə-

dər geniş bir əraziyə yayılmışdılar. Bəzi qaynaqlarda hürrilər "yuğurlar"* adı ilə də anılırlar. Professor M. Fəxrəddin Kırzioğluna görə (Qars tarixi, I, səh. 27), Araz boyları və Qars bölgələrinə yayılmış hürrilər Azərbaycan – Qarabağ (Arran) - Şərqi Anadoluda məskunlaşan ilk fəteh Orta Asiya xalqlarından idi və mədəni əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi.

Alman filoloqu E. Forer hürrü dilinin türk dillərinə aid olduğunu sübut edir.

Altı min illik türk yurdu Qarabağa hürrilərdən miras qalan tanrı-tenqri (tenqjeri sözü "dingir" şəklində gəlib çatmışdır. M. əv. 2000-ci illərə aid olan kitabələrdə bu kimi türkcə sözlər saysız-hesabsızdır.

Herodot əski Urartu dövlətindən danışarkən alarad tayfasını, alarodluları Qafqaz xalqı kimi göstərir və onların Asiya əsilli irq olduqlarını qeyd edir. O, qətiyyətlə alarodluların adı (Hind – Avropa) irqindən olmadıqlarını söyləyərək, Asiya mənşəli türklərin Qarabağa (Arrana) arılərdən çox-çox əvvəl gəldiklərini bildirir.

Məhərrəm Bayar göstərir ki, saklar* (albanlar, sakasənlər, gögərənlər, taoklar, phasianlar, pakturlar** və konduklar) oğuzların türkmən uluslarındanıdır. Qarabağdan saklar tərəfindən çıxarılan kimmərlər bulqar türklərinin atalarıdır.

Sak (iskit) türklərinə assuriyalılar "aşkuzi/işkuza", yəhudilər Tövratda "aşkenaz", yunanlar "skcythe", iranlılar "saki", hindlilər "sakya" deyirdilər. A. Zəki Vəlidü Toğan apardığı araşdırmalarda G. Nemet, Qutşmidt, O. Franke, N. Aristov, Edvard, Meyer, Mortmani kimi görkəmli türkoloqların sakların

* Uyğur tayfasının adı ilə bağlı Azərbaycanın Salyan rayonunda təhrif olunmuş şəkildə "Oğurkənd", Əfqanıstanın Məzari-Şərif (Səməncanda) regionunda "Oğri kutəl" – aşırım coğrfi adlarını qeydə almışdır. Hazırda "Oğru kənd" "Təzəkənd" adı ilə əvəz olunmuşdur. (R. E.).

** Əfqanıstan ərazisindəki "Siyistan", "Saki", "Şaki" və Azərbaycandakı "Şəki" coğrfi adlarının mənşəyini "sak"la bağlayırıq. (R. E.).

* "Paktur" sözünü Əfqanıstan ərazisindəki "Baktr (Baxtər)" coğrfi adı ilə eyni mənşəli sayırıq. (R. E.).

türk olduğunu qəbul etdiklərini bildirir.

Saklar əvvəlcə Türkünstanda yaşayırdı, miladdan əvvəl "Şu" adı ilə tanınırdılar. Xarəzmi türk alimi Əl-Biruni "Asarül-Bakiyyə" əsərində tarixdən məlum olan "Məşriq padşahı"nın Şu hökmdarı olduğunu göstərir. Miladdan əvvəl VII əsrdə Şu sülaləsi Çu çayı ətrafında bir dövlət qurdu və bundan sonra çox güman ki, iranlıların təsiri ilə "Şu" adı "saka" sözü ilə əvəz olundu. Saklar bir müddət sonra Xəzər dənizinin şimalından adlayaraq Qafqazı aldılar. Qarabağda binələyən sak (iskit) kraliçası Tomris m. əv. 529-cu ildə Xəzər dənizinin cənubunda İran kralı Kurusu məğlubiyyətə uğratdı.

"Tomris" sözü türkcə olub "dəmir", "temir" kəlmələrinin qarşılığdır.

Daranın Bisütun kitabələrinə görə (m. əv. 519-cu il), saklar birinci qolu Fərqanə və Kaşqardan, ikinci qolu Aral gölü və Xəzər dənizindən, üçüncü qolu isə Qara dənizin şimalından olmaqla üç istiqamətdən gəlib Ön Asiyada məskunlaşmışdılar. Kitabələrdə sak türkləri "saka tidrakhida" (şişpapaqlı saklar) kimi anılırlar. Onlar göytürklərin, bugünkü yakutların, saqayların ulu babalarıdır.

"Avesta" və "Şahnamə" əsərlərində Turan padşahı AlpƏr Tunğanın (Əfrasiyab)* sak hökmdarı olduğu göstərilir. Əski hind rəvayətlərindən olan "Punda hişt" kitabında Alp Ər Tunğanın sak hökmdarı olduğu, sakların "saka-turuşka" (türk) və "huna" (hun) adı ilə tanındıqları barədə xəbər verilir.

Kimmərlərdən sonra, m. əv. 680-ci illərdə Qafqaza gələn saklar kralları Bartatuna* (Herodot ona Protothua deyir) və onun oğlu Madyasın başçılığı ilə Şərqi Anadolunu istila etdilər (m. əv. 680-ci il) və Arran - Qarabağda qala qurub Anadoludan

* Əfqanıstan ərazisində "Tungə" (xarabalıq), "Tongə" (kənd), "Dung" (qala), "Dung qəl'ə" (kənd) coğrafi adlarını qeydə almışdır (R. E.). Вак. X. Г. Короглы. Алп Эр Тонга и Афрасияб по Юсуфу Баласагуни, Махмуду Кашгари и др. авторам. Советская тюркология, 1970 №4.

* Müqayisə et: Bartatuna – Bərdə. Ola bilsin ki, "Bərdə" adının "Bartatuna" ilə əlaqəsi vardır. (R. E.).

çəkildilər. Strabona görə, saklar kağanları Qaqu və Gögün*** (Assuriya kitabələrində onun adı Lu kimi də çəkilir) rəhbərliyi ilə Arrandan cənuba enərək Xiram suyu və yuxarı Kür boylarını istila etdilər. Herodotun yazdığına görə, Qaunun oğlu Parati Anadolunu, Fələstini, Suriyanı aldı və m. əv. 634-cü ildə Misirə hücum etdi.

"Şahnamə"də göstərilir ki, Turan kağanı Alp Ər Tunğa (Əfrasiyab) İrani başdan-başa istila etdi. Daha sonra kral Keyaksar ilə Alp Ər Tunğa (Əfrasiyab) dost oldular. Keyaksar m. əv. 626 və 625-ci ildə Urmiyə gölü kənarındakı sarayında ziyafət verdi. Bu ziyafətə başda Alp Ər Tunğa olmaqla sakların nüfuzlu bəyləri dəvət olundular və rəvayətə görə, içkilərinə zəhər qatılaraq öidürüldülər. Başqa bir rəvayətdə isə Keyaksarın öz qonaqlarını tamam sərxoş etdikdən sonra qətlə yetirdiyi söylənilir.

Alp Ər Tunğanın hiylə ilə xaincəsinə öldürülməsi türklər arasında böyük matəmə səbəb oldu. Bu matəm illərcə, əsrlərcə davam etdi. Orhun (Orxon) kitabələrində 714-cü ildə uyğurların Beşbalıq şəhərində Tunğa Təkin yuğunun (Alp Ər Tunğa yası) keçirildiyi göstərilir. Kaşğarlı Mahmud "Divani-lügət-it-türk" əsərində Alp Ər Tunğanın ölümünə söylənmiş ağıları toplamışdır.

Alp Ər Tunğanın və sak böyüklərinin xaincəsinə qətlə və bu gözlənilməz fəlakət sakların içində çəşqinliq yaratdı. Bundan istifadə edən iranlılar saklar üzərinə hücumə keçib onları Araz çayının sol sahillərinə qədər sıxışdırı bildilər.

Saklar daha çox at üstündə köçəri həyat keçirdiklərindən mədəni-mənəvi eroziyaya uğramamış, adət-ənənələrini, əxlaqietik prinsiplərini əsrlərlə hifz edib qoruya bilmışlər. Sakların hakimiyyəti dövründə Arsaq dövlətini quran qədim oğuzlar zaman-zaman gələrək, Azərbaycan - Arran (Qarabağ) – Gürcüstan və Şərqi Anadoluya hakim oldular. Dədə Qorqud Oğuzna-

*** Əfqanıstan ərazisində bu adla bağlı "Qaq", "Gök", "Kuk" coğrafi adlarını qeydə almışdır. (R. E.).

məsində isə arsakların m. əv. 150-ci illərdə dövlət qurduqları göstərilir.

Məhərrəm Bayar əsas sak tayfalarını V bölgədə təqdim edir: Əsas sak tayfaları: 1. Si-saklar (əsl sak ölkəsi). Qarabağ sakları sak və si adlı iki qola ayrılır. Bunlardan birincisi Sakaseni (sak yurdu), ikincisi isə bundan daha cənubdakı Naxçıvan - Qarabağ bölgəsini yurd etmişdilər. Si-saklardan ilk dəfə Strabon bəhs edir. (XI, VIII, 4) və Kür çayı boyunca Albaniyaya qonşu olan Sakasen düzündəki Qarabağdan söz açaraq, buraya iranlıların "Saka-sayan" (sakaabad) ("Avesta"da "Saekasta") dediyini, Ptolemey "Coğrafiya"sında isə "Saka pen" adının çəkildiyini göstərir.

Arsakların sünik (yəni Qarabağ) əyaləti Dədə Qorqud Oğuznaməsinə görə, Daş oğuzlardan olan Altı Daş Oğuz boyunun böyük kağanı Alp Ər Tunğanın oğlu Alp Aravazın yurdu dur. 1225-ci ildə xarəzmi Cəlaləddin Məngubərti Arrana (Qarabağa) gələrkən Səngi-Suraklının Alp Ər Tunğanın son sığınaq yeri olması səbəbindən müqəddəs sayıldığını və bu məqsədlə mərasimlərin icra olunduğunu yazır. 1646-cı ildə Naxçıvana gələn və əski sünik bəylərin türbələrini görə Övliya Çələbi Naxçıvanın yerli xalqı barədə düşüncələrini belə nəql edir: "Bu şəhri zamani-qədimdə Şah Əfrasiyab bina etmişdir. Əcdadların sümükləri uyuyan türbələr, qübbələr hələ də durmaqdadır..."

Arsaklar zamanında Sünik (Qarabağ) əyaləti 12 sancağı əhatə edirdi: 1. Erincak (Alıncaq qalası), 2. Çavuk (Naxçıvan-Alıncaq arasında), 3. Vayuş dərəsi, 4. Göyçə gölü çevrəsi, 5. Sədk (Gölənin quzeyi), 6. Alaes, 7. Azlum/Qızılq (Zəngəzur), 8. Apant/haband, 9. Palk/Balıq, 10. Cork/Şork (Dağlıq Qarabağ/Kapan bölgəsi), 11. Arevin/Arevik, 12. Kusakan/ Kovsakan, II. Karduklar - kürdlər (Şərqi Anadolu). III. Skitinlər (Bayburt çevrəsində). IV. Phasianlar (Kars çevrəsində). V. Göğərlər/sakların ən böyük boyu olub Qafqazda yaşamışlar. Gəncədəki Şəmsəddin boyu göğərlərin nəvələridir.

İranda Part dövlətini quran sak soylu arsak türkləri qərbə

doğru səfər edib irandilli Artaksiya krallığını (m. əv. 188-145) yıxdılar. Qarabağ arsak türklərinin hakimiyyətinə girdi.

M. Bayar islamiyyətdən əvvəlki oğuzlar (arsaklar) haqqında qeyd edir ki, m. əv. II əsrdə Azərbaycan – Qarabağ – Araz-Kür boylarını fəth edən arsaklar (m. əv. 250 - m. c. 226-cı illər). Dədə Qorqud Oğuznaməsinə görə, 24 Oğuz boyunun sol qolunu təşkil edən "üç-ok"ların Göy - Alp (Göyxan) oğlu Bayandur boyundandır. Böyük arsakların üç bəyliyi sayılan kiçik arsaklar (Arşakuni) qolu isə 24 oğuz boyunun sol qoluna mənsub olan "üç-ok"-ların Dağ - Alp (Dağxan) oğlu Salğur/Salvur boyundan və Qazan xan sülaləsindən hesab edilir.

M. əv. 250-ci ildə Arsaklı sülaləsini quran Arsakın qardaşı Tiridat Cürcan* krallığını yıxıb, Astrabadı özünə paytaxt etdi. M. əv. 247-ci ildə isə selevkosları məğlubiyyətə uğrattı, III Arsak adı ilə pullar buraxdırdı. Daha sonra cənuba doğru hərəkət edərək Babilistanı zəbt etdi və imperatorluğu Fərat sahillərinə qədər genişləndirdi.

Arsak türklərinin Qarabağ hakimiyyəti barədə qaynaqlarda çoxlu məlumatlar verilir, arsakların Xorasan* tərəflərdən gəlib Araz-Kür – Çoruh – Murad - Fərat boylarına hakim olmalarından, onların milli adət-ənənələrindən, IX Arsak adı ilə anılan Böyük Mitridat II zamanından xəbərlər söylənir.

Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən 10 il sonra Kaç (Koçak Alp) Arsak Kuşanlar ölkəsindəki Pəhl-Aravadin şəhərində partların hökmdarı oldu və makedoniyalıları Ön Asiyadan qovub çıxartdı.

İranda Pəhləvi (Böyük arsaklı) və Qarabağdakı Arşakuni (kiçik arsaklı) soyunun atası Kaç Arsak Həzrəti İbrahim Saradan sonra aldığı ikinci arvadı Keturə (Keturğa) adlı qadından olan oğludur ("Tövrat, Təkvim, XVII, səh. 6 və 16). Həzrəti İbrahimə deyilmiş "Millətlərin kralları" səndən çıxacaqdır" sözləri gerçəkləşmiş, Kaç Arsak 31 il hökmranlıq etmişdir.

* Əfqanıstanda "Cuzcan" coğrafi adını qeydə almışıq. (R. E.).

* Xatırladaq ki, Əfqanıstan ərazisi vaxtilə Xorasan adını daşmışdır. (R. E.).

Kaç Arsakın ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Ardaşes keçdi və selevkoslu Dmitriusun oğlu Antiqonla savaşa girərək parlaq qələbə qazandı. Antiqonu zəncirləyib arsaklar Suriyaya qədər irəlilədilər. Onların ixtiyarında 12 түmөн (12 min) əsgər var idi. Dalbadal zəfərlər qazanan Böyük arsaklar əski dünyanın üç bölümünə hakim olub möhkəmləndilər.

Həzrəti İsadən əvvəl arsak türklərinin Qarabağı, Kür və Araz boylarını alıb orada məskun olmaları barədə "Bəhr-ül Ət-sab" adlı kitabda belə yazılır:

"... Göy Alp Xan haçan ki, əcəli yetişib dünyadan getdi, onun oğulları Kaydur xan, Durmuş xan məmləkəti bölüşdürüb, hər biri bir vilayətə xan oldular. Qardaşları Bayandur xan** Xorasandan yola düşüb Aniyə, Qarsa doğru üz tutdu. Gürcüstan kafirləri ilə cəng etdilər. Tiflisi alıb, Dağıstandakı Dəmir Qapıya vardılar. "O tarixdə İsa peyğəmbər artıq göyə çəkilmişdi, bizim peyğəmbərdən isə hələ nişan yox idi. Göründüyü kimi, arsaklar (oğuzlar) hələ miladdan əvvəl Xorasan tərəflərdən gəlib Aniyə, Qarsa, Tiflisə, Dəmirqapı Dərbəndə hakim olmuş, İranda Part dövlətini qurmuşlar. Dədə Qorqudda da oğuzların Mərdin ilə Həmidde (Amid, Diyarbəkir) və Dəmirqapı Dərbənddən Bəyburda qədər bir ərazidə hakim olduqları göstərilir.

72-ci ildə Şimali Qafqaz tərəfdən gələn alanlar Kuma və Terek boylarına qədər yayılaraq Azərbaycanı istila etdilər. Arsak kralı I Tiridat alanları öz ölkəsindən qovub çıxartdı. Bu zaman zəif düşən arsaklar İkiyə bölündülər. Daxili didişmələr başladı. Bundan istifadə edən romalılar 115 – 117-ci illərdə Qarabağa qədər gəlib çıxa bildilər. İki il sonra arsaklar romalıları tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarını geri aldılar. 134 – 135-ci illərdə yenidən alanların istilasını görürük. Bu dəfə alanlar Kapadokaya qədər gəlmişdilər. İranda yeni dövlət qurmuş olan Sasanilər də güclənərək arsakların İranda hakimiyyətinə son qoydular. Beləliklə, Arsak Türk imperiyası m. s. 226-cı ildə yıxıldı. Tarixi mənbələr belə şahidlik edir ki, şimaldan gələn Xə-

** Əfqanıstan ərazisində "Bayandur" coğrafi adı qeydə almışdır. (R. E.).

zər türkləri və ona bağlı boylar ilə savaşa girən Kral Valar döyüş meydanında həlak oldu. Xəzərlər Qafqazı başdan-başa tapdalayaraq Qarabağı aldılar və 439-cu ildə də yıxıldılar.

Qarabağ arsakların süqutundan sonra alanlar, xəzərlər, iranlılar və bianslılar tərəfindən dəfələrlə istilaya məruz qaldı. Oğuzlar Qaraqoyunlu Mamikon türklərinin hakimiyyətinə keçdikdən sonra İran istilasına son qoyuldu.

İslam dövrü ilə bağlı Qarabağdakı siyasi hadisələrdən bəhs edən M. Bayar yazır ki, 642-ci ildə Məsləmə oğlu Həbib ilə Rəbiə oğlu Səlmanın başçılığı altında ərəb orduları İki qola ayrılaraq Anadolunu aşdılar və Qafqaza girdilər. Birinci qol Azərbaycanı aldı, Həbibin idarəsindəki ikinci qol isə Arranı (Qarabağı) tutdu. Bu tarixdən sonra Arran adı Qarabağ adı ilə əvəz edildi.

M. Bayar qeyd edir ki, 645 - 646-cı illərdə ərəblərin hərbi səfərlərindən sonra Şərqi Anadolu və Qafqaz türkləri müsəlman dinini qəbul etdilər. Həbib türklərin yardımı ilə Arranı (Qarabağı) - Naxçıvanı alandan sonra Dəmirqapı Dərbəndə yürüş edib Xəzər ölkəsini tutdu. Yerli oğuzların rəvayətləri, ərəb qaynaqları və Balazurinin verdiyi xəbərlərə görə, Arran (Qarabağ) 646-cı ildə müsəlman oğuzların hakimiyyəti altına düşdü.

Ərəbistandakı daxili çəkişmələrdən istifadə edən qaxaxlar bir ara Qafqazı işğal etdilər. Bizans da bu vəziyyətdən yararlanmaq fikrinə düşdü və 686-cı ildə Şərqi Anadoluya yürüş edərək Təbrizə qədər irəlilədi, Qafqazı işğal etdi, Bizans payızda ordularını geri çağırırdıqdan sonra Dədə Qorqud Oğuznaməsində adı çəkilən Baybura oğlu Bamsı Beyrək ilə İlak Koca oğlu Sarı Kalbaş Qarabağı ələ keçirdi. Daş Oğuz ölkəsi deyə anılan Qarabağ və bütün İç Oğuz elləri müsəlman oldular. Köçəri həyat sürən bəzi türk boyları isə uzun müddət şaman dininə sadıq qaldı.

Müsəlman oğuzlar zamanında Qarabağdakı hadisələrlə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, 753-cü ildə Məhəmməd oğlu Mərvan 150 min nəfərlik ordu ilə Qafqazın ətəklərinə yetişdi, Qarabağda düşərgə quraraq Volqa (İdil) boylarına qədər yayıl-

dı, Xəzər ölkəsini aldı. Buraya sonradan gələn türk boyları bu səfərdən sonra müsəlman oldular.

Abbasi xəlifəsi Əbu Səfər Azərbaycan valisi Yezidə məktub göndərərək, mütləq türklərlə dost olmasını tövsiyə edir, əks təqdirdə, Bizans, İran və şimaldan gələn tayfaların axınlarından Qafqazı qoruya bilməyəcəyini yazırdı. Yezid bu məsləhəti eşitdi və Qarabağın mərkəzi şəhəri Bərdədə Xəzər kağanı Bağatur kağanın qızı ilə evləndi. İki il dörd aydan sonra Bağatur kağanın qızı Leon adlı bir erməni tərəfindən öldürüldü. Məqsəd türklərlə ərəblərin arasını vurmaq, yaranacaq qarışıqlıqdan faydalanaraq, yenidən Bizansın Qafqaz üzərində hökmranlığına nail olmaq idi. Bu Bizans oyununda ermənilər əldə bir vasitə idilər. Bu hadisə türk boyları arasında yağılar oyanırdı. Xəzər kağanı Ast Tarkan 764-cü ildə 1000 nəfərlik ordu ilə Qafqazı başdan-başa istila edib ərəblərin buradakı hakimiyyətinə son verdi və Tiflisin girəcəyində Yezidin ordularını məğlubiyyətə uğratdı. O günlərin şahidi Gevand yazır ki, xəlifə Harun ər-Rəşid öz türk vəziri Bərməkoğlunu Xəzər kağanının qızı ilə nişanlayaraq dostluğu yenidən bərpa elədi, 798-ci ildə Xəzər kağanının qızı Bərməkoğluna gəlin gətirilərkən qəflətən Bərdə şəhərində öldü. Xəzərlər qızın ərəblər tərəfindən zəhərləndiyini zənn edərək böyük bir ordu ilə Qafqaz üzərinə yeridilər və Qafqazın o üzündən girib bu üzündən çıxdılar. Abbasi valisi Şeybanlı Məzyəd oğlu Yezid məğlub oldu. Şübhəsiz bu hadisə də Bizansla İranın oyunuydu və islamı Şərqi Anadoludan silmək planı ilə bağlı idi. Lakin xəlifə Mötəsim, anası türk olduğundan, türklərə bağlılıq göstərərək onlardan özünə xüsusi ordular yaratdı. Türklər üçün Səmərra adlı gözəl bir şəhər saldırıb, buranı mədəni mərkəz halına gətirdi. Burada yetişən türk bəyləri "Əmir-ül-üməra" (bəylərbəyi) rütbəsinə qədər yüksəldilər. Qafqaz yenidən oğuzların hakimiyyəti altına düşdü.

Sonralar mərkəz Qarabağ olmaqla Qafqazda Sacoğulları (Sacilər) adlı müsəlman türk bəyliyi yaradıldı (892-930). Sacoğulları xanədanı türk mənşəlidir. "Sac" sözüylə "sak" sözünün yaxın bağlılığı vardır.

M. Fəxrəddin Kırzioğlunun araşdırmalarına görə, sacoğullarının soy kökü saklara gedib çıxır. Bu bəylik Qafqazı uzun müddət Bizans və İran axınlarından, habelə Şərqi Anadoluda dağınıq halda yaşayan və erməni soylu Bizans kralları tərəfindən zaman-zaman qısırdılan erməni üsyanlarından qorumuşdur (84).

"Qarabağ zonasının köklü əhalisi türkdilli saklar, albanlar, aranlar, qarqarlar, hunlar, qoroslar, peçeneqlər, qıpçaqlar və xəzərlərdir. Eranın ilk əsrlərindən Xəzərin cənub-qərbindən buraya utilər, parsilər, anariaklar və enianların müəyyən hissələri də gəlib məskunlaşmışlar. Onlardan utilər Qafqazdilli, parsi və anariak İrandilli, enianlar isə Yunandilli tayfalar idi. Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində sonralar bu tayfalar qaynayıb-qarışaraq azərbaycanlılara qovuşmuş və etnik adlarını itirmişlər. Deyilənlərdən habelə aydın olur ki, Qarabağın yerli əhalisi, bəzi tədqiqatçıların dedikləri kimi, Qafqazdilli tayfalar, ya da ermənilər olmamışdır. Burada həmişə əhalinin əksəriyyətinin indiki azərbaycanlıların ulu əcdadları təşkil etmişdir. Qədim mənbələrdə, ilk növbədə "Alban tarixi"ndə bu və ya digər münasibətlə yad olunmuş Alban toponimlərinin dil mənsubiyyətləri də bu fikri təsdiq edir" (31. 126).

Beləliklə, tarixilik baxımından yuxarıda verdiyimiz araşdırmalar Azərbaycan-Əfqanıstan toponimik paralellərini meydana çıxarmaq üçün istiqamətverici bir amildir. Bu bölmədə geniş şəkildə oxşar etnotoponimləri təqdim etmirik. IV fəsildə verilmiş bir sıra toponimlərin arealları bu problemin bir növ davamı olduğu üçün təkrara yol vermirik.

II FƏSİL

ƏFQANISTAN ƏRAZISINDƏ SADƏ VƏ DÜZƏLTMƏ SÖZLƏRDƏN TÖRƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əfqanıstan ərazisindəki yer adlarının dil tərkibi müxtəlifdir. İctimai-siyasi proseslərlə bağlı olaraq bu ərazidə salınan yer adlarının yaranmasında hər hansı bir dil xüsusiyyətlərinin də böyük rolu olmuşdur. Bu da müxtəlif köklü, müxtəlif mənşəli coğrafi adların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki, toponimlər ilk növbədə dil qanunları və normalarına tabe olub, müəyyən ərazi əhalisinin dil prosesini əks etdirir. V. A. Nikonov yazır: "Ad - bir söz və bütün sözlər kimi fiziki coğrafiyanın, yaxud siyasi tarixin yox, dilin qanunlarına tabedir" (206. 82).

"Toponimlərin mənşəcə hansı dilə məxsus olması, quruluşca parçalanması, ayrı-ayrı komponentlərin məzmunca açılması və eləcə də həmin komponentlərin tarixi inkişaf prosesində uğradıqları forma-semantik dəyişmələrin öyrənilməsi tədqiqatçılardan xüsusi ehtiyat tələb edir. Çünki əksər hallarda müəyyən bir ərazidə, qonşuluqda yaşayan ayrı-ayrı xalqlara məxsus olan müxtəlif sistemli dillərdə işlədilən formaca eyni olan komponentlərin olması eyni bir toponimin etimologiyasının müxtəlif tərzdə izah edilməsinə gətirib çıxarır. Heç şübhəsiz ki, belə hallarda tədqiqatçı öyrənilən komponentlərlə əlaqədar olan leksik-semantik və fonetik prosesləri bütövlükdə əsas tutmalı, dillərin daxili qanunauyğunluqlarını əsas götürməli və eləcə də müəyyən çərçivə daxilində və ya başqa dildə danışan xalqın tarixi, dini, mifoloji xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini nəzərə almalıdır. Yalnız dəqiq dilçilik təhlili ilə tarixi-etnoqrafik məlumatların vəhdətdə götürülməsi toponimik adların mənşəcə düzgün dəqiqləşdirilib müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər" (85. 39 - 40). Hər bir müstəqil elm sahəsinin özünəməxsus qayda - qanunları olduğu kimi, son dövrlərdə yeni bir

elm sahəsi kimi formalaşan toponimikanın da başqa elmlərdən, hətta ən çox bağlı olduğu dilçilik elmindən də fərqli, özünəməxsus metodları və prinsipləri vardır.

B. A. Serebrennikovun fikri ilə şərik olan toponimistlər, o cümlədən O. T. Molçanova göstərir ki, "toponimiya dildə mövcud olan bütün söz yaradıcılığı üsullarını öz söz yaratma modellərinə cəlb etmir" (202. 105).

Toponimlər aid olduğu dilin lüğət fonduna daxil olmaqla onun qanunlarına tabedir. Onlar dəyişikliyə az uğradığından bir çox dəyərli faktları bugünədək qoruyub saxlamışlar. Toponimlərin tərkibində bəzən müasir dildə işlənməyən qədim adlara təsadüf edilir. Odur ki, onların yaranma və inkişaf prosesi dilçilik qanunları ilə bağlı araşdırılmalıdır.

"Əksər tədqiqatlarda leksik yolla yaranan toponim kimi tədqiq olunan coğrafi adlar əslində mənsub olduqları makro, mikro və elementar areal sistemlərində sintaktik üsulla, ad və coğrafi nomen modelində yaranmış adlar olub, aid olduqları areallarda makrotoponimik səciyyə daşıdıqlarına, daha doğrusu, geniş işlənmə diapazonuna malik olduqlarına, onların coğrafi obyekt göstəriciləri hamıya məlum olduğuna görə, ikinci komponentləri ellipsiyaya uğrayaraq toponim səviyyədə sadə quruluşda da işlənə bilən adlardır" (64. 143).

O. T. Molçanova morfoloji üsulla yaranan toponimlər barədə belə deyir: "Bir çox əsaslar hələ apelyativ səviyyədə affiksəl tərtib almış və bu tərtibli formada da xüsusi adlara keçmişdir" (202. 105).

T. Əhmədovun fikrincə, "Şəkilçilər yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edirlər. Toponimiyaya isə onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu o deməkdir ki, toponimik səviyyədə şəkilçilərin funksiyası sifara bərabər olub, bu baxımdan onlar asemantik səciyyə daşıyırlar. Buna görə də türk toponim yaradıcılığında morfoloji üsuldən bəhs etmək düz deyildir. Əlbəttə, burada yalnız, lazım olduqda, xüsusən toponim yaradıcılığında

istifadə olunmuş düzəltmə sözlərin linqvistik təhlili zamanı şəkilçilərin və düzəltmə sözlərin toponimik dövrəqədərki vəziyyətdən, onlardan bir çoxunun tərkibində şəkilçilərin mühafizə etdiyi qədim və arxaik çalarları və formalarından danışmaq olar... İlk baxışda sadə və düzəltmə toponim təsiri bağışlayan adlar, əslində coğrafi nomenlərin, obyekt tipi və göstəricilərinin yardımı ilə düzələn mürəkkəb strukturlu makrotoponimik adlardır" (64. 144).

Məlumdur ki, coğrafi adların yaranmasında coğrafi terminlərin rolu böyükdür. B. A. Budaqov və V. L. Qukasyan həmin fikri müdafiə edərək "Azərbaycan toponim yaradıcılığında əsas rolu coğrafi terminlər oynayır, onlarsız toponim yaranmır" (144. 3 – 5) - deyə qeyd etmişlər. Bu o deməkdir ki, toponimlər yalnız sintaktik üsulla düzəlir və onların yaranmasında əsas rol oynayan nomenlər, coğrafi obyekt tipinin göstəriciləri adın əsasını təşkil edən addan (birinci komponentdən) ayrı yazılır, ayrı tələffüz edilir və müstəqil vurğulara malik olurlar. Bu qanunauyğunluq əsasında yaranmış adların bir qrupunun (makrotoponimlərin) ikinci komponentləri (şəhər, kənd, qəsəbə, dağ, dərə, təpə, göl, çay, bulaq və s.) çox vaxt ellipsiyaya uğrayır, dildəki qənaətçilik prinsipinə əsasən ikinci komponenti istifadədən düşür, nəticədə qrammatik cəhətdən sadə, düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər və bir sıra onomastik adlarla ifadə olunmuş birinci komponentlər müstəqil şəkildə toponim kimi işlənirlər. Mikroobyektləri işarələndirməyə xidmət edən digər qrup adlar isə, əsasən aid olduqları elementar, mikro və makro areallardan kənara çıxma bilmədiklərindən ilkin, tam formalarını mühafizə edirlər" (64. 146).

Əfqanıstan toponimiyasında türk mənşəli coğrafi adlar elliptik və ilkin, tam təsviri formada qeydə alınmışdır. Elliptik toponimlər iki qrupda: 1. elliptik coğrafi nomenli (Taliqan, Oruzqan, Nuristan, Xurmalıq və s.), 2. elliptik coğrafi nomenli (Turoba, Keşoba, Taştəpə, Talqışlaq, Qulqışlaq və s.). Şərti olaraq birinci qrup adları sadə, ikinciləri isə mürəkkəb toponimlər adlandırmaq olar.

T. Əhmədovun təbirincə desək, "Elliptik coğrafi nomen-siz toponimik adların səciyyəvi cəhəti ilkin coğrafi nomenin buraxılması, qrammatik səviyyədə sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi leksik vahidlər, sadə və mürəkkəb digər xüsusi adlarla ifadə olunmuş birinci komponentin sadə toponim kimi sabitləşməsidir.

Elliptik coğrafi nomenli toponimlər isə, birincilərdən fərqli olaraq mürəkkəb bir formalaşma yolu keçir. Belə ki, ilkin mərhələdə coğrafi adın yaranmasına xidmət edən coğrafi terminlər ellipsiyaya uğramır, semantik yükünü qismən itirməklə birinci komponentin tərkib hissəsinə çevrilir, ellipsiyaya isə yənidən toponimləşmə prosesi keçirdiyi zaman qazandığı coğrafi nomen uğrayır, nəticədə toponimik səviyyədə mürəkkəb ad şəklində formalaşırlar" (64. 146).

İlkin, tam, təsviri toponimlərin xarakterik cəhəti ellipsiyaya uğramamalarıdır.

Əfqanıstan ərazisində qeydə alınmış türk mənşəli toponimlər iki funksional sistemə - makrotoponimlər və mikrotoponimlər sisteminə ayrılırlar.

Geniş işlənmə diapazonuna və areala malik, tanınmış iri coğrafi obyekt adı makrotoponim, dar çərçivədə işlənənlər isə mikrotoponim adlanırlar. Bunların hər ikisi ilkin yaranma üsuluna görə, sintaktik modelə əsaslanırsalar da, sonrakı inkişaf mərhələlərində bir-birindən fərqli formalarda fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Makrotoponimlər elliptik formada daha çox işləndikləri halda, mikrotoponimlər ilkin formalarından uzaqlaşma bilmirlər.

Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimləri aşağıdakı strukturdə araşdırmışıq:

I. Sadə sözlərdən törənən sadə toponimlər.

II. Düzəltmə, yaxud morfoloji üsulla düzələn sözlərdən törənən sadə toponimlər.

SADƏ SÖZLƏRDƏN TÖRƏNƏN SADƏ TOPONİMLƏR

Uc اوج kənd – Heratda (I – 177); Uq//Oq اوق kənd – Meymənədə (I – 182); Beş بش aşırım – Puli - Xumridə (I – 244); Bəg بگ dağ – Kabulda (I – 248); Tok تک kənd – Heratda (I – 398); Tik تیک kənd - Qəndəharda (I – 444); Til تیل kənd - Pərvanda (I – 444); Çu جو kənd - Qəznidə (II – 83); Çöl چل sahə - Loğmanda (II – 71); Çən جن kənd - Məşriqidə (II – 78); Xız//Xəz خز kənd - Bədəxşanda (II – 139); Dəri دری qala - Məşriqidə (II – 244); Şor//Şur شور kənd - Meymənədə (III – 40); Şor//Şur شور kənd - Qəndəharda (III – 40); Sur سور kənd - Fərahda (II – 482); Sur سور kənd - Bədəxşanda (II – 482); Qur قور hökumət – Heratda (III – 88); Qur قور sahə - Qəznidə (III – 88); Qərə قره kənd - Kabulda (III – 126); Çin چین kənd - Fərahda (II - 93); Dung دونگ qala - Qıtğında* (II - 76); Qızıl قزل kənd - Kabulda (III - 132); Kənd کند kənd - Pərvanda, Qəndəharda, Fərahda (III - 355); Kut کوت dərə - Şinvarda (III - 361); Kut کوت kənd - Pərvanda (III - 449); Kuk//Kök کوك sahə - Şibirğanda (III - 384); Yur یور kənd - Bədəxşanda (IV - 229); Yum يوم kənd - Bədəxşanda (IV - 230); Çar چار dərya – Girişkdə (II - I); Qul قول kənd - Heratda (III - 206); Xələc خلاج kənd - Girişkdə (II - 144); Kələc کلاج kənd - Qəndəharda (III - 341); Qunduz قندز hökumət - Qıtğında (III - 184); Qıbçaq قبچاق kənd - Şibirğanda (III - 119); Türkac تورکاج qala - Qəndəharda (I - 437); Saray سرای kənd - Qıtğında (II - 406); Saray سرای sahə - Girişkdə (II - 406); Saray سرای xarabalıq - Kabulda, Heratda (II - 406); Bəyandur بیاندور çöl - Heratda (I - 296); Kədə کده kənd - Bədəxşanda (III - 315); Bulaq بولاق kənd - Fərahda (I - 287); Kanq کاتک kənd - Kabulda (III - 304); Kəng//kınık//

* Xız, xıç – güney yamacında çöküntü süxurlarının fiziki aşınmasından əmələ gələn çoxtinli qırıntı. Bax. Rəmzi Yüzbaşov. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı, 1966, səh.131.

** Toxaristan vaxtilə Qıtğın adlanıb.

kınık کینک aşırım - Girişkdə (III - 359); Kava کارا kənd – Qıtğında (III - 305); Çıgıl چغل kənd - Məzari-Şərifdə (II - 65); Çigil چکل çeşmə - Girişkdə (II - 69); Çikul چکول sahə - Girişkdə (II - 71); Çığan//Çağan چغان kənd - Heratda (II - 65); Zəngu زنگو xarabalıq - Fərahda (II - 376); Zöhhak* زهاک kənd - Fərahda (II - 376); Həzarə** هزاره kənd - Bədəxşanda (IV - 201); Qərgə قرغه kənd - Kabulda (III - 122); Çəqməq*** (çaxmaq - R. E.) چق داغ kənd - Meymənədə (II - 67); Çuqul چوقول kənd - Day zəngi (II - 195); Çaqul چوقول sahə - Girişkdə (II - 34); Quymağ قویماغ kənd - Qəznidə (III - 208).

Yuxarıda verdiyimiz nümunələr sadə toponimlərdir. Əslində toponimiyada sadəlik anlayışı yoxdur. Sadə sözlər birbaşa sadə toponimlərə çevrilə bilmirlər. Onların toponimə çevrilmələri üçün ad verilən obyektlərin növlərini bildirən coğrafi nomenlər və ya toponim düzəldən formantlar olmalı və kontekstdən asılı olaraq, lazım olduqda meydana çıxmalıdır. Sadə toponimlər yalnız nisbi mənada sadə sayıla bilər, əslində isə onlar sintaktik üsulla düzəlmiş tam formalı toponim növlərinin elliptik komponentləridir.

Əfqanıstan toponimiyasında sadə (elliptik coğrafi nomen-siz) toponimlərin müəyyən hissəsini yaşayış məntəqəsinin tipini, yerin coğrafi relyef formalarını və su obyektlərinin adlarını bildirən qədim türk mənşəli coğrafi terminlər təşkil edir. Bu

* Zöhhak-sakak eyniliyini qəbul edirik (R. E.).

** Bir həzarə - xəzər eyniliyi mülahizəsini irəli sürüb, bunu türk mənşəli sayırıq (R. E.).

*** Çaxmaq – “Şuşada Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq yamacında zirvə”. Bu şahsevənlərin eyni adlı tirəsinin adını əks etdirir. D. D. Paqirev tərəfindən keçən əsrdə Çaxmaqtaşa formasında işləndiyi qeydə alınmışdır. ASE – X cildinə əsasən, çaxmaqlılar türkdilli tayfa. Adları Məhəmməd Kazımın (XVIII əsr) “Tarix-i ələm arayı Nadiri” əsərində çəkilir. Qubalı Fətəli xan dövründə (1758-1789) tayfa başçısı şahsevən Məhəmməd xanın tabeliyində Ərdəbil ətrafından Quba xanlığına köçüb Müşkür və Şabran mahallarında məskunlaşmış səkkiz şahsevən tayfası arasında çaxmaqlılar da var idi. Çaxmaqlı (Xaçmaz və Qazax rayonunda coğrfi ad) adlarının çaxmaqlılar ilə əlaqədar olması ehtimal edilir.

üsulla yaranan toponimlərdən bəhs edən V. A. Nikonovun təbiri desək, "coğrafi obyektləri - çayı, (hətta suyu), dağı, səhranı... fərqləndirən və görünüş bildirən ümumi adlar ilkin toponimlərə dönənlərdir" (207. 29). E. M. Murzayevin qeydinə görə, "Ümumi sözlərin xüsusi adlara çevrilməsini başa düşmək asandır. İbtidai cəmiyyət müasir bəşəriyyətə nisbətən, təbii hadisələrin təsirinə artıq dərəcədə məruz qalmış, bütövlükdə isə təbiətdən xeyli asılı olmuşdur. Coğrafi adlar insanın ətraf mühitlə birbaşa ünsiyyətinin nəticəsi olan terminlərdən əmələ gəlmişdir, hələ onu demirik ki, ilkin başlanğıc adlar xüsusi adlar kateqoriyasına aid ola bilməzdi. Yalnız cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı, coğrafi adlar sistemi də dilin leksik kateqoriyalarından biri kimi tədricən meydana gəlmişdir" (204. 98).

Əfqanıstan ərazisində relyeflə, təbiətlə bağlı coğrafi terminlərdən törənən sadə toponimlərə aid nümunələrə müraciət edək: Bulaq بولاق kənd - Fərahda (I - 287); Til* تیل kənd - Pərvanda (I - 444); Çol چول kənd - Pərvanda (II - 71); Bilbilə** بل بلبیل kənd - Məzari-Şərifdə (I - 254); Xız غز kənd - Bədəxşanda (II - 139); Şor//Şur شور kənd - Qəndəharda (III - 40).

"Şor" qədim türk dillərində "göl" mənasında da işlənmişdir.

Yuxarıda sadə toponimlər kimi təqdim etdiyimiz coğrafi adların hamısı barəsində birdəfəlik izahat verməyə ehtiyac yoxdur. Bunlardan bəziləri yeri gəldikcə bu fəsildə, bəziləri isə "Areal" fəslində şərh edilir.

Çol - Çol, çul/sul adının semantikasına haqqında çox yazılmışdır (153. 37, 59; 150a. 38; 85. 62 - 64; 152. 151 - 152).

Çol-çul türk mənşəli söz olub çuvaş dilində daş, qaya, dərə mənasında işlənir.

Q. Qeybullayevin qeydinə görə, bu toponimin düzgün forması "Çol"-dur. Çor və Sur isə onun variantlarıdır, ərəb forması "Sul"dur. Əl-Kufi (136. 69) qeyd edir ki, "as-Sul"* əl-Bab mahalında keçiddir. Alban tarixçisi Musa Kağanqatlı yazır ki, qədim erməni dilində IX - X əsrlərə qədər "l" hərfi olmadığından "Çol", "Çoğ" şəklində işlənmişdir. İ. Markvart bu toponimi İran mənşəli hesab edir. İ. Q. Əliyev yazır ki, "Çol" adında Strabonun qeyd etdiyi "qel" etnonimi gizlənməmişdir. Çul o zaman Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil olmuşdur. K. V. Trever, S. T. Yereyana istinad edərək göstərirdi ki, maskutlar Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilində, Samurun mənbəyindən cənubda V əsrdə Çor, Çul adlanan ərazidə məskən salmışlar (222. 192). A. P. Novoseltsevə görə, bu toponim Pamirin yaqnoy dilinə aid olub, dar dərə (узкое ущелье) mənasındadır. V. Q. Kotoviç bu sözün mənşəyini İran və Qafqaz dilləri baxımından həll etməyə çalışmışdır. Y. Vaydenbaumun fikrincə, lak dilində çola çurul, darkin və çin dillərində isə çulli deməkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "çor" tatar dilində ağ, ay-sori dilində isə xvara, yəni düzənlikdə geniş yayılmış xəstəlikdir (85. 63).

Ət-Təbəri (IX əsr) Sasani Ənuşirəvanın öz imperiyasını dörd vilayətə bölməsindən bəhs edərkən göstərir ki, Azərbaycanın qonşuluğunda əhalisi "sul" adlanan Xəzər ölkəsi yerləşir. Ənuşirəvan "sul" əhalisi ilə sülh müqaviləsi imzaladı.

Q. Qeybullayev qeyd edir ki, bu sul (çul) sözsüz ki, alban "çol"una aiddir. Yaqut Həməvi "sul" haqqında belə yazır: Xəzər ölkəsindəki bu şəhər Dərbəndə nə yaxın olan rayonlardan biridir.

Beləliklə, Q. Qeybullayevə görə, Alban **Çol**, **Çar***, **Sul** adı Xəzərin Şərqi sahilində yayılmış, **çor**, **çol**, **sul** etnonimlərinin mənşəyi ilə eynidir. Albaniyada **Çol** toponimi maskutlar

* Til(ə) – zirvə (Qusar, Zəngilan rayonu). Bax. Rəmzi Yüzbaşov. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı, 1966, səh.131.

** Neft qazının köpüklər şəklində çıxdığı yerə və pəncik vulkanına "pəncik" deyilir. Pəncik pəncik vulkanı (Aşşeronada), toponimiyada təhrif edilmiş "Bülbül" şəklində düşmüşdür – R. Yüzbaşov. Göstərilən əsər, səh.181.

* Əfşar tayfalarının bir qolu "Asullu"dur. Asullu keçmiş Astraxanbazar, indiki Cəlilabaddın qədim adıdır. Əfqanıstan ərazisində Sul xil سول خیل kənd – Qəznidə (II – 486) qeydə alınmışdır (R. E.).

* "Çar" haqqında IV fəsildə bəhs etmişik.

arasında yaşayan türk icma “çol” tayfasının adını əks edir (150a. 38). S. Aşurbəyli «Государство Ширваншахов» əsərində Q. Qeybullayevin bu fikri ilə şərikdir.

Biz Əfqanıstan ərazisindəki **Çol, Çar, Sul, Sur** coğrafi adlarını və “sal”, “sar” tərkibli toponimləri eyni semantik mənalı, müxtəlif fonetik variantlı türk mənşəli adlar sayırıq. Belə ki, Əfqanıstan, Azərbaycan** ərazilərindəki toponimlərdə öz izlərini saxlayan bu türk mənşəli tayfa müxtəlif dövrlərdə ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı miqrasiyalara məruz qalmışdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, qədim erməni dilində IX – X əsrlərə qədər “l” hərfi olmadığından “Çol” adı “Çoq” şəklində işlənmişdir.

Məlumdur ki, bəzi toponimlərin linqvistik təhlilində xalq etimologiyasından, mifoloji fikirlərdən istifadə olunur. Bu məqsədlə M. Seyidova müraciət edək: “Çauq” adı mifoloji görüşlər, təfəkkürlə bağlı Azərbaycan sözüdür. O, “ça” və “uq” sözlərindən yaranmışdır. V. V. Radlovun qeyd etdiyi kimi, “ça” bir çox türk dillərində “yay” deməkdir. Onun “ya”, “sa” variantı da vardır; türk dillərində “ç”, “y”, “s” səsləri əvəzlənir. “Uq” isə “ox” sözünün fonetik variantıdır. “Uq”un bir sıra türk dillərində, o sıradan Qazax, Altay dilində, Lebed ləhcəsində “ailə”, “soy”, “mənşə” mənaları da vardır. Onda “Çauq”un iki anlamı olur: biri – “yay-ox”, digəri isə “ça” – yay-ya soyu, ailəsi.

Deməli, erkən orta yüzillikdə erməni qaynaqlarında qala adı “Çauq” Azərbaycan mifoloji inamları ilə, dövlət quruluşu ilə bağlı yaranmış Azərbaycan, türkdilli sözdür. Əski inamlar mifoloji görüşlər zorla islam dini ilə əvəz olunandan sonra “Çauq” – “yay-ox”a başqa ad – “Çalxanqala” qoyulmuşdur. Erməni qaynaqları yazılarkən ilkin ad yaşayırdı. Elə buna görə də o, ilkin şəkildə qalmışdır” (99. 86 – 87).

T. Əhmədov İ. İ. Şorpenin «Новые заметки из древней истории Кавказа и его обитателей. СПб, 1866» əsərinə əsas-

** “Çullu” toponimi Şimali – Azərbaycan və İran Azərbaycanında qeydə alınmışdır. Bu ad Y. B. Yusifov və S. K. Kərimov. “Toponimikanın əsasları” kitabı, səh. 179-dan götürülüb.

lanaraq qeyd edir ki, “Çoqa, yaxud Coqa: Kağanqatlı Kaspi ətrafı vilayətin üçüncü şöbəsini belə adlandırır: O, Şimaldan-xəzərlərin sərhəddindən tutmuş cənuba – Albaniyaya qədər, Qafqaz sıra dağlarından başlayaraq, Kaspi dənizinə kimi bütün ərazini əhatə edir.

Ço-qa, yaxud Coqa hərfən at yeri, yaxud atlı adamların, yaxud hunların yaşadığı yer deməkdir. Hazırda yerli şivələrdə ata Ço yaxud Çu deyilir” (64, 36).

Əfqanıstan ərazisində Çaqul چاقول, Çuqul جوقول, Çəkul// Çikul چکول, Çikil چکل, Çıgıl چغل, Çığan//Çəğan چغان, Cığətu// Cəgətu جغتو* coğrafi adlarını eyni kökdən törəyən toponimlər kimi qəbul edirik.

Biz yuxarıda Mirəli Seyidovun verdiyi “Çalxanqala” sözünün yazılışı ilə razılaşmırıq. Bizə görə, bu söz “Çauq” kökünü öz tərkibində saxlamış “Çauqanqala”dır. Belə ki, müxtəlif fonetik variantlara, tələffüzlərə uğrayaraq “Çalxanqala” şəklinə düşmüşdür. “Çauqan”ın “Çağan” adı ilə eyni mənşəli olmasını irəli sürürük. Vartaşen rayonundakı bir oronimdə “Çaqanqaya” öz adını qoruyub saxlamışdır. “Çığan” sözü Azərbaycan dilinin Göyçay, Abşeron şivələrində eyni mənada, eyni fonetik tərkibdə işlənərkəndir. Abşeron yarımadasındakı Şağan* oykonimini də bu sözün fonetik variantı hesab edirik.

Biz Azərbaycandakı “Çuxanlı” və Dağıstandakı “Çuxan” coğrafi adlarını yuxarıda verdiyimiz adlarla eyni mənşəli sayırıq. Əfqanıstan və Azərbaycan ərazilərində qeydə aldığımız bu qəbildən olan toponimlərin hamısını Mahmud Kaşğarının türk tayfaları sırasında adını çəkdiyi “Cigil” etnoniminin paralelləri sayırıq və nəhayət “sak” adından törənən adlar hesab edirik. Bu ad çik-cik variantında qədim türk dili abidələrində də qeydə alınmışdır ki, “Areal” fəslində bu barədə geniş şərh vermişik.

* Ərəb qrafikasına uyğun olaraq bəzi sözlərin transkripsiyasını iki variantda vermişik.

* Əfqanıstanda “Kutəle-Şağane” کوتل شاغانه coğrafi adını qeydə almışdıq. Onu da qeyd etmək yerinə düşür ki, özbəklər indi də saqlara – şaqlar deyirlər.

Əfqanıstan ərazisində “Şor” coğrafi adının mövcudluğunu qeyd etmişik. Semantik cəhətdən “şor” duzlu anlamındadır. “Şor”un “göl” mənasında olmasını da qeyd etmişik. Əlbəttə, bu ad altında etnonim məlumdur. “Şorlar Şimali Altay və Kuznetsk Alatau rayonu ərazisində, Xakas və Dağlıq Altay vilayətləri ilə qonşuluqda yaşayırlar. Onların ümumi miqdarı 20 minə qədərdir. Şorlar uzun müddət müxtəlif adlarla adlanmışlar: Qara tatarlar, Mrassu tatarları, Kondom tatarları, kondomlular, mraslılar, abalar^{**}, abinlər, Kuznetski tatarları və s.

Əslində qıpçaq qrupuna aid olan şor dilini N. A. Baskov uyğur-oğuz ailəsinə daxil edir. O, Şərqi-Sibir türk dillərindən olub, daha çox Xakas və Altay dilləri ilə ümumi cəhətlərə malikdir” (65. 318; 142. 329).

Əfqanıstan ərazisində qeydə aldığımız “Uc” coğrafi adının mənaları: 1) uc, son, zirvə (MK I, 44); 2) uc-ağac adıdır ki, bundan yazı yazmaq üçün qələm düzəldilir (MK, I, 35); 3) Uc – Türküstanda coğrafi ad; 4) Uc el – xalq (MK I, 44).

“Kartlis Tsxovreba” da (Gürcüstan salnaməsi) “Uc” tayfası haqqında belə bir cümlə vardır. “Onlar çəyirtkə və qarışqa kimi çox olan, döyüslərdə təmkinlikləri ilə fərqlənən “uci”^{**} adlanan türklərə yaxınlaşdılar” (6. 125).

Beləliklə, “Uc” toponiminin “uc” etnonimindən törənməsi göz qabağındadır. Azərbaycandakı “Ucar” toponimi də bu etnonimlə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi fonetik variantlı **Kank** və **Kənk** coğrafi adları maraqlıdır.

C. Vəlixanovun fikrincə, **kanqlı** eradan əvvəl III əsrdən məlumdur. Kanqlılar VIII əsrin ortalarında Sırdəryanın orta axarının hövzəsində yaşamış, oğuz və karlukların basqınından sonra iki hissəyə parçalanmışlar. Onların bir hissəsi Aral dənizinin şimal-qərb çöllərinə doğru hərəkət edərək peçeneq və xəzərlərə qarışmış, digər hissəsi isə şimal-şərq tərəfə sıxışdırıla-

^{**} Əfqanıstanda “abu” tayfasını, Şurabə və Şurabək coğrafi adlarını qeydə almışdır (R. E.).

^{*} Gürcü dilində samitlə bitən bütün leksik vahidlər adlıq halında i sonluğu ilə bitir. Odur ki, uc-uci variantı pzinü göstərir (R. E.).

raq Balxaş gölü və Xəzərm zonasında köçərlik etmiş, 1218-ci ildə monqolların tərkibinə daxil olaraq, onlarla birlikdə bu əraziyə (Azərbaycana) gəlmiş ən qədim türk tayfalarındandır. F. Rəşidəddindən fərqli olaraq K. Ş. Şaniyazovun fikrincə, **kanqlı** tayfasının qıpçaq, karluk, çigil və başqa tayfalarla bərabər, Orta Asiyadan Qərbə axını daha əvvəllər başlamışdır. V əsr erməni və gürcü müəllifləri Qafqazda bu tayfanın (kənkər) olması haqqında məlumat verirlər. Görtünür, kənkər tayfasının Qafqaza axını hələ I – VI əsrlərdə baş vermişdir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, **kənkər// kanqar** və **qanlı//kanlı** eyni etnonimin müxtəlif dil və dialekt paralelləridir (224. 4 – 12; 225; 117. 34 – 37; 140 (11 – 2). 294 – 298; 64. 158 – 159; 197).

Deməli, Əfqanıstan ərazisindəki **Kanq**, **Kəng** coğrafi adı **kanqlı-kənkər** etnonimindən törəmişdir.

Onu da qeyd etmək maraqlıdır ki, bu qədim türk tayfasının adı Mahmud Kaşğari “Divan”ında öz əksini tapmamışdır. Belə ki, M. Kaşğarinin “Divan”ında və Əbülqazi xan Xivəlinin “Şə-cərə”sində verilmiş “Kımk” tayfa adı bizcə, bəhs etdiyimiz **kank**, **kənk** adlarının eynidir. Həmin ad ərəb əlifbası ilə كك şəklinə yazılırsa, həm **kənk**, həm də **kımk** kimi oxuna bilər.

German Vamberi bunu **knik** variantında vermişdir (25. 36).

Ə. Tahirzadəyə görə, Sara xanım Aşurbəyli VII yüzillik erməni qaynaqlarındakı **xenuk**, **xenok**, **xenavk** etnonimini araşdırıb onun Tasitdə (təx. 580 - təx. 117), Strabonda qeydə alınan qenioxlarla eyni olduğunu göstərmiş, qenioxlara indiki Şəki rayonunda yerləşdiyini, Göynük kəndinin adının buradan törədiyini inandırıcı faktlarla göstərmişdir.

^{*} German Vamberi. Əmir Teymur (məşhur macar professorunun əsəri) Bakı, 1991, səh. 36-da Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bir cümlə: “Teymurun ən birinci göz atdığı yer Hind və Knik nəhrləri arasında olan xətdən ibarət idi”. Bizə görə, bu Knik nəhri Qanq çayının adıdır. “Hind-Qanq” adları xəritə və atlaslarda qeyd olunmuşdur, müasir Hindistan ərazisində mövcudur. (R. E.).

Araşdırmalar “Göynük” adının səlcuqların ulu babası olan qınıqlarla (köynüklərlə) (Məhmud Kaşğarlıda adı çəkilən 22 oğuz oymağından biri) bağlılığını göstərir.

Beləliklə, **qenniox**’larla **qınıq**’ların (göynüklərin) eyniliyi ortalığa çıxır (104. 73, 74; 221).

“Qanıx (Alazan), Xenok və Xenuki (Alban şəhərləri), Kınık (qəbilə), Qanlı, Kanqar, Kəngərli adlarında: **Qan// xen// kın//qan//kan//kən** – yəni xan titulu – etnosu, **ık//ok//uki//ık//k** – yəni ox//oq topo, entoforant, lı etno-, topoforant, ar//ər etnoforant” (6. 124).

Mənbələrdə Alazan Qanıx kimi qeyd edilmişdir (198).

Bizə görə, **kanq, kənk, kınık, knık** müxtəlif fonetik variantlı eyni mənalı adlardır.

DÜZƏLTMƏ SÖZLƏRDƏN TÖRƏNƏN SADƏ TOPONİMLƏR

-**çi** şəkilçisinin müxtəlif quruluşlu, ümumi isimlərə artırılması ilə düzələn sənət, peşə, məşğuliyyət, ictimai-siyasi mövqə, əqidə, mənəvi keyfiyyət mənalарını daşıyan sözlərdən törənən toponimləri təqdim edirik: Topçi-Tupçi **توپچی** kənd – Pərvanda (I – 439); Tuğçi **توغچی** kənd – Pərvanda (I – 439); Tokçi **توکچی** kənd – Kabulda (I – 397); Tavəçi **تاوله** kənd – Meymənədə (I – 377); Tilançi **تیلانچی** kənd – Pərvanda (I – 444); Ələqçi **القی** kənd – Bəlxədə (I – 260); Korçi **کرچی** qala – Meymənədə (III – 319); Korçi **کرچی** kənd – Bədəxşanda (III – 320); Çavərçi **چاورچی** sahə – Heratda (II – 36); Çugəçi **چوگه** kənd – Qıtğında (II – 85); Çıxçı **چيخچی** kənd – Məzari-Şərifdə (II – 92); Zəmçi **زمچی** dərə – Məzari-Şərifdə (II – 372); Siğançi **سیغان** sahə – Məzari-Şərifdə (II – 501); Tuğənçi **توغنچی** kənd – Məzari-Şərifdə (III – 46); Səravçi **سراوچی** sahə – Məzari-Şərifdə (II – 404); Qəzançi **قزان** kənd – Şibirğanda (III – 15); Mətəçi (Məşaçi) **مشاچی**

** top – “Məşədə əkin sahəsi üçün kol-kosdan təmizlənmiş yer”.

kənd – Heratda (III – 485); Yenimçi **چي نیم** kənd – Girişkdə (IV – 229); Danacı **داناجی** kənd – Məzari-Şərifdə (II – 193); Keramci **کرامجی** kənd – Paktiyada (III – 317).

Yuxarıda adları çəkilən bəzi toponimlərin mənaşyinə nəzər salaq:

Göründüyü kimi, **Qəzançi** və **Korçi//Qurçi** toponimlərinin tərkibində **Qəzan, Qur** adları özünü büruzə verir. **Qəzan, Qəsan** toponimlərini – morfoloji üsulla **-an** şəkilçili sözlərdən törənən sadə toponimlər bəhsində vermişik.

V. V. Radlova görə, “kaz//qaz” və onun “kas//qas” fonetik variantının qırğız, saqay, koybal dillərində “yüksəklik”, “ucalıq” anlamları vardır (216 (II – I). 345). “Qaz//qas” sözü yer, çay, hətta cins atlarında da işlənmişdir. **Qəzan** adında “qaz” – uca, yüksək, ulu, – “an” isə fəli sifət şəkilçisidir. Hər iki tərkibdən yaranmış, **Qəzan-ucalan, yüksələn, ululaşan** anlamındadır.

“Qaz//qas” tərkibindən yaranmış yer, əski qala adları Məhmud Kaşğarının əsərində verilmişdir. “Divan”da qeyd edilir ki, Əfrasiyabın qızının adı qaz olmuşdur.

“Qas//qas”-la “qaz//qaz” eyni sözün fonetik variantları olmaqla “ucalıq” anlamındadırlar. VII yüzillikdə “Qəz//kaz//qaz” dağ silsiləsi adı kimi işlənmişdir. Araşdırıcıların dediyinə görə, “Qəz//qaz” Kunlunya və Tyan-Şan dağ silsilələridir. “Qəz//qaz”a Qafqazda, Uyğuristanda və ona yaxın yerlərdə, eranın ilk yüzilliklərindən rast gəlinir (99. 107).

Musa Kağanqatlı (Movses Kağanqatvası) “Ağvan ölkəsinin tarixi” əsərində yalnız tarixi hadisələrdən deyil, eləcə də Alban, türkdilli qəbilə birləşmələrinin, xalqların əfsanələrindən, miflərindən istifadə etmiş və onların başlıca yönünü xristianlığın xeyrinə dəyişmişdir. Belə hadisələrdən biri **Qəzan** və onun qardaşı **Qorla** bağlı tarixi-əfsanəvi rəvayətdir. Müəllif yazır: “... iki dövlətli qardaş – Qor və Qəzan var idi...”

Tarixçi iki qardaşdan tarixi şəxsiyyət kimi danışır və onların “böyük, çoxsaylı ordusu” olduğunu yazır... “Qor” adına, onun fonetik variantı “qoz”a əski türkdilli xalqların əfsanələ-

rində rast gəlirik. O Bulcaxanın oğlu Dib-Bakuyun oğludur. Musa Kağanqatlıya görə, Qazan xanın qardaşı Qor əski türk əfsanələrində adı anılan başlıca şəxsiyyətlərdəndir... Deyilənlərdən aydınlaşır ki, Dədə Qorqud boyunun qəhrəmanı Qazan xan mifik təfəkkürlə bağlı surətdir; sonralar bu adlı adam tarixi şəxsiyyət kimi azı-azı V – VI yüzilliklərdə Albaniyada – Ağvanda və onun qonşuluğunda yaşamışdır (99. 124 – 125).

Beləliklə, bu adlarla bağlı tarixi toponimlər yaranmışdır: **Qazan, Qur, Qurğan//Gürğan**. Bunlardan yeri gəldikcə “Areal” fəslində də bəhs açırıq; I fəsilə “Qor”la əlaqədar bəzi məsələlərə toxunmuşuq.

Yuxarıda verdiyimiz “Qurçi/Korçi” toponimi ilə əlaqədar Q. Qeybullayevin qeydləri maraqlıdır: “Bəzi türk xalqlarında indi “qorçu” tayfası da vardır və bu etnonimdə “çu” şəkilçisi mənsubiyyət bildirir. Laçın rayonunda **Qorçu, Qorçubulaq, İliç** rayonunda **Qorçulu** kəndləri vardır” (31. 104).

V. V. Radlova görə, “rop//qor” sözünün türk dillərində “od”, “qızarmış köz” mənası vardır (216 (II – I). 548).

İ. Cəfərsöylü qeyd edir: “... Cığatay, daha sonra Qaraqoyunlu və Səfəvi xanədanında xüsusi mühafizə alayları olurdu. Bu alayların döyüşçülərinə **qorçu** deyilirdi. Əlişir Nəvaiyə görə, bu ad fars dilinə məxsus qur – “silah” sözündən olub, “silahlı adam” mənasındadır.

Ancaq Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsərində verilən məlumat bu adın başqa mənə ilə bağlı olduğunu göstərir. Səfəvi tarixçisi yazır ki, qorçular əsasən Afşar, Qacar və Kəngərli ellərinin ən güclü döyüşçülərindən seçilirdi. Bu qorçu igidlikdə on döyüşçüyə bərabər idi. Onlar şahın xüsusi alayı olub, şahı və sarayı qoruyurdu. Ona görə də onlara **qorçu** deyilirdi” (6. 184 – 185).

Əvvəldə verilmiş “**Siğan**” və “**Siğançı**” toponimləri də maraqlıdır. Əlbəttə, fonetik qanunauyğunluqlara görə, bu adı çığan-şağanla əlaqələndirmək olar.

“XI əsr Səmərqənd hakimlərindən biri Süleyman ibn Yəhya Soğani (Çağani) olmuşdur. Çağan sözündə ərəbcə “ç” olma-

dığından onu “sad” ilə əvəz etmişlər. Soğaniyə Bəlx, Termez və onlara yaxın ərazilər daxildir” (7. 146).

Ə. Tahirzadəyə görə, Çin qaynaqlarını araşdıran Jozef Dögin (1721-1800) bir sıra əski türk toponim, etnonim və etnotoponimlərin çincə deyilişlərini də geniş işıqlandırmışdır. O, çinlilərin Xəzər dənizinə (türklər ona Quzğun dənizi deyirdilər) Si Hay (Qərb dənizi), Daşkəndə (Şaş) Ta ö ön, Ceyhun (Amudərya) çayına Ğu e yi, Xorasana Ta Hya, İrana Tya ö çi, farslara ğan sye (ğan tsye) dediklərini göstərir. O, yü e şi türklərindən danışır, sonra yazır: Bu şəhər (Lin şi çinq – Ə. T.) Ta Hyanın (Xorasanın) paytaxtı kimi görünür. Yu e şilərin paytaxtı olması bunların (yü e şilərin) Ta Hyanı zəbt etmələrindən sonra baş vermişdir. Ğu e yi, yaxud Ceyhun çayının cənubunda mövcud imiş. Hər halda, bu paytaxt birinci hanlar zamanında Si ğan fudan on bir min altı yüz li məsafədə idi.

Dögin miladdan yüz otuz səkkiz, yaxud yüz otuz yeddi il qabaq yü e şilərin xaqan (tanju)La ö şam tərəfindən dağıdıldıqdan sonra Çindən uzaqlarda yurd saldıqlarını, Ta Hya (Xorasana) tərəflərini itaət altına aldılar, “parslar” istəməsə də orada yerləşdiklərini öyrənmişdi” (104. 68 – 69).

Yuxarıdakı sitatı dolğun şəkildə təqdim etməyimizdə əsas məqsəd çincə verilmiş toponimlərin bəzilərinin müasir Əfqanıstan ərazisi ilə bağlı olmasını, o cümlədən **Si ğan fu** coğrafi adının **Siğançı** adı ilə səsləşməsinə nəzərə çatdırmaqdır. Çox güman ki, **Si ğan fu** adı **Siğançı** variantına düşmüş, nəhayət bəzi müəlliflər tərəfindən **Soğani** variantında qeyd edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Voroşil Qukasyan –çi şəkilçisinin müstəqil mənə daşmasını “adam”, “kişi”, “qardaş”, “bacı”, ümumiyyətlə şəxs, person anlayışlarında olduğunu göstərmişdir (153. 32-33).

Beləliklə, –çi şəkilçisi ilə təqdim etdiyimiz adlardan belə qənaətə gəlirik ki, həmin topoforant əvvəlcədən mövcud olmuş bir sıra tayfa, nəsil, tirə adlarına qoşularaq, konkret qrupun həmin zümrəyə mənsubluğunu, aidiyyətini bildirən yeni etnonimlər yaratmışdır.

-li şəkilçisi ilə yaranan düzəltmə sözlərdən törənən elliptik coğrafi nomensiz sadə toponimlər: Otəgli اوتغلی kənd – Məşriqi vilayətində (I – 176); Əçəmli اچه ملی kənd – Məzari-Şərifdə (I – 39); Kədəli كده لی kənd – Qıtğında (III – 410); Yuruqli يوروغلی qala – Şibirğanda (IV – 230); Yuroqli يوراغلی kənd – Şibirğanda (III – 14); Kötüklü كتوكلی kənd – Nəngərharda (III – 408).

Nümunə kimi verdiyimiz “Kədəli” adının birinci komponenti “Kədə”dir. “Kədə” əvvəldə sadə sözdən törənmiş sadə toponim kimi təqdim edilmişdir. “Kədə” sözünün kökü də “kəd”dir ki, bundan yeri gəldikcə bəhs ediləcək. Məqsədimiz “kədə” sözünün izahıdır.

İ. S. Məlikov “Qədim xett və Azərbaycan dil uyğunluqları” məqaləsində yazır: “...Katte sözü qədim xett dilində şah, xaqan, hökmdar mənasında işlənmişdir. Xett hökmdarlarının bir çoxunun adında bu söz kökünə rast gəlmək olar. Katteskişsa, Kattak (qadın şah), katkaria və s. “Katta” sözü müasir Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində və bir atalar sözünün tərkibində ilkin mənaya yaxın bir mənada qorunub saxlanmışdır: “Kattanı gör, kəndi çap” atalar sözündəki “Katta”, bizim fikrimizcə, (İ. M.) “kat” kökü ilə bağlıdır və qədim şərq dillərindəki “kat” (kut) kökünə yaxındır.

Azərbaycan ləhcələrində “Ağdaş” böyük, yekə mənalarında işlədilən “katta” sözünə də rast gəlmək olur. Çox ehtimal ki, “katta” sözü tarixi adla bağlı olub, “od yiyəsi”, “ocaq sahibi” məzmunu bildirmişdir” (81. 132 – 133).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əfqanıstan dəri dilində kata کتə böyük, yoğun, yekə mənasındadır.

M. C. Təhməzova görə, “katta” sözü “su”, “göl”, “dəniz” mənaları bildirmişdir. Tayfa və tanrı adları sayılmış “xətay”, “xitay”, “xuday” sözlərinin kökü də “katta” sözünə bağlıdır. Katta ilkin yaradıcı başlanğıc sayılmış sudur. Qədim mifik

* Yuruqli, Yuroqli adlarını Yur+oqli tərkiblərinə də ayırmaq olar. Belə ki, yuxarıda sadə sözdən törənən sadə toponim kimi “Yur” adını təqdim etmişik. Bu adı birinci komponenti ləqəb, rütbə, ayama, nəsil, soy, tayfa və s. adlardan törənmiş elliptik coğrafi nomensiz toponim kimi qəbul etmək olar.

inamların zəifləməsi nəticəsində “Katta” (ğədə) sözü pis mənə çaları qazanmışdır (6. 165).

E. M. Murzayev Hindistandakı Kəl-Küttə şəhərinin adını “Kalkatta” sözü ilə bağlayır (204, 167). Bundan çıxış edən M. C. Təhməzov qeyd edir: “Dilimizdə sinonim sözlərin qoşa işlənilib bir leksik vahidə çevrilməsi qanunauyğun haldır. Buna görə də “kal” və “katta” sözlərini də sinonim sözlər kimi götürmək olar. “Kal” (kol/kul) sözü “su”, “göl” mənası bildirir. Baykal gölünün adında bu söz həmin mənəni daşıyır. Buna uyğun olaraq “katta” sözünün də ən qədimlərdə “su”, “göl” mənaları bildirdiyini güman etmək mümkündür. İlk mənəsindən uzaqlaşdıqca “katta” sözü “böyük”, “nəhəng”, “yekə”, “qüdrətli” mənaları qazanmışdır.

Hindistandakı Kattaq* şəhərinin (Orissa ştatı) və Özbəkistandakı Katta-Kaşqar kəndinin (Fərqanə vilayəti), Katta-Kurqan şəhərinin (Səmərqənd vilayəti) adlarındakı “katta” sözü “böyük”, “qüdrətli”, “müqəddəs” mənalarında işlədilir...

Gədəbəy (Katta bəy) yer adı xalqımızın ulu su inamı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. “Gədəbəy” – “Böyükbəy”, “Qüdrətli bəy” deməkdir” (6. 165).

Yuxarıda verdiyimiz **Kədə**, **Kədəli** coğrafi adlarını “katta” adı ilə eyni semantik və eyni mənşəli sayırıq. Bu baxımdan **Kötüklü** toponiminin etimoloji izahı da “kat”, “katta” ilə bağlıdır ki, bu haqda IV fəsildə bəhs açmışıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbası ilə təqdim etdiyimiz اوتغلی həm “**Utəgli**”, həm də “**Otəgli**” variantlarında oxuna bilər.

“Quba rayonunun dağlıq zonasında salınmış qədim Utuq kəndinin adı da maraqlıdır. Utuq, görünür, bəzi türk dillərində “koma, daxma, çadır” mənalı “otak” (V. V. Radlova görə) sözü ilə bağlıdır. Göstərilən toponimi qırğız dilində indinin özündə belə işləndiyi qeydə alınmış “dağ çökəkliyi, dağ yamacında hamar yer” mənalı **ötök** sözü ilə əlaqələndirmək olar. Hər iki halda, toponimin qədim türk leksik vahidi ilə ifadə olunduğu sübut

* Kattaq – müqayisə et: Əfqanıstanda Kutək کونک (R. E.).

edilir. Coğrafi adın tərkibində özünü göstərən o-u, a-u, k-q səsuyğunluqları dialekt və şivələrimiz üçün səciyyəvidir” (64. 265).

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçili ümumi sözlərdən törənmiş elliptik coğrafi nomensiz sadə toponimlər: Xurmalıq خورماليق kənd – Fərahda (III – 100); Birlük بىرلىك kənd – Qəznidə (I – 239); Qəruluq* قىرلىق kənd ya qəsəbə - Bəlxədə (I – 260).

Məkan mənalı **laq, -lək** şəkilçili ümumi sözlərdən törənmiş sadə toponimlər: Eyllaq ايلاق kənd – Məzari-Şərifdə (I – 87); Göndələk گنده لىك kənd – Heratda (I – 239); Qışlaq قىشلاق kənd – Herat və Bəlxədə (III – 134); Əblağ ابلق kənd – Heratda (I – 34); Cəngülək جنگولك sahə - Girişkdə (II – 82); Səkülək سىكە لىك çəşmə - Girişkdə (II – 450); Səkülək سىكە لىك aşırım – Girişkdə (II – 450); Səkülək سىكە لىك dərə – Girişkdə (II – 450); Keşlək كىشلىك kənd – Şibirganda (III – 334).

-ək, -ok topoformantlı sadə toponimlərə nəzər salağ: Ucək اورىك kənd – Bədəxşanda (I – 177); Urək اورىك çəşmə - Fərahda (I – 179); Urtək//Ortək اورتىك kənd – Nuristanda (I – 181); Ətək//Hutək هوتىك – اتىك kənd – Qəznidə (I – 36); Talək تالىك kənd – Taliqanda (I – 376); Çələk چلىك kənd – Qəndəharda (II – 72); Tülək تولىك qala – Heratda (I – 296); Tütək توتىك kənd – Cənub vilayətində (I – 434); Dalək دالىك kənd – Fərahda (II – 191); Güzək گزىك kənd – Qəndəharda (III – 431); Güzək گزىك kənd – Fərahda (III – 431); Güzək گزىك kənd – Nəngərharda (III – 431); Güzək گزىك çöl – Pərvanda (III – 431); Qələtək قلاتىك kənd – Nəngərharda (III – 147); Qələtək قلاتىك sahə - Heratda (III – 147); Kələk كلىك kənd – Qəndəharda (III – 345 – 346); Kəncək كنجىك kənd – Girişkdə (III – 354); Kutək كوتىك sahə - Məzari-Şərifdə (III – 362); Gutək – Götək گىتىك – گىتىك dağ – Fərahda (III – 450); Kəşək كىشىك qala – Heratda (III – 330); Kəşək كىشىك dağ – Kabulda (III – 331); Dayok دايىك kənd – Pərvanda (II – 197); Səbok سىبىك kənd – Heratda (III – 394).

* Qəruluq – Qarluq coğrafi adını tarixilik baxımından kök və şəkilçiyə ayırmışıq. Bu qəbildən olan Qərşin, Qərgə toponimlərini də kök və şəkilçiyə ayırmaq olar.

A. Bakıxanov “Kəşək” coğrafi adı haqqında aşağıdakı məlumatı verir: “Alanın qərb tərəfində Kəşək tayfası yaşayır. Onlar bədpərəst dinindədirlər. Kəşək mülkü Cibali Fəthdən Pont dənizinə, yəni Qara dənizə qədər uzanıb gedir. Buranın əhalisi yaraşılıq bir tayfadır... Kəşək tayfası çox, lakin dağınıqdır. Əgər bunlar ittifaq etsəydilər, hamıya qalib gələrdilər. Onların ölkəsinin o biri tərəfi Səbbüldan (yeddi şəhər) ölkəsidir. Kəşək tayfası çərkəzlərdir. Onları qədim rus tarixçiləri Kasoq, Os (Osetin) tayfasını isə Kasaq adlandırırlar” (19. 16).

“Kəşək” adının birinci komponenti “Kəş”dir. Bu ad dilçilər tərəfindən türkdilli söz kimi izah edilmişdir.

“Keş-dağ yamaclarında və dağətəyi yerlərdə suyun açdığı sırım, yarğan, dərə, dəhnə” deməkdir (135. 69).

-lıq, -lik, -laq, -lək, -aq, -ək şəkilçiləri ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, “ikinci komponenti q/k elementi olan –lıq//laq şəkilçiləri də topluluq çalarını əks etdirir. Qədim türk yazılarında “tatlar” mənasında işlənən tatlak (DTS) sözü və karaim dilində “karaimlər” mənasında işlənən **karaylıx** sözü də bunu aydın əks etdirir. Hətta yakut dilində - **laax** morfemi – gil şəkilçisinin funksiyasını daşıyır.

-aq, -ək morfemi həm ayrılıqda, həm topluluq bildirən – **la//lı** morfemi ilə qovuşmuş şəkildə kəmiyyət kateqoriyasının göstəricisi kimi çıxış edir. Yakut dilində bu morfemin qovuşuq variantı (laax) cəmlilik bildirdiyi kimi, hələ fuziyaya uğramamış təmiz variantı (aax) da –gil şəkilçisinin sinonimi kimi işlənə bilir... Yakut dilində aax morfeminin topluluq bildirən –la şəkilçisinə qovuşması prosesi özünü göstərsə də (laax), hələ də ayrılıqda topluluq bildirən qoşma kimi işlənir.

Bəzi türk dillərində (uyğur, qazax, qırğız, özbək) olan - **lık//lik** sözü “dolu” anlamında işlənir. Praazərbaycan dili üçün “dolu” mənasında işlənən **lık//lıq** sözünü və topluluq (cəmlilik) bildirən **-aq** şəkilçisini bərpa etmək olar. Həmin şəkilçinin pratürk dövründə **-aq** qoşmasından (topluluq bildirən qoşma) törədiyini və həmin qoşmanın sonralar yakut dilində **aax** şəkildə işləndiyini düşünmək olar, lakin **lık//lıq** sözünün daha

dəqiq etimologiyası əlavə axtarış tələb edir” (116. 197 – 198).

-iq, -ix – Əfqanıstanın ayrı-ayrı sahələrində qeydə aldığı-mız Kırık//Kırk, Kırık//Kırk coğrafi adını təqdim edirik: Kırık//Kırk کرخ – hökumət – Heratda (III – 320); Kırık//Kırk کرخ çay – Herat şəhərinin şimal şərqiindən 76 km. aralı (III – 322); Kırık//Kırk کرخ qala – Heratda (III – 322); Kırık//Kırk کرک kənd – Amu-Dəryanın yaxınlığında, Qunduzda (III – 323).

Göründüyü kimi, mənbələrdə ərəb əlifbası ilə verilmiş bu coğrafi adlar iki variantda oxunur: Kırık//Kırk, Kırık//Kırk.

Yer, məkan bildirən **-stan, -istan** şəkliçili sözlərdən törənən sadə toponimlər: Nuristan نورستان əyalət (IV – 134); Güzistan گزستان aşırım – Bədəxşanda (III – 431); Güzistan گزستان nohur – Bədəxşanda (III – 431); Gülüstan گلستان kənd – Qəznidə (III – 438); Gülüstan گلستان sahə – Heratda (III – 438); Gülüstan گلستان əyalət – Ğuratda (III – 438).

Morfoloji üsulla düzələn sözlərdən törənən toponimlərin müəyyən hissəsinin tərkibindəki **-ğan, -kan, -qan, -gan, -gən, -an, -ən, -van, -ban, -pan, -man, -lan** şəkilçiləri fonetik cəhətdən bir-birinə çox yaxındırlar. Nümunələrə müraciət edək: Başqan باش قان kənd – Qıtğında (I – 205); Başqan باشقان kənd – Qıtğında (I – 244); Taliqan تالقان hövzə, böyük hökumət (I – 373); Səmənqan سمنگان hökumət – Məzari-Şərifdə (II – 460); Obəgən اوبه گن kənd – Bədəxşanda (I – 176); Urkən اورکن kənd – Fərahda (I – 179); Oruzqan/Oruzqan اوروزقان vilayət; Qurğan قرغان əyalət – Meymənədə (III – 122); Qurğan قرغان kənd – Qıtğında (III – 122); Kurğan کورغان kənd – Pərvanda (III – 383); Gürqan گرگان sahə – Qəndəharda (III – 424); Salyan سالیان kənd – Fərahda (II – 390); Turan توران kənd – Heratda (I – 434); Qəzan قزان kənd – Bəlxədə (III – 131); Ğəzan غزان kənd – Bəlxədə (I – 260); Qasan قاصان kənd – Qıtğında (III – 117); İrğan ایرغان kənd – Məzari-Şərifdə (I – 186); Urən اورن kənd – Çimkənddə (I – 179); Səkvən سک وان kənd – Bədəxşanda (II – 450); Ovban – Evban اوبان dərya – Qəndəharda (I – 185); Çupan چوبان sahə – Qəndəharda (II – 83); Türkman ترکمان kənd – Pərvanda (I – 391); Xırman خرمان kənd – Heratda (II – 137);

Uflan اوفلان kənd (I – 182); Ətlən اتلن məhəllə – Məzari-Şərifdə (I – 36); Dalan دالان kənd – qəznidə (II – 191); Dalan دالان kənd – Qəznidə (II – 191); Dalan دالان kənd – Meymənədə (II – 191).

Nümunə kimi verdiyimiz, **“Taliqan”** coğrafi adının mənşəyi maraqlıdır. Bizə görə, bunun birinci komponenti **“tali” tele** ilə əlaqəlidir.

Tarixdən məlumdur ki, türk mənşəli qədim tayfalardan biri də **“tele”** tayfaları olmuşdur. Bu tayfa xalqımızın etnogenezinə yaxından iştirak etmişdir. Bunu həmin tayfa əsasında düzələn toponimik vahidlər və onların müxtəlif bölgələrdə yayılması da təsdiq edir. **“Belə ki, dəli etnonimi tele** şəklində hunların bir tirəsinin adı kimi məlumdur”. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, telelər qədim zamanlarda Balxaş gölü ətrafında yaşamış və Hun tayfa birləşmələrinə daxil olmuşdur. **Tele** tayfası VI əsrin ortalarında Dağıstana qədər uzanan Qərbi Türk xaqanlığının tərkibinə daxil olmuş və əsas etibarlı ilə Xəzər dənizi sahillərində məskən salmışlar. Mənbələrə əsasən söyləmək olar ki, eramızın VI – VII əsrlərində **tele** tayfası Azərbaycanda və onun hüdudlarında oturaq həyat keçirməyə başlamışlar.

Dilimizin sonrakı inkişafı prosesində **“tele”** sözü **“dele”** və ya **“dəli”** kimi formalaşmış və sonralar ona **–lər** şəkilçisi artırılmışdır. Deməli, **“dəli”** etnonimi **“tele”** sözü əsasında təşəkkül tapmışdır. Belə ki, **“dəli”** sözü əvvəllər dilimizdə həm tayfa adı, həm də **“igid, cəngavər, qoçaq, cəsür, çılğın, qəhrəman döyüşçü”** mənalarında işlənmişdir. Ümumilikdə isə, **“dəli tayfası”, “igid və cəngavər tayfa”** məzmununu bildirir (24a).

Q. Qeybullayev qeyd edir ki, **tele** etnonimi öz izini toponimlərdə saxlamışdır: Diledi-Muskenli, Dəli-Kuşçu, Dəli-Məmmədli, Dəli-Çoban.

Tele etnonimi karakalpaklarda **teli**, qazaxlarda **tilev**, öz-bəklərdə **tileu**, başqırdlarda **teleu**, qırğızlarda **telev**, noqaylarda **tele** variantlarında işlənir. **Teleut, telenqut** və **teles** kimi müasir altay adlarının əsasını **tele** etnonimi təşkil edir (152. 37).

Yeri gəlmişkən, **Dehli** şəhərinin adının mənbələrdə **Delhi**

kimi qeyd edilməsini nəzərə alaraq onun mənşəyinin **tele** etnonimi ilə eyni olması mülahizəsini irəli sürürük.

Mənbələrə əsaslanan Ə. Tahirzadənin qeydlərinə görə, çinlilərin **te-le**, ya **tye-le** adı verdikləri hunların Mavaraünnəhrdə Öküz//Uqsus (Amudərya) çayının günbatanında yaşayan bölümünə **hyatele** (Haiathelites), ya **abtelit** (Abtelites) deyilirdi. Qarluq və gəncinə türklərinin əcdadı sayılan, İranla Azərbaycanın tarixində unudulmayacaq **eftalitlər (abdallar)** burada özlərindən çoxlu xatirələr qoymuşlar.

İran tarixçisi Məhəmmədhəsən xan Etimadüs-səltənə eftalitlərdən danışarkən yazır ki, bu, “hya tlenin adıdır ki, Turan tayfalarından biri olub və onlara Ağ Hun da demişlər, ancaq onların düzgün adı xitil və hitil olub.

“Tarixdə Qafqaziya” əsərinin müəllifi İsmayıl Berkok eftalitlər haqqında deyir: “Avropaya köçmüş hunlar bugünkü Qərbi Türkünstanda yayılmış olan və Bizans tarixçilərinin Hef-talit, İran tarixçilərinin Hepatelit, çinlərin Hefta, yaxud Bata, bizim tarixlərin Ağhun deyə yad etdikləri Qərbi Hun qrupuna mənsubdur”. Hüseyin Kazım Qədri isə bildirir: “Ağ hunlar “Tilə” adıyla Amu-Dərya çayının cənub tərəflərinə, parsilərin Midye dedikləri Azərbaycana qədər yayıldılar və buralarda oturan iskit və sarmat türkləriylə birləşdilər. Parsilər Amu-Dərya tərəflərindəki Ağhunlara “abtelit” demişdilər. Yunanlılar da bunu təhrif edərək, “aftalit” dedilər... Xəzər dənizi ətrafındakı-larla Azərbaycan qitəsində oturanlar sonralar masaqıt, alan, hirkan, xəzər və türkmən kimi müxtəlif adlar aldılar. Erməni və yunan türixlərində bunların hamısına birdən “Şərq türkləri” deyilməkdədir.

Hunların miladın 222-ci (hicri tarixdən 339 il qabaq) ilində Azərbaycana gəldiyini yzan Məhəmmədhəsən Vəlili Baharlı Ağafangelə istinad edərək onların iveriyalılarla, albaniyalılarla birləşərək İrana qarşı yürüş etdiklərini bildirir (104. 76).

“**Səmənqan**” toponiminin birinci komponenti **-səm**, ikinci **ən**, üçüncü **-qan**-dır. **Saman** sözünü **şaman** sözü ilə də bağlamaq olar. F. Cəlilova görə, “**şaman**” sözünün tunqus-mancur

dillərində qalmış **sama//saman**, daqur dilindəki **saman** variantları və karaim dilindəki **kamçı (şaman)**, tuva dilindəki **xam** (müqəddəs) variantları **k/s** dialekt fərqi əks etdirən “kahin” anamlı **kam//sam//şam** sözünü ortaya çıxardır və həmin sözün **qam** şəklində işləndiyini M. Kaşqari də qeyd edir. “Dədə Qorqud” boylarında Bayındır xan “kam” nəslindəndir, yəni ulu şaman Kamxanın (Qam-qan) oğludur... Həmin **qam** sözü praazərbaycan qəbilələrindən olan qəmərlərin (qəm-ər) adında əks olunmuşdur” (116. 112).

Müqayisə et: **Səmənqan – Qam-qan**. V. V. Radlova görə, “sam” qırğız dilində “böyük” mənasındadır (216 (IV – 1)).

“**Türkman**” coğrafi adı ilə əlaqədar **-man** komponentinin izahına keçək: **-man** toponomantı əhatə olunmuş, dövrəyə alınmış, sərhəddi olan məntəqə, şəhər və ya qala deməkdir. D. Y. Yeremeyev türk dillərində **man/men-in** müxtəlif mənalarını qeyd edir (169. 136).

F. Cəlilova görə, **-man** şəkilçisinin morfonoloji rekonstruksiyası **ban (-ba+n)** arxetipini bərpa etməyə imkan verir... Qədim fars dilinə bu şəkilçinin praazərbaycan dialektlərindən, Avropa dillərinə isə hunların, yaxud daha qədimdə sakların və ya azların dilindən keçdiyini düşünmək olar (116. 106).

Mahmud Kaşğari lüğətində “kən”in “kənd” sözünün ixtisar forması olduğu göstərilir. Toponimiyada bəzi adların sonunda rast gəlinən “an” “olan yer” məfhumunu ifadə edir (71. 91).

F. Cəlilova görə, “qədim topluluq bildirən **-an//in** formantı sözdüzəldici **-an//in** şəkilçisi ilə mənşəcə eyni ola bilər. Bu halda, hər iki şəkilçi larinqal nəzəriyyəyə görə, **qan//ğın** morfemləri ilə eyni yuvaya daxil olur” (116, 192).

Yer gəlmişkən qeyd edək ki, Əfqanıstanda qeydə aldığımız Qərqiin قرقين hökumət – Şibirğanda (III – 123); Qərqiin قرقين kənd – Şibirğanda (III – 125); Gəzgin گزگين, Gəzgin گزگين kənd – Fərahda (III – 431) coğrafi adlarının ikinci komponenti olan **-qin, -gin, -kin** topluluq bildirir.

Türk dillərində topluluq bildirən **-ar, -ər** toponomantı Əfqanıstan ərazisində bir sıra coğrafi adların tərkibində özünü

göstərir. Salar سالار kənd – Kabulda (II – 389); Səncər سنجر 4 yerdə (II – 467); Toxar تخار vilayət-mərkəzi Taliqan* ; Ukər – Okər اوکر dərə - Bədəxşanda (I – 182); Tivar تیوار kənd – Heratda (I – 445); Logər* لوگر (III – 475).

“Pratürkdə “ər” anamlı “ar” sözü müxtəlif mənə çalarları üzrə inkişaf etmişdir. Həmin sözün kişi, insan, əsgər, qoşun, qəbilə, anlamları üzrə keçirdiyi semantik şaxələnmədə onun topluluq çalarları ayrıca morfem kimi şəkilçiləşmişdir... Həmin izi etnonimlər daha aydın əks etdirir... Türk dillərində “ər” sözü daha dərin qatda “məkan” – “yer” – “hərəkət” – “adam” – “kişi” anlamları üzrə semantik şaxələnmə keçirmiş “ar/er” morfemi ilə bağlıdır” (116. 195, 142).

“Toxar” toponiminin birinci komponentinin şərhinə nəzər salaq: “Tox-sıty. Türk dillərində tok//dok//tox//dox//tuk variantları ilə işlənən bu söz əslində daha qədim dövrlərdə gövdə kimi formalaşmışdır. Belə ki, tox sözü dol//doy//tod//tor(ə) feilləri ilə eyni yuvaya –do girir.... Həmin sözün arxetipi göstərilən variantlara əsasən bərpa olunur: dok (praazərbaycan) <doq (pratürk)” (116. 152).

Təqdim etdiyimiz **Salu, Salar** coğrafi adlarının mənşəyinə nəzər salaq: V. V. Radlova (216 (IV – I). 344) görə, “sal”, “ocaq”, “od yandırılan yer”, “çılğın”, “qızgın adam” anlamlarını bildirir. “Azərbaycan dilindəki “sal qaya” ifadəsindən görünür ki, “sal”, “bütöv”, “iri”, “möhkəm” anlamında da işlənir. “Or”un isə digər anlamları ilə yanaşı “möhkəmlənmə”, istehkam anlamına da tuş oluruq. Salor – yəni ucada (ola bilsin dağda) möhkəmlənmiş, istehkama çevrilmiş, ucada olan ocaq, od, od yandırılan yer, çılğın, qızgın adam deməkdir” (99. 111).

* Bax.

اتلس قريه های افغانستان، کابل، ۱۳۵۳ (ک)

** F. Cəlilova görə, (göstərilən əsər səh.115) “Şumer dilindəki Laxar (naxır-çılıq tanrısı) sözü bizim dildəki sığır sözü ilə l/s paralelliyini əks etdirir və eyni zamanda laxar/sıxır müqayisəsi dilimizdəki naxır sözünün morfoloji quruluşuna aydınlıq gətirir, yəni laxar/naxır variantları l>i dəyişməsinə ortaya çıxardır”. Biz Logər – Laxar-naxır mənşə eyniliyini irəli sürürük (R. E.).

D. Y. Yeremeyev heç bir elmi dəlilə əsaslanmadan yazır ki, “ar/ər” sözü mənşəcə Hind – Avropa və İran dillərinə aiddir (169. 133). V. K. Kelmakov isə bu komponentin türk mənşəli olduğu fikrindədir. O yazır: “Ar” sözünün etimologiyası ilə keçən əsrdə əsasən etnoqraflar və tarixçilər məşğul olmuşlar və təəccüblü deyil ki, onların etimologiyası təsadüfi söz oxşarlığı əsasında qurulmuş söz oyunundan ibarət olmuşdur. Elmi baxımdan “ar” sözünün ulu türk “ar” sözünə aid edilməsini tamamilə məğbul hesab edirik (181. 191).

Bir sıra mənbələr, o cümlədən Jiran Mikloş da “ar/ər/ır/ir”-in türk mənşəli olduğunu yazır. Türk dillərində “ər”-in “ır/ir//ur//ür” fonetik variantları vardır. Məsəl üçün, V. V. Radlovun təbirincə “kişi”yə, “oğlan”a, “igid”ə, “ir bala”, “ir kişi” deyilir.

Türk dillərində ar//ər/ır//ir//ur//ür komponentləri ilə yaranan etnonim və toponimlər geniş yayılmışdır (99. 45, 43).

“Or” bəzən türk dillərində yer, yurd mənasını bildirir (85. 94).

Salar, Salu Mahmud Kaşğari “Divan”ında **Salğur**, Rəşidəddində **Salur**, Yazıçıoğlu Əlidə **Salur**, Əbülqazi xan Xivəlidə **Salor** variantlarındadır (65. 96).

Rəşidəddinə görə, **Salur** – “Haraya varsa, qılınc və çomağı ilə iş görər”, Yazıçıoğluya görə, **Salur** – yəni sal/v/ur, yəni harayakı yetişsən, qılınc və çomağın rəvan olsun” mənalıdır (107. 217-218).

Qeyd etmək lazımdır ki, **Salar** coğrafi adı **salor** etnonimindən törənmişdir.

“Salarlar Çində əsasən Syunxua, qismən də Teinxay əyalətlərində, qonşu Qansuda yaşayırlar. Bu dildə 40 mindən çox adam danışır... Salarların ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçərək bu günə qədər gəlib çıxan rəvayətlərindən aydın olur ki, onlar bu əraziyə XIV əsrdə gəlməyə başlamışlar. Bu tayfa birliyinin içərisində iki qəbilənin – Qaraman və akmanların adı indi də Çində yaşayan salarlar əsasında çəkilir (Qeytszidə onların, eləcə də Qaramanın altı oğlunun ziyarət yerinə çevrilmiş məzar-

ları indi də qalmaqdadır). Qaraman və Akman qəbilə adlarına, onlar haqqında əfsanəyə Türkmənistan ərazisində yaşayan sallarlar arasında da rast gəlinir. Rəvayətə görə, qaramanlar ilə akmanlar Əhməd Yasəvinin oğlunu öldürdükləri üçün müqəddəs şeyx tərəfindən lənətlənmiş və öz yerlərini tərk edərək Çinə köçmüşlər. Akman və Qaramanın təkə tayfasına mənsub olan iki qardaş olduğu da fərz edilir” (65. 289).

Sallarlar haqqında toplanan faktik dil materialları arasında daha çox diqqəti cəlb edən s. Y. Malovun və E. R. Tenişevin materiallarıdır.

-çə şəkilçili sözlərdən törənən toponimlər:

a) isimlərə artırılmaqla kiçiltmə mənalı sözlərdən törənən toponimlər: Qəlaçə قلاچه kənd – Məzari-Şərifdə, Pərvanda, Qəndəharda (III – 147 – 148); Səkuçə سکوچه Heratda (II – 450).

b) sifətlərə artırılmaqla kiçiltmə mənalı sözlərdən törənən toponimlər: Aqçə آقچه şəhər – Bəlxədə (I – 20 -21); Kukçə//Kökçə کوکچه dərya – Qıtğında (III – 384); Göğçə گگچه kənd – Heratda (III – 432); Göğçə گگچه kənd – Heratda (III – 432); Kırıkçə کرکچه çay – Nəngərharda (III – 323).

“Gökçə” coğrafi adının birinci komponenti “gök”dür. F. Cəlilovun şərhinə nəzər salaq:

Göy – “qoluboy”, “zeleniy”. Türk dillərində qö: k//gö: k//küöx//qök//qöq//kavak//qöğ//qoo//qok//qieq//kieq//kök//qöy//kük//kuk//kek variantları ilə işlənən bu söz eveng dilində kuku, monqol dilində köke variantı ilə nəzəri cəlb edir. Morfoloji baxımdan yalnız çuvaş dilindəki kavak və A. Zayonçkovskinin qeyd etdiyi qieq//kieq variantları mane olur ki, göy sözünün ilkin arxetipi qoq şəklində bərpa olunsun. Halbuki digər variantlar həmin arxetipi ortaya çıxardır. Ona görə də mane olan variantları innovasiya hesab etmək lazım gəlir. Yaxud onların morfonoloji təkamülü ayrı-ayrı səbəblərlə bağlıdır. Udin dilində bu söz göy//qoq dialekt fərqi ilə işlənir. Strabonun Qoqar(ena), qədim erməni mənbələrinin isə Quqar(k) şəklində verdiyi Göyər mahalı da praazərbaycan tayfalarından olan göy-yərlərin adı ilə bağlıdır... Göründüyü kimi, həm Quqar//Qoqar

toponimi, həm də quqar etnonimi “göy” sözünün qədim formasını əks etdirir.

Qoq//qöq (praazərbaycan) < (pratürk) (116. 151 – 152). – **ı, -i, -u, -ni** şəkilçili sözlərdən törənən toponimlər: Ğiliziye غلزي کەند – Gəznidə (III – 85); Filizayi غلزي sahe - Paktiyada (III – 85); Tatarı تاتاری kənd – Xostda (I – 361); Şaturi شاتوری kənd – Pərvanda (III – 2); Şaturi شاتوری kənd – Paktiyada (III – 2); Şaturi شاتوری kənd – Qəznidə (III – 2); Qərgəyi قرغه نی hökumət – Nəngərharda (III – 122); Salu سالو kənd – Qəznidə (II – 391); Kuki کوی sahe - Paktiyada (III – 385); Kuki کوی dağ – Qəznidə (III – 385); Çələngi چلنگی kənd – Fərahda (II – 92); Çigiti چی گیتی xaraba – Fərahda (II – 92); Gumi – Qumi گومی kənd – Bədəxşanda (III – 452); Səki سکی təpə - Qəndəharda (II – 450); Şəki شکی kənd və ya qəsəbə (I – 260); Şəku شکو kənd – Bədəxşanda (III – 30); Şəki شکی dağ – Girişkdə (III – 30); Şəki شکی kənd – Bədəxşanda (III – 30); Xitay – Xətai خطای kənd – Meymənədə (II – 143); Dali دالی kənd – Məzari-Şərifdə və Bəlxədə (II – 192); Qəzni غزنی şəhər (III – 78).

Göründüyü kimi, **-ı, -i, -u, -ü, -ni** topoforantlı coğrafi adlar etnonimlərdən – tayfa adlarından törəmişdir. Bu toponimlərin şərhindən və etimologiyasından yeri gəldikcə bəhs etdiyimizdən, təkrara yol vermirik. Yalnız “Xətai” toponiminin etimoloji təhlilini təqdim edirik.

V. V. Radlova və bəzi türk dilləri lüğətlərinə əsaslanan M. Seyidova görə “Xətai-xəta”, “xətay” sözüdür.

Xəta/xətayi azərbaycanlıların soykökündə duran qəbilələrdən biridir.

M. Seyidov qeyd edir ki, “Xətay//Xatay” etnonimi-soyadı “xət/xat” və ay tərkiblərindən ibarətdir. “Xat/xət” tərkibinin ilk səsi “q” ilə də deyilir. Ümumiyyətlə, bir sıra türk dillərində “x” və “q” səsləri ilə başlayan sözlərdə ara-sıra səslər bir-birini əvəz edir. Məs: Xatun-Qatun, Xaqan-Qaqan və s. V. V. Radlov “xat”la “qat” arasında yalnız fonetik fərq görür. İstər Azərbaycan, istərsə bir sıra türk dillərində “qat”ın bir çox anlamları, çal-ları vardır. Məs: “güclü” (Azərbaycan dilindəki “qatı”),

“möhkəm”, “əsaslı”, “seçilmiş” və s. Azərbaycan, özbək (cığatay), tarançı, teleut, qırğız, Saqay, Şor və b. dillərdə “qat”ın “qatı eləmək”, “təpə”, “güclü külək” və s. anlamları bəllidir.

M. Seyidov sözün ikinci hissəsi “ay”ı aydınlaşdıraraq göstərir ki, bir çox türk dillərində, o sıradan yaqut dilində “ay”ın “yaratmaq”, “yaradıcı başlanğıc” anlamları da vardır. “Ay” sözündən olan “ay”ın “yaratmaq” (творение), “yaradıcı başlanğıc” (творческое начало), “yaşxı başlanğıc (доброе начало), “tanrı” (бор), “yaradan” (творец), “insan yaradan” (создатель человека) və s. anlamları bəllidir. Ay//ay-ı” sözünün yuxarıda sadalanan anlamları “xət-ay//xat-ay” etnoniminin, soy (qəbilə) adının və insan adının yaranmasının səbəblərini aydınlaşdırır. “Xət-ay//xat-ay”dakı “xət//xat//qat” və “ay” (ay-ı) –nın anlamlarından görürük ki, “xətay//xatay”ın “möhkəm”, “güclü”, “əsaslı yaradıcı”, “başlanğıc”, “xeyirli başlanğıc”, “insan yaradan yaradıcı”, “tanrı” anlamı vardır. Bu anlamlar göstərir ki, azərbaycanlıların soykökündə duran bu qəbilənin həmin adda insan yaradan, yaradıcı (geniş anlamda) tanrısı olmuşdur (99. 397 – 398).

“Xətay”, “xitay”, “xuday” sözlərinin kökünü “katta” ilə bağlayanlar da vardır. “Katta” haqqında əvvəldə bəhs etdiyimizdən təkrara yol vermirik.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “kat” qədim türk dillərində “dağın gün düşən tərəfi” mənasında işlənmişdir (205a. 264).

Əfqanıstan ərazisində qeydə aldığımız Səki سکی Şəki شکی Şəku شكو toponimlərinin mənşəyi maraqlıdır. Düzdür IV fəsilə bu toponimdən bəhs edilir, amma yeri gəlmişkən bəzi araşdırmaların verilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Mirəli Seyidov yazır ki, Strabonun bilgisinə görə, saqlar* eradan qabaq IV yüzillikdə Kürün hər iki sahilində yaşamışlar. Bu bilginə K. V. Trever, İ. M. Dyakonov və b. araşdırıcılar təsdiq edirlər. Araşdırmalar aydınlaşdırır ki, Qafqazda, o sıradan

Azərbaycanda yaşamış saqlarla bir sıra türkdilli qəbilə birləşmələrinin, xalqların, eləcə də azərbaycanlıların və onların soykökündə duran böyük soy birləşmələrinin, qəbilə birləşmələrinin, soy-etnik, dil, mifoloji-dini yaxınlıqları, doğmaları vardır. Fikrimizin doğruluğu üçün bir iki misal çəmək. Saqların əldə olan çox az dil materiallarının demək olar ki, hamısı türk dilli, o sıradan Azərbaycan sözləridir. Bir sıra dil və mifoloji yaxınları anaq: türk dillərinin çoxunda “y” və “s” ilə başlayan sözlərdə ilk səslər əvəzlənirlər. Məsəl üçün: Yaqut dilində “yal”a (fəsil mənasında) “say”, “yabı” ya (arıq, halsız: Azərbaycan dilindəki “yabı” bu sözlə bir kökdəndir) “sabıq”, “ya”a, “sal”, “yaltı”ya (bir sıra dillərdə tənbəl deməkdir) “salty”, “yama”ya (yaşamaq) “sama”, “yamır”a (yağmır) “samır” deyilir. Türk dillərindəki bu fonetik hadisə belə bir doğru fikir yürütməyə əsas verir ki, saqlar da yaqutlar kimi, “y” ilə deyilən sözlərin çoxunu “s” ilə deyirmişlər. M. Seyidov V. V. Radlova və «Древние авторы о Средней Азии» kitabına əsaslanaraq qeyd edir ki, saqlarda Sıraç/Sıraç adam adı varmış. Türk dillərinin bir sırasında “Şıraç” – “Şam” deməkdir... Özbəklər indi də Saq-lara Şaq-lar və “sıraç/Sıraç-a” Şıraç/Sıraç deyirlər... Oğuz qrupu dillərində şüaya “yaruq” demişlər. Bizcə, “yaruq”la “sıraç” dürlü səslənən, ayrı-ayrı fonetik variantlı eyni sözlərdir. “Yaruq” sözünün kökü “yar”, “sıraç”ınkı isə “sir”dir. V. V. Radlova görə, “yar” bir sıra türk dillərində “ışıqlı”, “ışıq buraxmaq”, “parlamaq”, “ışıqlı olmaq” deməkdir. Onun fonetik variantlarından “çar” (Şor, Saqay və s. dillərdə) – “ışıqlı”, “çarıq” – “ışıqlı”, “çarıt” – “ışıldandırmaq” deməkdir.

Deməli, “ışıq” anlayışlı “yaruq”, “sıraç” və onların kökü “yar”, “sir”, “çar” eyni sözün dürlü fonetik variantlarıdır. Türk dillərində “y” ilə “ç” səsləri əvəzlənirlər. Məs: “yar”a (uca sahil) bir sıra türkdilli xalqlar “çar” demişlər, “yar”a (şüa) bəzi türkdillilər, o sıradan saqlar “sar//sir//sir” demişlər. Buradan

* Saklar haqqında I fəsilə bəhs edilmişdir.

** Bu adı Sırək سیرک variantında Əfqanıstanda iki yerdə qeydə almışıq (R. E.).

aydınlaşır ki, “ışığı”, “şüa”, “ışığı”, “ışığı buraxan” sır//sir, şir (Sıraql//Şıraql)lə yar//yır (yaruql//çaruql) bir mənəlidir, bir sözün, anlayışın başqa-başqa fonetik variantlarıdır” (99. 23 – 24).

-a, -ə şəkilçili sözlərdən törənən toponimlər: Ğuzə غوزه kənd – Bədəxşanda (II – 95); Tungə تونگه xarabalıq – Məşriqi vilayətində (I – 441); Tongə تنگه kənd – Şibirğanda (III – 15).

-mə şəkilçili sözlərdən törənən toponimlər: Süzmə سوزمه qala – Məzari-Şərifdə (I – 254); Türmə تورمه kənd – Girişkdə (I – 438); Tüymə تويمه kənd – Meymənədə (I – 442).

III FƏSİL

ƏFQANISTANDA SİNTAKTİK ÜSULLA MÜXTƏLİF NİTQ HİSSƏLƏRİNDƏN TÖRƏNƏN MÜRƏKKƏB TOPONİMLƏR; SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRDƏN TÖRƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN NÖVLƏRİ

SİNTAKTİK ÜSULLA MÜXTƏLİF NİTQ HİSSƏLƏRİNDƏN TÖRƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ MÜRƏKKƏB TOPONİMLƏR

Əfqanıstanda komponentləri isim, sifət, say və zərflərdən ibarət olan mürəkkəb sözlərdən törənən toponimlər aşağıdakı şəkildə araşdırılmışdır.

1. Hər iki komponenti isimlə ifadə olunan sözlərdən törənən toponimlər: Əfşar xan افشار خان kənd – Şibirğanda (I – 75); Əlatnur الاتنور kənd – Heratda (I – 138); Elbürz البرز dağ – Bəlxdə (I – 138); Elbulağ البولاغ kənd – Girişkdə (I – 140); Oğri kutəl اغرى کوتل aşırım – Məzari-Şərifdə (I – 181); Bulçırağ بلچراغ hökumət – Məzari-Şərifdə (I – 254); Turə tikə توره تیکه kənd – Bəlxdə (I – 260); Türk kariz تورک کاریز qala – Qəznidə (I – 438); Türk gürgan تورک گرگان kənd – Bədəxşanda (I – 391); Tur obə تور اوبه kənd – Cənub vilayətində (I – 434); Car türkmən جار ترکمن kənd – Məzari-Şərifdə (I – 448); Xatun qələ خار ننه کله kənd – Məzari-Şərifdə (II – 107); Xar nənə خار ننه کله kənd – Cənub vilayətində (II – 110); Dalan kutəl دالان کوتل aşırım – Məzari-Şərifdə (II – 191); Dövlət big دولت بیگ kənd – Qəndəharda (II – 274); Dövlətyar دولت یار kənd – Heratda (II – 276); Saynur ساینور kənd – Kabulda (II – 392); Ufabad اوف آباد kənd – Heratda (I – 182); Nurabad نور آباد kənd – Şibirğanda (IV – 133); Qəbr türkmən قبر ترکمن kənd – Şibirğanda (III – 119); Köşk köprük کوشک کپروک sahə – Meymənədə (III – 333); Keş oba کیش اوبی sahə – Qəndəharda (III – 330); Kelim bulağ کلیم بولاغ kənd – Pərvanda (III – 350); Kut xan کوت خان kənd – Bəlxdə (III – 362); Mama xatun ماما خاتون kənd – Kabulda (III –

482); Mama xatun ماما خاتون aşırım – Kabulda (III – 482); Dalə nur داله نور kənd – Qəndəharda (II – 192); Soltan bağ سلطان باغ kənd – Qəznidə (II – 452); Soltan Bakuva سلطان بکواه sahə - Fərahda (II – 452); Əfqan təpə türkməniyə ترکمانییه kənd – Şibirğanda (III – 15); Yəmaq Tongə يماق تنگه kənd – Şibirğanda (III – 15); Yurkənd يورکند kənd – Bədəşşanda (IV – 230);

II. II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb toponimlər: Daykəndi دای کندی hökumət – Kabulda (II – 197); Daykəndi دایکندی kənd – Kabulda (II – 198); Ətar başi عطار باشی kənd – Heratda (III – 68); Qulam başi غلام باشی kənd – Qıtğında (III – 84); Qazi kənti قاضی کنتی sahə - Meymənədə (III – 118); Yarbaşi (Carbaşi) جارباشی – Taliqanda (IV – 223); Kurbaşi کرباشی kənd – Pərvanda (III – 318); Xacə kənti خواجه کنتی kənd – Meymənədə (II – 157).

III. Birinci tərəfi eyni, ikinci tərəfi müxtəlif komponentli mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

1) Birinci tərəfi “qaq” komponentli sözlərdən törənənlər: Qaq tali قاق تالی sahə - Şibirğanda (III – 119); Qaq Nəzər ağə قاق نظر آغه sahə (III – 119); Qaq şirin قاق شیرین sahə (III – 119).

Tədqiqatçılara görə, Qaq toponimi indiki Qazax zonasında mövcud idi. Qaq oradakı çölün, ehtimal ki, indiki Qarayazı çölünün bir hissəsinin adı olmuşdur. XIII əsr erməni tarixçisi Böyük Vardanın əsərində “Qaq çölü” ifadəsi vardır. “Qaq” sözü qədim türk dillərində “gölməçə”, “nohur” deməkdir. Bəlkə də Qaq çölü “Quru çöl” mənasındadır. Çünki qədim türk mənbələrinə qaq həm də quru deməkdir. XI – XII əsrlərdə Qaqda qala da vardı. Görünür, qala adını düzənin adından, düzən isə adını oradakı o vaxt “qaq” adlanmış gölməçədən almışdır. Sonra Qaq qalası mənbələrdə və o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”-da “Ağcaqala” adı ilə məlumdur (31. 208).

Naxçıvan ərazisində müdafiə qalalarından biri də “Xaxi”-dir. O həm də “Gavurqala” adlanır. İlk adı – “Xaxi”, “xax” sözü və “i” nisbət şəkilçisindən ibarətdir. V. V. Radlova görə, Teleut, Altay, qırğız qaraqırğız, tatar (Kırım) və b. dillərdə

“qaq/xax”ın, həm də “bərk” “möhkəm” mənası vardır. onda “xaxi” möhkəm olan deməkdir (99. 89).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, gürcü dilində adlıq halında samitlə bitən sözlərin sonluğu “i” səsi ilə qurtarır. Belə ki, həmin sözdəki “i” şəkilçi kimi deyil, qoşulduğu köklə birlikdə tam söz kimi qəbul edilir. Məs.: Qaqi və s.

H. Zərinəzadə qeyd edir ki, قاق (qaq) is. (qədim “qaq” və müasir “qax” sözlündən) – qurumuş, quru ət; qax, səfəv, döv. əv. və son; قاق (qaq) – hər hansı bir şeyin qurusu (66. 348).

2) Birinci tərəfi “Şah” komponentli mürəkkəb sözlərdən törənən hibrid toponimlər: Şahbaş شاه باش kənd – Heratda (III – 6); Şahbaş xan türki شاه باش خان ترکى dag – Qəndəharda (III – 6); Şah bay شاه بابى sahə - Kabulda (III – 7); Şahnur شاه نور kənd – Nəngərharda (III – 11); Şahcan شاه جان kənd – Bədəşşanda (III – 8); Şahdəre شاه دره kənd – Qıtğında (III – 8); Şahkut شاه کوت kənd – Nəngərharda (III – 10); Şahnut شاه نوت kənd – Meymənədə (III – 7); Şahnut شاه نوت kənd – Qıtğında (III – 7, 8).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Şahnut komponentlərinin ikinci tərəfi olan tut haqqında Qiyasəddin Qeybulayev yazır: “Artsaxda Dut kəndinin adı bir də Dutakan formasında qeyd olunmuşdur. Kənd alban padşahı Vaçaqanın malikanəsi idi. Kəndin adı türk dillərindəki “tut-düşərgə”^{*} sözündəndir (31. 128).

Deməli, Şahnut – Şah düşərgəsi deməkdir.

3) Birinci tərəfi “Bəg” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Bəg beluc بگ بلوج kənd – Qəndəharda (I – 248); Bəgaul بگاؤل kənd – Məzari-Şərifdə (I – 246); Bəkyar بکيار kənd – Qəndəharda (I – 248).

Türk dillərində bay//ba: y//boy//pay, //pəy, bak//bek, qədim türk yazılarında isə beq şəklində olan bu sözün arxetipini

* “Şah” – farsca olub, toponimiyada “yüksək”, “hündür”, bəzən böyük mənalarnı ifadə edir. – Bax. Rəmzi Yüzbaşov. Göstərilən əsər, səh.101.

* Tut-düşərgə: B. B. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. III ч. II hissə. S. Peterburq. 1905. səh.1475

morfoloji yozuma görə, **baq** şəklində bərpa etmək lazım gəlir. Həmin arxetipdən törənən allomorflar semantik şaxələnmə keçirmişdir ki, bunlar da Azərbaycan dilində qalan bayram, bayımaq, bayat, bayatı, beqtili, bəyim, elbəy, baqan, maqan, muğan, bayandur və s. sözlərin kökündə mühafizə olunmuşdur. Həmin söz tanrı qəbilə, qəbilə başçısı, şəxs, kahin, qəbilənin ərazi adı kimi sözlərdə işlənmişdir.

Qədim Ön Asiyada tanrı adı kimi yayılan Baq sözünün həm bayat (MK, III, 186), həm də bağa (Malov, 1959, 9 – 10) derivatları qədim türk yazılarında da tanrı anlamını saxlamışdır. Həmin anlamda İran və slavyan dillərinə də keçmişdir (bak, bağa, boq). Mannada baş tanrı Baq – Maštu (e. ə. IX əsr) Urartuda baş tanrının arvadı Baq-bartu adlanırmış (Дьяконов, 1956, 33). Maday (Midiya) dövlətinin paytaxtı Ekbatan yaxınlığındakı Bisütun yer adı qədimdə tanrılar məskəni anlamında Baqastan şəklində işlənirmiş. Deməli, bu əraziyə gələn İrandilli tayfalar **baq** sözünü midiyalılardan almışdır. Türklərdə həm də totem kimi işlənən **bağa** sözü çanaqlı//buynuzlu//tas bağa modelində rus dilinə kalka ilə keçmişdir: çere(p)paşa baq//beq (praazərbaycan), baq (pratürk) (116. 194).

H. Zərinəzadə “bəy” sözünün kökü, fonetik və mənə inkişafını aşağıdakı kimi göstərir: **böyük-böyk-bəyk-bək-bay-bəy** (66, 198).

“Bək-Beg” – türkcədə, ən yaygın ünvanlardan birisi olub, yüzillərcə hökmdar ailəsindən olmayan ən üst rütbədəki kişilərə verilmişdir. Türkiyə səlcuqlarında da subaşının ünvanı “beg” idi. Osmanlılarda da sancağın başında sancaq bəyi (begi) bulunmaqdadır” (238. 36).

4) Birinci tərəfi baş, ikinci tərəfi müxtəlif, həmçinin birinci tərəfi müxtəlif, ikinci tərəfi baş komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Baş qələ **باش قله** qala – Qıtğında (I – 205); Başabad **باش آباد** kənd – Bədəxşanda (I – 204); Şahbaş **باش شاه** kənd – Heratda (III – 6); Çubaş **چوباش** sahə - Məzari-Şərifdə (II – 83); Kətibəş **کتابش** dərya – Nəngərharda (III – 310); Carbaşi **جارباشی** kənd – Taliqanda (IV – 223); Kurbaşi

کرباشی kənd – Pərvanda (III – 318).

Orxon – Yenisey kitabələrində dağın ən yüksək yerinə “baş” deyildiği göstərilir (Malov S. E. 1954). Xalq arasında və bədii ədəbiyyatımızda bu gün də “baş” sözü dağın ən yüksək yeri mənasında işlənir (71. 15).

Türk dillərində **bas//ba: ş//baş//paş//pas** variantları ilə işlənən bu sözün arxetipi baş şəklində bərpa olunur. Bolqar, serb, polyak, rus, fars, ərəb və s. dillərə **baş** sözünün xeyli derivatı keçmişdir.

Bir az qədimə gedəndə aydın olur ki, baş sözü “baş, uca, böyük” anlamlarında **bas//mas//baz//maz** variantları ilə yunan, latın və qədim İran dillərində işlənir, **μεγ** (böyük) şəklində erməni dilində də izini saxlamışdır. Antik cəmiyyətin ən işlək terminlərindən olan **basilevs, basilika//bazilika** sözləri və qədim İran dillərindəki **mas, mazda** sözləri həmin anlamları saxlamışdır (116. 145).

5) Birinci tərəfi “Xacə” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Xacə Aqçə **خواجه آقچه** kənd – Meymənədə (II – 152); Xacə Bərat **خواجه برات** kənd – Qəndəharda (II – 153); Xacə Qələndər **خواجه قلندر** kənd – Heratda (II – 163); Xacə Salar **خواجه سالار** Məzari-Şərifdə (II – 157); Xacə kənti **خواجه کنتی** kənd – Meymənədə (II – 157); Xacə tağ **خواجه تاغ** dağ – Qıtğında (II – 153); Xacə Xıız **خواجه خضر** kənd – Fərahda (II – 155); “Xacə xıız” 5 adda qeydə alınıb (II – 155); Xacə bıçaqlı **خواجه بچاقلی** kənd – Meymənədə (II – 152).

H. Zərinəzadə qeyd edir ki, **خواجه** (xacə//xacə) is. və adam adlarına bir əlavə kimi (“qoca” sözündən) – 1. qoca, ağsaqqal; 2. başçı, təriqət başçısı; 3. nazir, baş nazir; 4. ağa; 5. xacə - kişilikdən məhrum edilmiş adam.

... Xacə **خواجه** sözü **شېخ** sözünün tərcüməsidir və “başçı”, “ağa”, “qoca”, “ağsaqqal” mənası daşıyır ki, bunlar da “qoca” sözünün forma və mənasına uyğundur... “Bürhan-e Qate”-də də **خواجه** sözü **شېخ** sözünə sinonim kimi verilmişdir: **خواجه** – xacə ev sahibi və ailə başçısına deyilir, böyük mənası da daşıyır. Xacə **خواجه** sözü “qoca” sözündən əmələ gəlmiş və

keçmişdə *خوجه* Xocə formasında da yazılmışdır (65. 140).

6) Birinci tərəfi “Xaş” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Xaş dəre *درة خاش* dəre - Bədəxşanda (II – 111); Xaşxan *خاش خان* kənd – Bədəxşanda (II – 111).

Türk dillərində *as//a: ş//aş//oş* variantı ilə işlənən bu söz Tuva dilində *a`ş* allomorfuna malikdir. Bu son variant larinqal arxetipə işarə edir və Azərbaycan dilindəki *xaşıl//xəşil*, *xaş* sözləri, həmçinin dialektlərdə (Balakən) qalan *kaş* (“Bozbaş” anlamında) sözü həmin ehtimalı doğruldur. Deməli, göstərilən variantlar *aş//as* arxetipini bərpa etməyə imkan verir. Bir çox türk dillərində “buğda” mənasında işlənən *aş* sözü şumer mifologiyasında buğda tanrısının adında (*Aş-nan*) əks olunmuşdur... Fars və bəzi İran dillərində də *a: ş//aş//oş* şəklində işlənən bu sözü İran, bəzən də Hind-Avropa mənşəli hesab edirlər. Lakin ümumtürk formantı olan *aş* sözünün morfonoloji təhlili göstərir ki, o ən qədim türk ləksemdir və maraqlı morfonoloji təkamül yolu keçmişdir. İran dillərinə maraqlı morfonoloji təkamül yolu keçmişdir. İran dillərinə *aş* şəklində keçən bu söz slavyan dillərində *kaşa*, erməni dilində isə *caş* şəklində iz qoymuşdur... *aş* sözü qaqauz dilində *aş//haş*, kumık dilində *kaş* şəklində işlənir (116. 140, 123).

7) Birinci tərəfi “Rəbat” (ər. m.) komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

Rəbat türk *رباط* çeşmə - Heratda (II – 330); Rəbat türkən *رباط ترکان* çay – Fəratda (II – 331); Rəbat sari *رباط ساری* sahə - Məzari-Şərifdə (II – 331); Rəbat qəl'ə *رباط قلعه* qala – Pərvanda (II – 332); Rəbat Mirzə *رباط میرزا* kənd – Heratda (II – 332); Rəbat Mirqasım *رباط میرقاسم* kənd – Heratda (II – 332).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Rəbat” qədim türk dillərində Rəbat, karvansaray anlamındadır. “Rəbat”ın “Ribat” fonetik variantı da vardır (162. 476, 477).

8) Birinci tərəfi “Ət” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

Ərbaş *اتباش* kənd – Məzari-Şərifdə (I – 35); Ətkut *اتکوت* kənd – Şibirğanda (I – 36); Ətkul *اتکول* kənd – Qəznidə (I – 36).

Ətman *اتمان* kənd – Qəznidə (I – 37).

“Ət” sözü türk dillərində nəhəng, əzəmətli anlamında olmuşdur.

9) Birinci tərəfi “Saray” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

Səray xacə *سرای خواجه* kənd – Kabulda (II – 406); Səray xərəbə *سرای خرابه* kənd – Heratda (II – 406); Səray xərəbə *سرای خرابه* kənd – Kabulda (II – 406); Səray qəl'ə *سرای قلعه* kənd – Meymənədə (II – 407).

Q. Qeybullayev qeyd edir ki, Orta Asiya və Sibirdə türk xalqları içərisində “ay” sonluqlu çoxlu etnonimlər vardır: sakay, kuzay, saray, turqay, kıtay, tınay, çiçay və s. (31. 65).

Q. F. Blağova yazır ki, “Saray” sözü İran dillərində müxtəlif mənələrdədir. Əsas mənası yaşayış yeri, saray... V. V. Radlov qırğızlara aid olan “saray”ın “bütün insan orqanizmi” anlamında olduğunu qeyd edir. Fars-tacik sözü olan Saray məişət mənasında: ev, həyət, karvan-saray, ticarət həyəti mənalarını verir. Müqayisə et: saray, yaşayış yeri, ev.

Türk dilləri bu sözü “saray” karvansaray anlamında qəbul ediblər. XI əsrin qədim uyğur abidəsi “Kutadqu biliq” də saray (*дворец*) sözü işlənir. Müasir türk dillərindən türk, Azərbaycan, uyğur, noqay dillərində saray- *дворец* mənasındadır; tatar, qazax, qırğız, türkmən dillərində saray öz əsas mənasından başqa “təsərrüfat tikintisi”, “karvansaray” anlamındadır. Qızıl Ordanın Saray şəhəri göstərir ki, türk dillərində saray öz əsil mənasında (*дворец*) çox geniş yayılmışdır (143. 40 – 41).

R. Novruzovun “Saray” haqqında qeydlərinə nəzər salaq: “Toponimşünaslar bu yer adını eyni adlı tayfa və təmtəraqlı ev mənalarına yozurlar. Qubadlıda kənd, Abşeronda qəsəbə də Saray adlanır. İliç rayonunda Saraybulaq oronimi, Beyləqanda Saraytəpə arxeoloji abidəsi, Saray dənizi (Xəzər) ilə yanaşı, Azərbaycandan kənarda Saray – Batı, Sara – Bərkə (Həştərxan və Volqoqrad vilayətlərində), Saraycıq, Kiçik Saray, Saraytık (Qazaxıstan), Zarayçık, Ak-Saray (Özbəkistan), Baxçasaray (Kırım vilayəti), Sarayeva (Yüqoslaviya) topo-

nimlərini də göstərə bilərik. XIII – XIV əsrlərdə Qızıl Ordanın qüdrəti sayılan Saray-Batı və Saray-Bərkə şəhərləri ilə Azər-baycanın tarixi əlaqələri olub” (6. 298).

10) Birinci tərəfi “Güz” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Güz dərə گزدره kənd – Bədəxşanda (III – 430); Güz dərə گزدره dərə - Bədəxşanda (III – 430).

Biz əvvəldə Əfqanıstan ərazisində quz//güz ilə başlanan bir neçə toponimin adını çəkmişik. Ehtimal ki, Bakının Güzdək qəsəbəsinin adını Əfqanıstan ərazisində qeydə aldığımız bu tip-li adlarla eyni mənşəli hesab edib **quz** tayfaları ilə də bağlamaq olar.

Bəllidir ki, **quz//güz** sözü “kölgə”, “payız otu”, “payız ot-lağı”, “quzu saxlanan yer” mənalarında da işlənir.

Yeri gəlmişkən Ə. Dəmirçizadənin bir sitatını olduğu kimi təqdim edirik: “Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Xəzər dənizinin adı türkdilli xəzərlərin adı ilə bağlıdır: **quz** – qədim quz-ların (oğuzların) adı, **qun** – **hun** etnoniminin fonetik dəyişməsi (hunların ən qədim tərkibi türkdilli olub, sonrakı hun ittifaq-larında yenə başlıca mövqeyi türk etnosları tutmuşlar). Hələ Xəzər və Quzğun sözlərinin ilk elementləri (xəz, quz) arasında etimoloji uyğunluq görmək olar, türk dillərinin səs uyğunluqları bu hissəciklərin genetik eyniliyini qəbul etməyə imkan verir” (40. 30 – 32).

11) Birinci tərəfi “Ur” komponentli sözlərdən törənən toponimlər: Urgəd اورگد kənd – Bədəxşanda (I – 179); Ursin اورسن kənd – Heratda (I – 180).

Qədim türk dilləri lüğətində Ur//Or “kəhər” anlamında ve-rilmişdir (162. 370). Türkölogiyada Ur//Or-un hündür, böyük mənaları da məlumdur.

“Ur” formantının dodaqlanan samitlərlə -ur, -ür, -or, -ör şəklində çay, göl, şələlə, suaxar yer və su qabları adlarında bir sistem halında işlənməsi diqqəti cəlb edir... Oip//Uip avar dili-nin Əndalaı şivəsində “göl” deməkdir, ur//uip ləzgi dilinin Axtı dialektində “göl”, “Kur” budux, qırız və aqul dillərində “çay” deməkdir. Ur hidroformantı Qafqaz hüdudlarından kənara

çıxsa da, Urartu – Xurrit dillərində alban, oradan da Nax – Da-ğistan dillərinə keçmişdir (6. 196 – 198).

Bir çox əski türkdilli abidələrdə “oq//or”un biçmək (жать, косит) anlamı da vardır.

XI əsr abidəsi Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində “oq//or”un “biçmək” anlamı verilir. “Oq//or”un həmin mənasına XI yüzilliyin müəllifi Yusif Balasaqunlunun “Qutad-qu bilik” (“Xoşbəxtlik biliyi”) əsərində də rast gəlirik. Çağdaş tuba, qırğız, qaraqırğız, şor, barbin, teleut, uyğur, özbək (cığa-tay) və b. türk dillərində “oq//or”un “sıxmaq” (жать), “qırx-maq” (стричь) anlamları vardır. “oq//or” sözü bir çox əski və müasir türk dillərində “sıxmaq”, “biçmək”, “qırxmaq” da de-məkdir.

“oq//or” özbək, xakas, türkmən, türk, qazax, qırğız, ku-muq, qaqaуз, noqay, Qaraqalpaq, Qaraçay-Balkar və b. türk dillərində çoxanamlı sözdür. Bir çox alimlər, alim-lüğətçilər maraqlı anlamlarını vermiş, Mahmud Kaşğaridə, Yusif Balasa-qunlunun “Qutadqu bilik” əsərində və s. abidələrdəki, lüğətlər-dəki anlamlarını E. V. Sevortyan toplamış, qruplaşdırmışdır. Bəlli olmuşdur ki, “oq//or” və onun fonetik variantlarının “qaz-maq”, “biçmək”, “qırxmaq”, “taxıl saxlamaq üçün xəndək”, “səngər”, “yarğan”, “dayaz dərə”, “xəndəkli təpə”, “dəyirmi müdafiə təpəsi” “torpaq təpə”, “təpə” və s. anlamları vardır.

Görünür, “oq//or”un məhz “yüksəklik”, “ucaqlıq”, “uca”, “yüksək” anlamını nəzərə alaraq oğuzlar həmin sözdən ad, yer adı yaradarkən istifadə etmişlər (99. 404 – 405).

... “or” sözünün mənası yer, dəş, örüş bildirir. Bu sözün törəmə mənaları isə meşə, düzənlik, tarla, pöhrə, zoğ və s. sözlər kimi daha genişdir (85. 87).

“Qumuq və Qaraim dillərində ör//ər kökü ilə düzələn pöhr-ə, zoğ, anlamını daşıyan örüm və orum sözləri işlənir. Azər-baycan dilində -or// -ör kökü ilə orağ, örüş sözləri yaranmışdır. Bu kökə monqol (oro, yer, ölkə), tatar, başqırd (urış), qazax (orın), qırğız (orun, yer) sözlərində rast gəlmək olar. Maraqlı burasındadır ki, haqqında danışılan söz kökü -or// -ur türk

dillərində qeydə alınan mənalarında Ön Asiyanın ayrı-ayrı ölü dillərində də işlənmişdir” (12. 151 – 152).

Yuxarıda verdiyimiz Ursin اورسن toponiminin birinci tərəfini hündür, uca anlamında qəbul edirik. İkinci komponent olan “sın” türk dillərində “dağ beli” mənasındadır.

Deməli, Ursin-uca dağ beli deməkdir.

12) Birinci tərəfi “Qışlaq” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

Qışlaq can قشلاق kənd – Heratda (III – 134); Qışlaq xacə قشلاق خواجه sahə - Heratda (III – 135); Qışlaq qari قشلاق قاری kənd – Qıtğında (III – 135); Qışlaq kəbi قشلاق کبی kənd – Məzari-Şərifdə (II – 135); Qışlaq yabu قشلاق يابو kənd – Məzari-Şərifdə (III – 135); Qışlaq ostad قشلاق استاد kənd – Məzari-Şərifdə (III – 134).

“Qışlaq” – qış yurdu mənasında coğrafi adların tərkibində işlənir. Qazaxlarda “kıstau”, özbək və türkmənlərdə “kişlak”, qırğızlarda “kıšto”, yakutlarda “kıstak”, tuvinlərdə “kıstaq” formaları vardır (Э. и В. Мурзаевы, 1959).

Termin türk dillərindən fars dilinə keçmişdir. (H. H. Zərinəzadə, 1962). Orta Asiyada “kişlak” kənd məfhumunu ifadə edir. Azərbaycanda Qaraqışlaq kəndi (Laçın rayonunda), Qışlaq kəndi (Xankəndi rayonunda), Qışlaq məhəlləsi (Nuxa şəhərində). (71. 89).

13) İkinci tərəfi “Qışlaq” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb türk mənşəli və hibrid toponimlər:

Tal qışlaq قشلاق تال kənd – Məzari-Şərifdə (I – 376); Kul//kol qışlaq قشلاق كل kənd – “Süzmə”nin şimal-qərbində - Şibirğanda (III – 345); Kul//kol qışlaq قشلاق كل kənd – Şibirğanda (III – 345); Gav qışlaq قشلاق گاو kənd – Məzari-Şərifdə (III – 407); Güldan qışlaq قشلاق گلدان kənd – Quratda (III – 435).

Verdiyimiz mürəkkəb toponimlərin 1-ci komponentlərini qıscaca şərh edək:

Qədim türk dilləri lüğətində “Tal”ın bir neçə mənası verilir: Tal: 1. Söyüd, söyüdlük. 2. Dalaq. Dal fonetik variantı: budaq, şaxə, qol (162. 528, 158).

“Tal” (a) – dağ, meşə arasında düz – odlu yer məzmunundadır (55. 88). Təl dağın zirvəsi, uca mənasıyla səsləşir (78. 68).

Bizcə, “Kul//Kol qışlaq” toponiminin birinci komponenti tayfa adı ilə bağlıdır.

“Mənbələrə əsasən bolqarlar orta əsrlərin əvvəllərində aşağıdakı tayfalardan ibarət olublar: kuyvar, çakar, kuriqir, kul, qazan, iskil və s.” (152. 35).

Kul sözü ilə bağlı Azərbaycanda **Qullar**, Tacikistanda **Qul** yaşayış məntəqələri mövcuddur.

“Gav” fars dilində inək mənasındadır. Bəlkə də “Gav”, “Gava” coğrafi adı ilə eynilik təşkil edir; ola bilsin ki, “Gava” tədricən “Gav” tələffüzünə uyğunlaşaraq öz ilkin mənasından uzaqlaşmışdır.

“Alban tarixçisi Albaniyada **Kava** adlı toponim (mahal adı) qeyd edir. Bu toponim Qazax rayonunda, o vaxt isə Girdman əyalətində mövcud idi. **Kava** türk mənşəli **kaya** (Azərbaycan dilində “qaya”) sözünün qədim formasıdır. XI – XII əsr gürcü mənbələrində (məsələn, “Kartlis tsxovreba”, II cild, səh. 343, 344, 384 və s.) **Kaozian** və **Kavazian** kimi yazılmış bu toponim indiki **Göyəzən** dağının adıdır. XIX əsrə aid xəritələrdə də bu dağ rus dilində **Qavazan** (azərbaycanca **Gövəzən**) kimi qeyd olunmuşdur. **Kavazian**, **Kaozian**, **Qavazian** “qaya” və türk dillərindəki “sın” – “dağ beli” sözlərinin birləşməsindən ibarət olub “Qayalı dağ” mənasını verir. Zaman keçdikcə **Qayasın** (ondan da “qaya” sözünün təsiri ilə **Qayazan**) “**Göyəzən**” formasına düşmüşdür. Bəzi bilicilərimizin bu toponimdə “göy” (səma mənasında) və “əzən” (dələn, deşən mənasında) sözlərini görmələri naşılıq nümunəsidir” (31. 207 – 208).

14) İkinci tərəfi “abad” (yer, məskən) topoforantlı mürəkkəb toponimlər: Xanabad خان آباد kənd – Qıtğında (II – 122); Ufabad اوف آباد kənd – Heratda (I – 182); Kuk abad كوك آباد qəsəbə - Bəlxədə (I – 260); Türk abad və rabat axund ترک آباد و رباط اخوند kənd – Heratda (I – 390); Nurabad نور آباد kənd – Şi-

birğanda (IV – 133); Keykabad* کیک آباد sahə - Fərahda (III – 404).

15) Birinci tərəfi sadə, düzəltmə və mürəkkəb isim, ikinci tərəfi isə sadə isimdən düzələn mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Kukel//Kokel daş داش کوکل kənd – Şibirğanda (III – 385); Kukə//Kokə bulaq بولاق کوه کاند – Məzari-Şərifdə (III – 385); Güzər baş باش گزر kənd – Kabulda (III – 410); Süzmə qələ قلعه سوزمه qala – Məzari-Şərifdə (II – 485); Yetimək qələ قلعه يتيمک kənd – Şibirğanda (III – 14); Qərəbəğ bazar باغ بازار کاند – Pərvanda (III – 128).

“Kuk//Kök” və “Güz” haqqında yeri gəldikcə bəhs etdiyimizdən təkrara yol vermirik.

IV. Birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

1. “aq” tərkibli toponimlər: Aqbulaq بولاق آق kənd – Bədəxşanda (I – 18); Aqbulaq بولاق آق kənd – Məzari-Şərifdə (I – 18); Aqbulaq بولاق آق kənd – Meymənədə (I – 19); Aqtaş تاش آق kənd – Məzari-Şərifdə (I – 19); Aqtaş تاش آق kənd – Qıtğında (I – 19); Aqtəpə تپه آق kənd – Məzari-Şərifdə (I – 19); Aqtəpə تپه آق kənd – Qıtğında (I – 19); Aqtubə توبه آق kənd – Qıtğında (I – 20); Aqdərə دهره آق kənd – Şibirğanda (I – 23); Aqdərə دهره آق kənd – Bədəxşanda (I – 23); Aqrəbat ارباط آق kənd – Pərvanda (I – 23); Aqsu آسو آق xarabalıq – Məzari-Şərifdə (I – 24); Aqsu آسو nohur – Bədəxşanda (I – 24); Aqsi آسی آق kənd – Meymənədə (I – 24); Aqköprük آق کپروک Məzari-Şərifdə (I – 25); Aqköprük آق کپروک qala – Məzari-Şərifdə (I – 25); Aqkutəl آق کوتل aşırım – Meymənədə (I – 25); Aqgünbəd آق گنبد kənd – Heratda (I – 25); Aqgünbəd آق گنبد kənd – Məzari-Şərifdə (I – 25); Aqməzar آق مزار kənd – Meymənədə (I – 25); Aqməzar آق مزار kənd – Məzari-Şərifdə (I – 25); Aqməscid آق مسجد kənd – Qıtğında (I –

26); Aqcilkə* آق جلکه nohur – Bədəxşanda (I – 20); Aqcilkə آق جلکه Bədəxşanda (I – 20).

“Ağ” komponentli hidronimlər, bu sözün ifadə etdikləri semantik çalar haqqında toponimistlər arasında vahid fikir yoxdur. A. N. Kononova görə, göstərilən söz coğrafi adların tərkibində ax – “axmaq” tökülmək feli ilə əlaqədardır (188. 159 – 179).

S. Ataniyazov isə Aksuv, Axbulaq tipli mürəkkəb adların tərkibindəki **ak (ax)** komponentini rəng bildirən **ağ** sözü ilə bağlayır (15a).

E. Q. Mehtəliyevin fikrincə isə, **ağ** topoformantı bulaq (eləcə də göl) adlarında suyun şəffaflığını bildirir (77. 10 – 11).

“Türk dillərində geniş derivatları olan bu sözün **ağ//ak//aq//a: k//ax//ok** variantları göstərir ki, onun arxetipi **ağ** şəklində olmuşdur. Maraqlıdır ki, erməni dilində duza **ağ** deyilir. Ümumiyyətlə, **ağ** sözü bir çox dillərə keçmişdir. **Aq** (praazərbaycan, pratürk)” (116. 149).

Yuxarıda verdiyimiz “aq” komponentli toponimlərin şərhini “Areal” fəslində təqdim etdiyimizdən təkrara yol vermirik.

2. Birinci tərəfi “Qara” komponentli mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Qərə bulaq بولاق قره sahə - Bədəxşanda (III – 128); Qərə تپه قره kənd – Meymənədə (III – 128); Qərə düşmən قره دشمن kənd – Saray Xacənin ya-

* Dilimizin dialekt və şivələrində “dərə” məfhumunu bildirən bir sıra terminlər də vardır. “Çılğa” termini bir sıra türkdilli xalqlarda işlənir: qazaxlar balaca çaya, yarıqana, sızğıya “jılqa” (jılqa) deyir. Bu sözlü türkmənlər azərbaycanlılar kimi “çılğa”, başqırdlar “yelqa” deyər tələffüz edirlər. Buryatıyada bu söz “jalqa” şiklində işlənir (Э. и В. Мурзачев, 1959).

“Çılğa” sözü “quru dərə” mənasında Azərbaycanca (Qobustanda) və Krım yarımadasında işlənir.

Azərbaycan dilində “çılğa” (çılxa) müxtəlif mənələrdə işlənir: anı səbətinin üstünə qoyulmuş ikinci səbət (İsmayilli rayonu); “başdan-başa, bütün, tamamilə (çılğa yağ) – Məlumat üçün bax. Rəmzi Yüzbaşov. Göstərilən əsər (71, 30).

Göründüyü kimi, çılğa-cilkə eyni mənəli adlardır.

* Keykabad – 1-ci komponent کیک həm keyk, həm də kəyik kimi oxuna bilər. Kəyik sözü Mahmud Kaşğari lüğətində adı çəkilən Kayıq tayfa adı ilə səsleşir (R. E.).

nında, Kuhdaməndə (III – 129); Qərə qəmər قمر قره sahə - Bə-dəxşanda (III – 131); Qərə kəmər کمر قره mağara – Səmənganda (III – 131); Qərə kötək کتک قره kənd – Kabulda (III – 131); Qərəköl قره کل kənd – Meymənədə (III – 131); Qərəkön کن قره kənd – Şibirğanda (III – 131); Qərəbağ باغ قره kənd – Qəznidə (III – 126); Qərəbağ باغ قره kənd – Heratda (III – 126); Qərəbağ باغ قره hökumət – Kabulda (III – 126); Qərəbağ باغ قره hökumət – Qəznidə (III – 127).

“Qədim türk dilləri lüğəti”ndə “qara” sözünün bir neçə mənası verilmişdir (162. 422 – 423). E. Koyçubayev **kara** sözünün “torpaq”, “quru”, “təpə”, “yüksəklik”, “ağır”, “yeraltı su”, “bulaq”, “qərb”, “silsilə” mənalarını da göstərir. Q. K. Konkaşpayev “Türk toponimiyasında rəng bildirən sözlər” məqaləsində **kara** və **ak** sözlərinin çox mənalı olmasından geniş bəhs edir (73. 155).

A. N. Kononov türk mənşəli toponimlərin semantikasını ilə bağlı bir sıra qanunauyğunluqları açıb göstərmişdir. Xüsusilə tərkibində “aq” və “qara” sözləri olan toponimlərin çox geniş arealda səpələnməsi və bu sözlərin hansı mənada işlənməsi barədə onun maraqlı fikirləri vardır.

A. N. Kononov qeyd etdiyi kimi, **kara** (azərb. türk. qara) türk dillərində ən çox aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) “qara”, “qaranlıq”, “zülmət, tutqun”, “sərt”, “qəmli, kədərli”, “bəd-bəxt”; 2) “malqara”, “yığın, dəstə”, “xalq, camaat”, “qoşun”; 3) “quru”, “torpaq”; 4) “təpə”, “hündür təpə” (187. 83 – 85).

R. M. Yüzbaşov **qara** sözünün “rəng”, “ağır”, “qərb”, “böyük”, “qoçaq”, “sıx”, “qalın”, “çoxluq” mənasında işləndiyini qeyd edir və göstərir ki, Qarabağ sözündəki “qara” sıx, qalın çoxlu bağı olan şəhər mənasını daşıyır (229 a. 135 – 136). Ş. Sədiyev Qarabağ sözünün yaranma tarixindən danışır və onun sırf Azərbaycan adı olduğunu qeyd edir (100).

Məlumdur ki, “istər müasir Azərbaycan ədəbi dilində, istərsə də dialekt və şivələrində “qara” sözü yalnız rəng mənasında işlədilir. **Qara** sözünün arxaik mənə çalarları dilin lüğət tərkibinin başqa yaruslarından fərqli olaraq toponimik layında

daha çox saxlanmışdır. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, külli miqdarda və rəngarəng toponim və mikrotoponimlərin əsasən birinci komponenti kimi işlənən **qara** sözünün konkret toponimlərin tərkibində, onun mənbələrdə qeydə alınan “rəng”, “siluet”, “yas”, “sadə (ibtidai)”, “sıravı”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq yer”, “kütlə”, “camaat”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bəd-bəxt”, “böyük”, “iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənələrindən hansını daşdığını müəyyənləşdirmək bir qədər çətinidir. Şübhəsiz ki, etimoloji təhlil nəticəsində onlardan bir çoxunu bərpa etmək mümkündür” (64. 271; 245 (III – 237); 162. 422 – 426 (II – 42, 44); 216 (II – I). 132 – 144).

2. Birinci tərəfi “Qızıl” komponentli mürəkkəb sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Qızıl ayaq قزل اياق kənd – Şibirğanda (III – 132); Qızıl burə بوره قزل kənd – Qıtğında (III – 132); Qızıl bulaq بولاق قزل kənd – Heratda (III – 132); Qızıl təpə قزل تپه kənd – Meymənədə (III – 133); Qızıl dərə دره قزل aşırım – Qıtğında (III – 133); Qızıl su قزل سو kənd – Meymənədə (III – 133); Qızıl qələ قلعه قزل kənd – Qıtğında (III – 133); Qızıl qum قزل قم sahə - Meymənədə (III – 133); Qızıl kutəl قزل كوتل aşırım – Şibirğanda (III – 134); Qızıl kutəl قزل كوتل aşırım – Meymənədə (III – 134); Qızıl küçə كوچه قزل dərə - Qıtğında (III – 134); Qızılğan گان قزل kənd – Məzari-Şərifdə (III – 134); Qızılbaş قزلباش sahə - Kabulda (III – 132).

Qədim türk dillərində “qızıl” qırmızı mənasında işlənmişdir (162. 450).

“Qızılbaş” adı ilə əlaqədar H. Zərinəzadə qeyd edir:

قزل باش (qızılbaş) is. [qızıl (qırmızı) + baş] – qızılbaş, Səfəvilərin tərəfdarı olub, başlarına qırmızı çalma sarıyan ordu zabitləri və əskərləri. Vaxtilə Səfəvilər dövründə köçürülmüş olan və indi İrənin müxtəlif yerlərində yaşayan qızılbaşlar hələ də onlarla qonşu olan farslar tərəfindən “qezelbaş” adlanırlar. Bu söz, Səfəvilər dövründən başlayaraq, fars dilində “azərbaycanlı” mənasında olan “türk” və “azərbaycanlı” sözlərinin sinonimi kimi işlənirmiş” (66. 357).

Qeyd etmək lazımdır ki, Əfqanıstan ərazisində yaşayan qızıllar da Səfəvilər dövrü ilə əlaqədardır. “Qızılbaş” coğrafi adı da bu etnonimdən törəmişdir.

Beləliklə, Rəmzi Yüzbaşovun təbirilə desək, “xüsusi coğrafi adlar tərkibində təsadüf edilən “qızıl”, demək olar ki, hər yerdə rəng bildirir. Bu rəng dağda, təpədə, qayada, burunda, daşda bilavasitə obyektin özünə; çayda, göldə, nohurda, bulaqda isə obyektin yerləşdiyi sahədəki süxura aid olur” (71. 97 – 98).

4. Birinci tərəfi “Yengi//Yeng” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Yengi qələ یَنگی قلعه hökumət – qıtğında (IV – 229); Yeng qələ یَنگ قلعه kənd – Meymənədə (IV – 229); Yeng qələ یَنگ قلعه qala – Meymənədə (IV – 229); Yeng qələ یَنگ قلعه kənd – Məzari-Şərifdə (IV – 229); Yeng qələ یَنگ قلعه kənd – Şibirganda (IV – 229); Yengi qışlaq یَنگی قشلاق kənd – Şibirganda (IV – 229).

5. Birinci tərəfi “Yekə” komponentli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Yekə tut یکه توت kənd – Qıtğında – Taliqan (IV – 227); Yekə tut یکه توت kənd – Qıtğında – Qunduz (IV – 227); Yekə tut یکه توت kənd – Kabulda (IV – 227); Yekə yüz یکه بوز kənd – Məzari-Şərifdə (IV – 228).

“Yekə” sözüne qədim türk dillərində rast gəlirik.

6. Birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi sadə isimlə ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Kiçik arıq کچک اریق kənd – Bəlxədə (I – 260); Tar bulaq تار بولاق sahə - Kabulda (I – 363); Boz arıq بوز اریق kənd – Məzari-Şərifdə (III – 44); Alp budi آلپ بودی kənd – Qıtğında (I – 26); Sarı təpə ساری تپه kənd – Bəlxədə (III – 44).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “boz”un ağ mənası da vardır (66. 191). Nümunə üçün verdiyimiz “Alp budi” igid xalq mənasındadır.

“Arx (arq) qədim türk tayfalarına aid sözlərdəndir. Ona Mahmud Kaşqari lüğətində rast gəlirik. Arx fars dilinə (“arıq” şəklində) və rus dilinə (“arık” şəklində) keçmişdir. V. V. Radlovun fikrinə görə, “arx” (arq) qədim “ayrıq”, yəni ayrılmış

sözündən əmələ gəlmişdir” (71. 120).

7. Hər iki tərəfi sadə sifətlə ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

Köhnə qərə کهنه قره qala – Qıtğında (III – 453).

8. Birinci tərəfi düzəltmə sifət, ikinci tərəfi sadə isimlə ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Əşlu dəre اشلو دره dəre – Meymənədə (I – 73).

V. Birinci tərəfi saylarla ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

1. Birinci tərəfi miqdar sayı ilə ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Altı bay آلتی بای kənd – Şibirganda (I – 26); Altı bulaq آلتی بولاق nohur – Meymənədə (I – 26); Altı təpə آلتی تپه təpə - Məzari-Şərifdə (I – 27); Altı çəng آلتی چنگ sahə - Meymənədə (I – 27); Altı xəcə آلتی خواجه kənd – Məzari-Şərifdə (I – 27); Beş bulaq بشلق kənd – Şinvarda (I – 39).

2. Birinci tərəfi sıra sayı ilə ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb hibrid toponimlər: Birinci kutəl برنجی کوتل aşırım – Heratda I – 240); Birinci rud برنجی رود nohur – Heratda (I – 239).

Verdiyimiz “Birinci rud” coğrafi adının 2-ci tərəfi “rud” fars mənşəli olduğundan həmin toponim hibrid sayılır.

“Sıra sayları eyni adlı yaşayış məntəqələri bir-birinə yaxın olduqda toponimlərin birinci komponenti kimi çıxış edir və onları bir-birindən fərqləndirir. Belə yaşayış məntəqələri əsasən, eyni yaşayış məntəqəsinin bir neçə yerə parçalanması və əhalinin müxtəlif yerlərdə məskən salması nəticəsində meydana gəlmişdir. Azərbaycanın Qazax rayonundakı Birinci Şıxlı, Şəki rayonundakı Birinci Biləcik, Zəngilan rayonundakı Birinci Ağalı, Birinci Alıbəyli, Birinci Alıcanlı, Ağdam rayonundakı Birinci Yüzbaşlı, Göyçay rayonundakı Birinci Ərəbcətirli, Kəlbəcər rayonundakı Birinci Milli və s. kənd adlarının ilk komponenti kimi çıxış edən birinci sıra sayı eyni adlı ikinci, üçüncü, dördüncü yaşayış məntəqəsinin mövcudluğundan da xəbər verir” (68. 126).

VI. Birinci tərəfi zərf, ikinci tərəfi sadə isimlə ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Urtə//Ortə bel اورته بل aşırım – Bədəxşanda (I – 179); Urtə//Ortə gənc گنج اورته kənd – Məzari-Şərifdə (I – 179).

VII. İzafət tərkibli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

1. Birinci tərəfi “Təxt” sözü ilə ifadə olunan sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Təxti-türkmən تخت ترکمن aşırım – Pərvanda (I – 384); Təxti – xatun تخت خاتون çeşmə - Heratda (I – 384); Təxti-nur تخت نور nohur – Fərahda (I – 388); Təxti-qoruğ فروغ تخت dağ – Kabulda (I – 386); Təxti-qas تخت قاس kənd – Heratda (I – 386).

“Təxti-qas” tərkibindəki “qas” sözünün izahını Ə. Dəmirçizadənin təbirilə desək, “Qaspi (yaxud Kaspi) tayfasının əsil adı Qas/Kas-dır və ilk dövrlərdə yaqın ki, “qaslar” “qas eli” anlayışını ifadə etmək üçün “pi” şəklisi ilə “Qaspi” sözü düzəldilmişdir.

Bir çox mənbələrdən görüldüyü kimi, bu tayfanın əsil məskəni Xəzər dənizinin qərb hövzəsidir; lakin bir sıra alimlər zənn edirlər ki, Qaspi tayfasına mənsub bir çox ailə, oba şərqə, cənuba və qərbə köçüb getmişlər və bu yerlərdə onların izləri də qalmışdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfanın adı bir sıra sövti dəyişmələrə uğrayaraq **qaş, quş, yaxud kişşi, quşşi** şəkillərində də işlənmişdir” (40. 30).

2. Birinci tərəfi “Dərə” sözü ilə ifadə olunan izafət tərkibli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Dəreyi-Dayok, دره دایک dərə - Pərvanda (II – 222); Dəreyi – Ğuzə غوزه dərə dərə - Pərvanda (II – 231); Dəreyi - Qarabağ باغ قره dərə - Bədəxşanda (II – 232); Dəreyi – Malaxan مالاخان dərə - Bədəxşanda (II – 235); Dəreyi-nur دره نور əyalət – Məşriqədə (II – 240); Dəreyi – nurək دره نورک dərə - Heratda (II – 241); Dəreyi – yük دره یوک aşırım – Qıtğında (II – 244); Dəreyi-cilgə جلگه دره dərə - Bədəxşanda (II – 219).

3. Birinci tərəfi “Qala – Qalat” sözü ilə ifadə olunan izafət tərkibli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Qə-

late-bədən قلات بدن kənd – Oruzqanda (III – 145); Qəlate – ğılızayi قلات غلزانی qala – Qəndəharda (III – 146); Qəlate – ğılızayi قلات غلزانی hökumət – Qəndəharda (III – 146); Qəleyi-Aksu قلعه اکسو qala – Kabulda (III – 151); Qəleyi-birinci برنجی قلعه kənd – Heratda (III – 152); Qəleyi-Buynəqərə قره بوینه قلعه kənd – Meymənədə (III – 152); Qəleyi – türk قلعه ترک qala – Pərvanda (III – 153); Qəleyi-xan türki قلعه خان ترکی qala – Qəznidə (III – 156); Qəleyi-qızbaş قزباش قلعه qala – Pərvanda (III – 170); Qəleyi-gədəli گدلی قلعه qala – Qəznidə (III – 175); Qəleyi-güzər قلعه گزر sahə - Qəznidə (III – 175); Qəleyi-güz گز قلعه qala – Girişkdə (III – 175).

“Qala-qələ” termini toponimiyada istehkam, şəhər, kənd mənalarda işlənir. “Qala” termininə Azərbaycan, Dağıstan, Orta Asiya, Ərəbistan, İran, Türkiyə və Əfqanıstanın toponimik adları tərkibində təsadüf edilir (71. 91).

4. Birinci tərəfi “nohur” sözü ilə ifadə olunan izafət tərkibli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

Nohuri-sari تپه ساری نهر nohur – Şortəpədə (II – 45); Nohuri-ariqi Bəhadur نهر اریق بهادر nohur – Şortəpədə (III – 45); Nohuri – Çubbaş باش چوب نهر nohur – Şortəpədə (III – 45); Nohuri-boz ariq بز اریق نهر nohur – Şortəpədə (III – 45); Nohuri-Dalı نهر دالی nohur – Şortəpədə (III – 45).

Bu toponimlər Məzari-Şərif ərazisinə aiddir.

“... Hazırda dilimizin lüğət fonduna daxil olan “Nohur” sözü toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edir... “Nohur” eyni mənalı “nuur” (göl, gölməçə) sözündən alınmışdır. Bu söz tatar-monqol istilasından sonra Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur və toponimiyaya da məhz Azərbaycan dilindən keçmişdir” (73. 50 – 51).

5. Birinci tərəfi “Kutəl” sözü ilə ifadə olunan izafət tərkibli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:

Kutəle – aq rəbat اقی رباط aşırım – Pərvanda (III – 363); Kutəle – cuqul جوقول کوئل aşırım – Pərvanda (III – 368); Kutəle – suçi سوچی کوئل aşırım – Qıtğında (III – 373); Kutəle-sağane شاعانه کوئل aşırım – Qəznidə (III – 374); Kutəle-kırqçə

aşırım – Nəngərharda (III – 376); Kutələ – Gürqan
Kutələ – yük کوئل گرگان
aşırım – Qıtğında (III – 380).

Kutəl “aşırım” mənəsindədir. “Kotal” coğrafi adına Azər-
baycanda da təsadüf edilir.

**VIII. Hibrid tərkibli sözlərdən törənən mürəkkəb topo-
nimlər:**

**1. Birinci tərəfi sadə isim, ikinci tərəfi isə sadə sifətlə
ifadə olunan sözlərdən törənən hibrid toponimlər:** Əgəl qə-
rə اگل قەرə kənd – Meymənədə (I – 138); Saltıq kəlan کلالن
kənd – Şibirğanda (III – 14); Saltıq xord خورد کلالن kənd – Şi-
birğanda (III – 14); Dərə kəlan کلالن dərə - Əfqanıstanın ərə-
zisində 4 yerdə “Dərə kəlan” adlı yer qeydə alınıb (II – 233).

**2. Birinci tərəfi mürəkkəb isim, ikinci tərəfi sadə sifətlə
ifadə olunan mürəkkəb sözlərdən törənən hibrid toponim-
lər:** Çubbaşi kəlan کلالن باشی kənd – Şibirğanda (III – 14);
Çubbaşi xord خورد باشی kənd – Şibirğanda (III – 14).

**3. Birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi isə isimlə ifadə
olunan mürəkkəb sözlərdən törənən hibrid toponimlər:** Ye-
kə derəxt درخت یکە kənd – Heratda (IV – 227).

**4. Birinci tərəfi ağ, qara, qızıl komponentli sözlərdən
törənən hibrid toponimlər:**

a) Aqçəşmə اقی چەشمە - Məzari-Şərifdə (I – 20);
Aqçah اقی چاه kənd – Məzari-Şərifdə (I – 20); Aqcuy اقی جوی
kənd – Məzari-Şərifdə (I – 20); Aqpə اقی پە kənd – Məzari-
Şərifdə (I – 19); Aqtəlpək اقی تەلپەک kənd – Qıtğında (I – 20);
Aqzərət اقی زەرت aşırım – Kabulda (I – 24);

b) Qərə təri تری قەرە dağ – Qəndəharda (III – 128); Qərə
piçan پیچان قەرە kənd – Meymənədə (III – 128); Qərə tizin
تیزین قەرە kənd – Nəngərharda (III – 128); Qərə çinə چینە kənd –
Kabulda (III – 129); Qərə xəval خوال قەرە kənd – Şibirğanda (III
– 129); Qərə xil خیل قەرە kənd – Kabulda (III – 129); Qərə cəngəl
قەرە جەنگل kənd – Məzari-Şərifdə (III – 129); Qərə səhrəkyar
قەرە شەھرک یار kənd – Qıtğında (III – 130); Qərə əcalan
عجالان sahə - Məzari-Şərifdə (III – 130); Qərə gətu غتو sahə -

Heratda (III – 130); Qərə gəcələ غجلە قەرە kənd – Məzari-Şərifdə
(III – 130); Qərə gütü غیتو قەرە kənd – Şibirğanda (III – 131).

v) Qızıl burə بورە قزل kənd – Qıtğında (III – 132); Qızıl
təgərə تەگرە قزل dağ – Məzari-Şərifdə (III – 133); Qızıl rud
قزل رود çay – Heratda (III – 133); Qızıl nəməşk نەمشک
Qıtğında (III – 133).

**5. Birinci tərəfi fars mənşəli miqdar sayı, ikinci tərəfi
sadə isimlərdən törənən hibrid toponimlər:**

Çar tut چار توت kənd – Meymənədə (II – 12); Çehel gūz
چهل غوز nohur – Heratda (II – 90).

**6. Birinci tərəfi “Kuh” fars sözü ilə ifadə olunan izafət
tərkibli sözlərdən törənən hibrid toponimlər:**

Kuhi-ovçı اوچی کوهی dağ – Pərvanda (III – 386); Kuhi qərə
کەرە کوه sahə - Məzari-Şərifdə (III – 396).

**7. Birinci tərəfi “houz” sözü ilə ifadə olunan izafət
tərkibli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:**

Houze-Babur بابور حوض dağ – Məzari-Şərifdə (II – 102);
Houze-Kurbas کرباص حوض kənd – Heratda (II – 104).

**8. Birinci tərəfi “Ziyarət” sözü ilə ifadə olunan izafət
tərkibli sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:**

Ziyarəti-İshaq isحاق بولاق ziyarət dağ – Meymənədə
(II – 380); Ziyarəti-qərə təpə تپە قەرە ziyarət kənd – Meymənədə
(II – 382); Ziyarəti-xacə kutəl خواجه کوئل ziyarət dağ – Meymənə-
də (II – 381).

**9. Birinci tərəfi “Deh” sözü ilə ifadə olunan izafət tərkib-
li sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər:**

Dehi-Türkan دەرکان kənd – Fərahda (II – 285); Dehi-Türk
دە تورک kənd – Qəndəharda (II – 285); Dehi-Əlibək بیک
kənd – Heratda (II – 298).

Yuxarıda verdiyimiz toponimlərin araşdırılması bizi belə
bir qənaətə gətirir ki, sadə və mürəkkəb toponim anlayışına
sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi leksik vahidlərdən törənən
elliptik coğrafi nomensiz (sadə) və elliptik coğrafi nomenli
(mürəkkəb) adlar daxildir.

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRDƏN TÖRƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN NÖVLƏRİ

Əfqanıstan toponimlər sistemində ayrı-ayrı coğrafi adlar uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. “Toponimlər sistemində coğrafi adların böyük bir hissəsini və ən qədim layını etnonimlərdən törənən toponimlər təşkil edir. Toponimlərin meydana gəlməsində antroponimlər də mühüm rol oynamışdır. Xüsusi mülkiyyətin hakim olduğu dövrlərin toponimiyada qalıqları kimi mühafizə olunan belə adlar bir sıra coğrafi nomenli makro-toponimlərin və çoxlu mikrotoponimin birinci tərəfləri yerində işlənməklə yanaşı, həm də bəzən, hətta müstəqil şəkildə (elliptik formada) coğrafi nomensiz oykonimlər kimi də işlənirlər.

Obyekt adlarının reallaşmasında fitonim və zoonimlərdən istifadə olunduğu kimi, ilkin yaranan oykonim, oronim və hidronimlərin də hər biri digəri üçün baza olur və yeni toponimlərin yaradılmasına hazır gəlir” (64, 149).

Yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri su obyektlətlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır. Tərkibindəki sözlərin mənşəyinə görə, Əfqanıstandakı türk toponimləri aşağıdakı qruplara bölünmüşdür:

1. Antroponimlərdən törənən yer adları
2. Etnonimlərdən törənən yer adları
3. Oronimlərdən törənən yer adları
4. Hidronimlərdən törənən yer adları
5. Zoonimlərdən törənən yer adları
6. Fitonimlərdən törənən yer adları
7. Memuar-xatirə adlardan törənən coğrafi adlar
8. Oykonimlərdən törənən coğrafi adlar.

1. Antroponim (yunanca antropos “şəxs, adam, insan”, onim “ad”) – şəxs adı (ad, ata adı, familiya, təxəllüs, ləqəb, titul və s.)

Antroponimlərdən törənən coğrafi adlar:

Qazan غازان kənd – Bəlxədə (I – 260); Qasan قاسان kənd – Qıtğında (III – 117); Qəzan قزان kənd – Bəlxədə (III – 131); Da-

yok دایک kənd – Pərvanda (II – 197); Oğuz اغز kənd – Bəlxədə (I – 181); Turan توران kənd – Heratda (I – 434); Bəyandur بیاندور çöl – Heratda (I – 296); Dalan دالان kənd – Meymənədə (II – 191); Dalan دالان kənd – Qəznidə (II – 191); Xitay//Xətai ختای kənd – Meymənədə (II – 143); Çupan چوپان sahə - Qəndəharda (II – 83).

II. Etnonim (yunanca etnos “xalq”, “etnos”, onim “ad”) – Etnonim, tayfa, nəsil, tirə, soy, etnik qrup, xalq və ya millət adı.

Etnonimlərdən törənən yer adları: Uc اوج kənd – Heratda (I – 177); Uq//Oq اوق kənd – Meymənədə (I – 182); Xəlac خلاج kənd – Girişkdə (II – 144); Kəlac کلاج kənd – Qəndəharda (II – 341); Qıbçaq قیچاق kənd – Şibirğanda (III – 119); Qərgə قرغه kənd – Kabulda (III – 122); Kəng-knık کنک aşırım – Girişkdə (III – 359); Kanq-kanık کانک kənd – Kabulda (III – 304); Çığıل چغل kənd – Məzari-Şərifdə (II – 65); Çikil چکل çeşmə - Girişkdə (II – 69); Çaqul چاقول sahə - Girişkdə (II – 34); Çuqul چوقول kənd – Dayzəngi (II – 195); Qırıq فرغ داغ – Kabulda (III – 122); Oğuz اغز kənd – Bəlxədə (I – 181); Türki ترکی kənd – Şinvarda (I – 391); Turkut تورکوت kənd – Bəlxədə (I – 261); Türkman ترکمان kənd – Pərvanda (I – 391); Bəyandur بیاندور çöl – Heratda (I – 296); Tətari تاتاری kənd – Xostda (I – 361); Qəzni غزنی şəhər (III – 78); Ğur غور hökumət – Heratda (III – 88); Ğuzə غوزه kənd – Bədəşşanda (III – 95); Sur سور kənd – Fərahda (II – 482); Həzarə هزاره kənd – Bədəşşanda (IV – 201); Əfşar nanəqçi افشار نانگچی kənd – Kabulda (I – 75); Qərluq فرلق kənd ya qəsəbə - Bəlxədə (I – 260); Keşlək کشلک kənd – Şibirğanda (III – 334); Çigiti چی گیتی xaraba – Fərahda (II – 92); Ğılızayی غلزانى kənd – Qəznidə (III – 85); Ğılızayی غلزانى sahə - Paktiyada (III – 85); Şatır شاتر kənd – Kabulda (III – 1); Şaturi شاتوری kənd – Pərvanda (III – 2); Şaturi شاتوری kənd - Paktiyada (III – 2); Şaturi شاتوری kənd – Qəznidə (III – 2); Qurğan قورغان kənd – Qıtğında (III – 206); Kurğan کورغان kənd – Pərvanda (III – 383); Qurğan قورغان əyalət – Meymənədə (III – 206); Gürqan گرگان sahə - Qəndəharda (III – 424); Güzistan

nohur – Bədəxşanda (III – 431); Qızılbaş قزل باش sahə - Kabulda (III – 132).

III. Yunanca oqos “dağ”, onim “ad” sözlərindən ibarət olan oronim yer səthi relyefindəki hər cür orfoqrafik (mənfi və ya müsbət quruluşlu) obyekt adıdır. Relyef anlayışlı oronimlərdən törənən toponimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışıq:

1. Birinci komponenti isim, sifət, ikinci komponenti isə “təpə” ilə düzələn sözlərdən törənən toponimlər: Aq təpə آق تپه - Məzari-Şərifdə (I – 19); Aq təpə آق تپه kənd – Qıtğında (I – 19); Qərə təpə قره تپه - Meymənədə (III – 128); Qərə təpə قره تپه sahə - Qəznidə (III – 128); Qızıl təpə قزل تپه kənd – Meymənədə (III – 133); Əfqan təpə ترکمانیه افغان تپه kənd – Şibirğanda (III – 15); Xan təpə خان تپه kənd – Məzari-Şərifdə (II – 122); Yar təpə يار تپه kənd – Şibirğanda (IV – 223); Şor təpə شور تپه kənd – Şibirğanda (III – 43); Çurək təpə چورک تپه kənd – Məzari-Şərifdə (II – 83).

2. Tərkibində tağ, taş, qum oronim nomenli toponimlər:

a) Birinci komponenti oronim nomenli olanlar: Tağ qızıl küçə تاغ قزل کوچه - Qıtğında (I – 371); Taş bul تاش بول sahə - Məzari-Şərifdə (I – 364); Taşqorğan تاشقرغان hökumət, dağ – Məzari-Şərifdə (I – 364); Taş kutəl تاش کوتل da – Məzari-Şərifdə (I – 371); Qumel قومل əyalət – Paktiyada (III – 452).

b) İkinci komponenti oronim nomenli olanlar: Aqtaş آق تاش kənd – Məzari-Şərifdə (I – 19); Qızıl qum قزل قم sahə - Meymənədə (III – 133).

v) Hər iki tərəfi oronim nomenli toponimlər: Taş təpə تاش تپه kənd – Məzari-Şərifdə (I – 364); Taş hous تاش حوض sahə - Meymənədə (I – 364).

3. “Dərə” nomenli oronimlərdən törənən toponimlər: Aqdərə آقدره dərə - Şibirğanda (I – 23); Aqdərə آقدره kənd – Bədəxşanda (I – 23); Qızıl dərə قزل دره aşırım – Taliqanda (III – 133); Aşlu dərə اشلو دره dərə - Meymənədə (I – 73); Güz dərə گز دره kənd – Bədəxşanda (III – 430); Gül dərə گل دره kənd –

Kabulda (III – 436); Salar dərə سالار دره dərə (II – 389); Dalan dərə دالان دره kənd – Bədəxşanda (II – 191); Sər dərə سر دره kənd – Meymənədə (II – 427); Xaş dərə خاش دره - Bədəxşanda (II – 111).

Türk dillərində XI əsrdə “dərə” məfhumunu bildirmək üçün “tağ özi” terminindən istifadə edilirdi (M. Kaşqari, I, 25). “Dərə” sözü “Kitabi-Dədə qorqud” dastanlarında da işləkdir. Hazırda “dərə” bir coğrafi termin kimi müxtəlif fonetik variantlarda türk, türkmən, özbək, tacik dillərində işlənir. Bu söz bolqar və ləzgi dillərinə də keçmişdir (71. 20).

IV. Yunanca hidro “su”, onim “ad” sözlərindən ibarət olan hidronim təbii və süni su obyektidir.

1. Tərkibində su, bulaq, şor, arq hidronim nomenli türk mənşəli toponimlər: a) ikinci tərəfi hidronim nomenli: Aqsu آقسو xarabalıq – Məzari-Şərifdə (I – 24); Aqsu آقسو nohur – Bədəxşanda (I – 24); Qızıl su قزل سو kənd – Meymənədə (III – 133); Su bağ سو باغ kənd – Meymənədə (II – 480); Aqbulaq آق بولاق kənd – Bədəxşanda (I – 18); Aqbulaq آق بولاق kənd – Məzari-Şərifdə (I – 18); Qərə bulaq قره بولاق sahə - Bədəxşanda (III – 128); Qızıl bulaq قزل بولاق kənd – Heratda (III – 132); Çar bulaq چار بولاق nohur – Məzari-Şərifdə (II – 11); Çar bulaq آلتی بولاق چار kənd – Məzari-Şərifdə (II – 12); Altı bulaq آلتی بولاق nohur – Meymənədə (I – 26); Taş bulaq تاش بولاق kənd – Qıtğında (I – 364); Təpə şor تپه شور - Heratda (I – 380); Qərəbağ قره باغ arq kənd – Kabulda (III – 128); Şor ariğ شور اریغ kənd – Şibirğanda (III – 14). b) Hər iki tərəfi hidronim nomenli türk mənşəli toponimlər: Şor bulaq شور بولاق kənd – Məzari-Şərifdə (III – 43); Şor ariğ شور اریغ kənd – Şibirğanda (III – 14); Yaz arq ياز عارق kənd – Məzari-Şərifdə (IV – 224); Yaz arq ياز عارق kənd – Şibirğanda, Amu çayının kənarında mövcuddur (IV – 224).

2. Tərkibində cuy, çeşmə, çah hidronim nomenli hibrid toponimlər: Aqcuy آق جوی kənd – Məzari-Şərifdə (I – 20); Aqçeşmə آق چشمه - Məzari-Şərifdə (I – 20); Çeşmə oba چشمه اوبه - Heratda (II – 60); Şor çah شور چاه quyu – He-

ratda (II – 60).

V. Yunanca zoo(n) “heyvan”, onim “ad” sözlərindən ibarət olan zoonimlərdən (quş, balıq, həşərat) törənən yer adları: Qunduz قندز hökumət – Qıtğında (III – 184).

VI. Yunanca fiton “bitki”, onim “ad” sözlərindən ibarət olan fitonim hər cür bitki və ağacın adını bildirir. Fitonimlərdən törənən toponimlər: Xurmaliq خرماليق kənd – Fərahda (III – 100); Gülüstan گلستان kənd (III – 438); Gülüstan گلستان əyalət (III – 438); Gülüstan گلستان kənd (III – 441).

VII. Memuar-xatirə toponimləri-tarixi şəxsiyyətin, görkəmli şair, yazıçı, alim, elm və mədəniyyət xadimləri, ictimai xadimlərin adını daşıyan yer adları: Şah İsmayıl شاه اسمعیل sahə - Girişkdə (III – 6); Məryəm مريم kənd – Loğmanda (III – 494); Turan توران kənd – Heratda (I – 434); Qəzan غزان kənd – Bəlxədə (I – 260); Tungə تونگه xarabalıq – Məşriqi vilayətində (I – 441); Qəzan قران kənd – Bəlxədə (III – 131); Səncər سنجر sahə - Heratda (II – 467); Səbok سبک kənd – Heratda (III – 394); Bəyandur بياندور çöl – Heratda (I – 296).

VIII. Oykonimlər müəyyən əraziyə məxsus yaşayış məntəqələrinin (kənd, qəsəbə, şəhər) adlarını bildirən toponimlərin bir növüdür. Yunanca oikos “məskən, mənzil, yurd, ev”, onim “ad” bildirir.

Əfqanıstan ərazisində yaşayış məntəqəsinin adını bildirən yer adları – oykonimlər aşağıdakı tərkiblərdə qeydə alınmışdır.

1. “Kənd” nomenli oykonimlərdən törənən toponimlər: Yurkənd يورکند kənd – Bədəxşanda (IV – 230); Qazi kənti قاضي کنتی sahə - Meymənədə (III -118); Day kəndi دای کندی hökumət – Kabulda (II – 197); Day kəndi دای کندی kənd – Kabulda (II – 198); Xacə kənti خواجه کنتی kənd – Meymənədə (II – 164).

Göründüyü kimi, bu termin toponimiyada həm tərkib (Yurkənd), həm də nomenklatur termin kimi işlənir (Qazi kənti, Dayı kəndi).

“Müasir Türkiyədə “kənd” şəhər məfhumunu ifadə edir (Anqara kəndi və s.). Orta Asiya, Əfqanıstan, hətta Çin toponimiyasında da kənd (kent, kand şəklində) termininə təsadüf

olunur. Türklər kəndə “köy” deyirlər. “Köy” termini bir zaman (1920 – 1930) rəsmi termin kimi Azərbaycanda da işlənirdi. Məsələn, Köybirliyi (idarə adı)” (71. 88, 89).

Professor T. Bayqara qeyd edir: Kend – son zamanlarda “şəhər” mənasında işlənmişdir. X əsrdən sonra türkcədə “köy” anlamında olmuşdur. Belə ki, bir çox “köy”dən ibarət olan yer “kend – kənd” adlanmışdır (238. 41).

2. “Oba” sözlü oykonimlərdən törənən toponimlər: Obaqan اوبه گان kənd – Bədəxşanda (I – 176); Tur oba تور اوبه kənd – Xostda I – 431); Xoşk oba خشک اوبه kənd – Kunarda (II – 141).

Bu terminə köçərilər düşdüyü sahə, həmçinin qışlaqda mal-qara saxlanılan yer mənasında toponimiyada təsadüf edilir. Q. K. Konkaşpayevin (1951) qeyd etdiyinə görə, oba sözü Qazaxıstan toponimiyasında “böyük daş qalaqları” məfhumunu ifadə edir (71. 89).

2. “El” sözü ilə: Qumel گومل əyalət – Paktiyada (III-452).

Əfqanıstan ərazisində “qala”, “küçə”, “körpü” nomenli toponimləri qeydə almışıq:

Süzmə qələ سوزمه قلعه hövzə - Məzari-Şərifdə (II – 184); Süzmə qələ سوزمه قلعه qala – Məzari-Şərifdə (II – 485); Yetimək qələ يتيمك قلعه kənd – Şibirğanda (III – 14); Qızıl qələ قزل قلعه - Məzari-Şərifdə (II – 133); Qızıl qələ قزل قلعه kənd – Qıtğın – Qunduzda (II – 133); Qızıl qələ قزل قلعه kənd – Qıtğın-Taliqanda (III – 133); Qızıl küçə قزل کوچه kənd – Qıtğın-Qunduzda (III – 134); Qızıl küçə قزل کوچه kənd – Qıtğın-Puli Xumridə (III – 134); Yengi qələ ينگي قلعه hökumət – Qıtğın-Taliqanda (IV – 229); Yeng qələ ينگ قلعه kənd – Meymənədə IV – 229); Yeng qələ ينگ قلعه qala – Meymənədə (IV – 229); Yeng qələ ينگ قلعه kənd – Şibirğanda (II – 276); Aqköprük اق کپروک qala – Məzari-Şərifdə (I – 25).

Beləliklə, Əfqanıstan toponimiyasında qeydə aldığımız türk mənşəli coğrafi adlar dildaxili və dilxarici faktorlara istinad edilməklə araşdırılmış, elliptik və tam formalı toponimlər, onların yaranma, formalaşma və törəmə yolları, leksik-semantik

və leksik-qrammatik tipləri və s. kompleks şəkildə tarixi-müqayisəli metodla tədqiq edilmiş, toponimika sistemindəki mövqeləri aşkar edilmişdir. Gəldiyimiz qənaətə görə, Əfqanıstan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunan sözlərdən törədikləri halda, oykonim, hidronim, oronimlərin yaranmasında – törənməsində yalnız sintaktik üsuldan istifadə edilmişdir.

IV FƏSİL

ƏFQANISTAN – AZƏRBAYCAN TOPONİMİK AREALLARI, ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bəllidir ki, iki və ya daha artıq coğrafi obyektin adını bildirən toponimlər areal toponim hesab olunur. Toponimlərin istər öz ərazisi daxilində, istərsə də başqa ərazilərdə və xaricdə yayılma səbəblərinin araşdırılması dilçilik və tarixşünaslıq üçün əhəmiyyətlidir.

A. S. Superanskaya haqlı olaraq göstərir ki, “toponimlər tarixin aynasıdır” (220). Bu cəhətdən toponimlərin semantikasının açılması xalqın tarixinə, dilinə, iqtisadiyyatına və s. məsələlərə dair maraqlı məlumatlar verir. Buna görə də hər bir toponimin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, onların qonşu və qohum xalqların dillərinə aid faktlarla qarşılaşdırılması, toponimlərin dialekt variantlarının öyrənilməsi və s. vacibdir (38. 362).

Bu baxımdan Əfqanıstan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin arealının öyrənilməsi, həmin toponimlərin ayrı-ayrı ərazilərdə, həmçinin Azərbaycanda paralellərini meydana çıxarır.

A. Qurbanovun təbirilə desək... “areal coğrafi ad//areal toponim başlıca olaraq üç səbəbdən yayılmışdır: 1) eyni bir qəbilə, tayfaya mənsub əhalinin müxtəlif yerlərdə məskən salması; 2) yeni ictimai quruluşla bağlı olaraq müxtəlif ərazidə eyni ad-qoymadan istifadə; 3) adların təsadüfən üst-üstə düşməsi. Bunlardan birinci və ikinci toponim yaradıcılığında daha qanunauyğun haldır” (38. 357).

Əfqanıstan ərazisinə aid topladığımız bir sıra türk mənşəli coğrafi adlar Azərbaycan ərazisindəki bəzi toponimik adlarla səsləşir ki, onların hərtərəfli araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

QARĞA//QƏRGƏ

Qərgə قرغه kənd – Kabulda (III – 122);

Qərgəyi قرغه نی hökumət – Nəngərharda (III – 122).

XI əsrdə Mahmud Kaşqari tərəfindən qeydə alınan قرغغ Qərgəliq toponimik adı (245 (1), 527). Azərbaycanın Masallı, Xaçmaz, Füzuli və Naxçıvan rayonlarında mövcuddur (6, 298). Qarğalı toponimi Kargalı variantında Başqırdıstanda, Qarqalı variantında Qazaxıstanda – Omsk və Tümen vilayətlərində mövcuddur. Kurqanda Karqapole qəsəbəsi, Arxangelskdə Karqapol şəhəri, Penzada Karqalika yerləri mövcuddur. Bu toponimlərdə qarqa//qarqa etnoniminin izləri özünü göstərir. Bu tayfa Qərbi Sibirin türk xalqları arasında, qırğızlarda və özbəklərdə qeydə alınıb.

Azərbaycanda onun mənşəyi və nə vaxt meydana gəlməsi məlum deyil (152, 63).

Lev Qumilyov “Qərqa” adını “Qarrqapur” tərkibində qeydə almışdır. O yazır ki, “qar-rqa-pur” adı iki sözdən ibarətdir: pur-oğul (farsca) və Qar-rqa – qarğa (türkcə). Bu şah Hürmüzdün dövründəki saray jarqonunda Bəhram Çubinin ləqəbi olan “çubin” – (farsca) sözünün türkcə “qarğa” sözünə kalkasıdır. Bəhram həlak olandan sonra onun nəslı Bəlxədə qaldı. VII əsrdə Bəlx Qərbi türkyut xaqanlığının ərazisinə daxil idi. Bəhramın varislərini Samanilərin əcdadları hesab edirlər. Ehtimal ki, müasirləri türkyutlar arasında imtiyazlı şəraitdə yaşayan bir ovuc fars mühacirinə ayrıca tayfa kimi yanaşır və onları türkyut elinin tərkib hissəsi sayırdılar (34. 192- 193).

QƏRQİN

Qərqin قرقین hökumət – Şibirğanda (III – 123);

Qərqin قرقین kənd – Şibirğanda (III – 125);

Qərqin قرقین kənd – Şibirğanda (III – 125);

Kərkin کرکین kənd – Paktiyada (III – 324).

Əfqanıstan ərazisindəki “Qərqin” toponiminə Azərbaycan ərazisində də təsadüf olunur.

“Qarxun” adını ilk dəfə araşdıran tarixçi-toponimist Q.

Qeybullayev bu toponimin Karqın adlı türk tayfası ilə bağlılığı fikrini irəli sürmüşdür. F. Rəşidəddinin “Cami-ət-təvarix” əsərində Karkın//Qarxun tayfasının adına təsadüf edilir (150 b. 7).

Mənbələrdən məlum olduğu kimi, oğuzlar üç ok (iç oğuz) və “Boz ok” (Daş oğuz) olmaqla iki qola ayrılır. Vahid birlik təşkil edən bu iki qola ayrı-ayrılıqda boylar, bölüklər daxildir. Qarkın tayfası Boz ok qoluna aiddir.

Qədim zamanlarda Özbəkistanda Qarxın adlı tayfanın olması qeyd edilir.

Türkmənistanda türk mənşəli etnonimlərin sırasında “Qarkın”ın da adı çəkilir (73. 146).

Türkiyədə “Karkın” etnotoponiminin arealları çox genişdir (107. 412 – 413).

Azərbaycanın İliç (Şərur – R. E.) rayonunda Karxan, Yevlax rayonunda isə Yuxarı Qarxun və Aşağı Qarxun kəndləri vardır. Bu da onu göstərir ki, vaxtilə qarxınların bir qismi Azərbaycana gəlmiş, burada yurd salmış, adlarını yaşadıkları yerlərə vermişlər (68. 138).

T. Əhmədov mənbələrə əsasən qeyd edir ki, Qarxun oykonimi əski oğuzların Karkın adlı tayfasının adını qoruyub saxlayan yer adlarındandır. F. Rəşidəddin bu tayfanın adını ilkin olaraq Mahmud Kaşğarının göstərdiyi 22 oğuz tayfasının sırasına əlavə etmişdir. Əbülqazi xan isə karkınların Oğuz xanın üçüncü oğlu Yulduz xanın nəvələrindən törədiyini göstərmişdir (63. 28 – 29).

F. Rəşidəddinə görə, Qarqın “çox və doyuran aş”, Yazıçığluya görə isə “ulu aş və doyurucu aş” mənalarındadır (107. 412 – 413).

KƏRKİ

Əfqanıstan ərazisində qeydə aldığımız Kərki کرکی (kənd – Nəngərharda – 324) adına söz birləşməsi şəklində də təsadüf etdik:

Kərki təkrəş کرکی تکرش sahə - Girişkdə (III – 324); Kərki-kut کرکی کوت kənd – Meymənədə (III – 324).

“Toponimikanın əsasları” (73. 146) kitabında Kərki toponimik adı Kerki formasında İrandilli xalqların sözlərindən yaranan toponimlər sırasında verilmişdir.

Kərki kəndi Naxçıvan Muxtar respublikasında, Kərki Başlı Qazax rayonunda mövcuddur. Şübhəsiz, bu oykonim mənşəyi məlum olmayan Kərki etnonimi ilə bağlıdır. Kərki tayfası türkmənlərdə qeydə alınıb (132. 140). Özbəkistanda kərki qıpçaq mənşəli hesab edilir (225. 28). Kərki tayfası XIX əsrdə Türkiyədə də yaşayıb.

Kərki (Kərkük) eyni ad kimi qeyd edilir (120. 120).

SALYAN

Salyan ساليان kənd – Fərahda (II – 390).

Əfqanıstan ərazisinə rast gəldiyimiz “Salyan” toponimi Azərbaycanda Kür çayının aşağı axarında və Dağıstanda da mövcuddur.

“Salyan” toponiminə ilk dəfə XV əsrdə yaşayıb yaratmış Bədr Şirvaninin şeirlərində rast gəlinir (95. 24).

“Salyan” toponiminin mənşəyi haqqında bir neçə mülahizə səylənilmişdir.

K. Ramazanov bu toponimin “sal” (bərə gəmi) və “yan” (sahil, kənar) sözlərindən ibarət olduğunu qeyd etmişdir (93). Yerli sakinlər bu toponimi “selyuyan yer” kimi izah edirlər.

E. Q. Məhrəliyevin izahına nəzər salaq: Salyan – sərinlik gətirən külək. Dəniz zolağı boyu Salyan (şərq) tərəfindən Muğana əsir. Bu küləyə Quba və Şirvan zonalarında “xırman küləyi” deyirlər (78. 63).

Q. Qeybullayevin mülahizəsnə görə, Salyan toponimi Sal tayfasının adı ilə bağlıdır (152. 39 – 40).

N. A. Baskakovun qeydinə görə, **sal** tayfasının adı ilə oğuz səlcuqların **salqur** (**salor**) tayfasının adı, şübhəsiz ki, eyni mənşəlidir. Sal etnonimi, habelə Salar (sal etnonimi və ar “kişi, adam, icma üzvü” sözündən) etnoniminin yaranmasında da, görünür, iştirak etmişdir. Uyğurların 35 minlik bir hissəsi indi də Salar adlanır (142. 13).

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda Salarilər sülaləsi də hökmranlıq etmişdir və nəhayət, Şirvanşahların biri ilk orta əsrlərdə Salar adlanmışdır.

Demək, sal tayfası geniş areala malikdir və onların müəyyən hissəsi Zaqafqaziyada yaşamışdır. Gürcüstanda **Sali**ti (sal etnonimindən və məkan bildirən – eti şəklisindən), Ermənistanda **Sallı** (sal etnonimindən və mənsubiyyət bildirən –lı şəkilçisindən), Azərbaycanda **Salyan** toponimi (sal etnonimindən və ona birləşmiş y səmindən, məkan və ya cəmlilik bildirən –an şəkilçisindən ibarət) “Sallar” və ya “sal yeri” mənasını verir.

Deməli, Əfqanıstan ərazisindəki “Salyan” coğrafi adının semantikasi, mənşəyi yuxarıda bəhs etdiyimiz etimologiya ilə eynilik təşkil edir.

KƏNCƏK/KENCƏK

Əfqanıstan ərazisinin Girişk rayonunda Kəncək كنجک (kənd III – 354) coğrafi adına təsadüf etdik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində göstərilir ki, gəncək türk qəbilələrindən birinin adı olmuşdur. Talas yaxınlığında yerləşən bir şəhərin adı da Kəncək olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, qıpçaq qrupu dillərindən fərqli olaraq oğuz qrupu dillərində bir çox hallarda söz sonundakı –k, –q səsləri düşür və söz əvvəlində kar samitlərin cingiltiəşməsi meyli güclənir. Bu hal ən çox Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir.

Deməli, Gəncə sözü tarixən gəncək sözü ilə bağlı ola bilər.

Azərbaycan ərazisində Gəncə toponiminin areal variantları mövcuddur. Məsələn, Xanlar rayonundakı Gəncə, İsmayılı rayonundakı Gəncə, Salyan və Xaçmaz rayonlarındakı Gəncəli, Ordubad rayonundakı Gəncə, Sabirabad rayonundakı Muğan Gəncəli adlarında belə variantlılığı görmək mümkündür (85. 69).

Müxtəlif dillərdə bu adın müəyyən fonetik dəyişikliyə uğraması müşahidə olunur ki, bu da həmin yaşayış məskənlərinin tarix etibarilə qədimlərə bağlılığını göstərir. Çünki adlarda fonetik dəyişmələr, adətən daxili və xarici səbəblərdən asılı

olaraq müəyyən dövr ərzində baş verir. Məsələn, Amur vilayətindəki **Qonja**, Dağıstandakı **Xundax**, Gürcüstandakı **Qandzani**, Tacikistandakı **Qançi**, Ermənistandakı **Xanasax** adları bu qəbıldəndir. Bizə elə gəlir ki, bu adların hamısı Azərbaycan ərazisindəki Gəncə ilə bağlı toponimlərdir ki, müxtəlif areallarda fonetik cəhətdən dəyişmişdir (85. 68 – 69).

Adın özünün leksik bir vahid kimi meydana çıxmasının, onun şəxs adı və ya coğrafi ərazi, relyef ilə bağlı olmasının araşdırılmasının müəyyən çətinlikləri vardır.

Q. İ. Məşədiyevin irəli sürdüyü ehtimaldan birincisi, bu adın şəxs adı ilə bağlı olmasından ibarətdir. Güman etmək olar ki, türkdilli qəbilələrdən birinin başçısı Gəncək//Gəncə adlı bir şəxs olmuş, daha sonralar da qəbilə həmin şəxsin adı ilə tanınmağa başlamışdır. Beləliklə də antroponim getdikcə etnotoponimlə çevrilməyə başlamışdır. İkinci ehtimal, ad coğrafi relyeflə bağlıdır. Bu ehtimal sözün **gən** hissəsinin kök kimi ilkin mənası ilə əlaqədar meydana çıxır. Sözün **gən** hissəsi fonomorfoloji cəhətdən Azərbaycan dilindəki **gen** sözü ilə qarşılaşdırıla bilər.

Azərbaycanın qərb qrupu dialektlərində **gen** variantının mövcudluğu da həmin ehtimalı qüvvətləndirməyə imkan verir. Maraqlıdır ki, qərb qrupu şivələrində **gen** sözünün törəmələrində də kök daxili **ə** saiti saxlanılır: *genimək, genəlmək və s.*

Gen sözünün etimoloji mənası Gəncə toponiminin areal xüsusiyyətlərinə müvafiq gəlir. Əvvəla, bu çox böyük bir ərazidə məskunlaşmış şəxslərin yaşayış yerlərinin adını bildirir. Digər tərəfdən də güman etmək olar ki, məhz bu qəbilənin özü tarixən böyük sahədə yerləşmiş və ona görə də ona *gəncək//gəncə* adları verilmişdir. Kök daxilindəki *-ə/-e* tənəsübü isə türk dillərinin oğuz-qıpçaq budağının fonetik inkişafını səciyələndirir. Məlum olduğu kimi, *-ə* saiti oğuz qrupu dillərində qıpçaq qrupu dillərinə nisbətən az inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilində isə bu saitin inkişafı digər oğuz qrupu dillərindən üstündür. Gəncə sözündəki *-ə* saiti isə qıpçaq qrupu dillərinin müəyyən tarixi izi kimi izah edilə bilər. Bir məsələni də nəzərə

almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki **gen** sözü və onun çoxsaylı törəmələri bir çox dialektlərdə *-ə* variantı ilə işlədilir (85. 69 – 70).

Gəncə adının semantik xüsusiyyətini izah edən Q. İ. Məşədiyev qeyd edir: “İ. Şopen bu adın **qandz** kökündən olub fars dilində xəzinə mənası daşdığı fikrini irəli sürür. Lakin sözün bu cür izahı onun mənşəyinin hansı dilə məxsus olduğu barədə məlumat almağa imkan vermir. Belə bir izahda müəllifin hansı dilə istinad etdiyini də görmək olmur. Bir çox mütəxəssislər, o cümlədən Sen – Martin, Erbels, İ. Markvart, N. Marr, K. Patkanov, Q. Xalatyay və başqaları Gəncə sözünü pəhləvi (İran) mənşəli hesab edir və onun xəzinə mənası daşdığını göstərirlər. Bu mənanın təsvür edilməsi isə əslində təsadüfi xarakter daşıyır. Məsələn, İ. Markvartın təxmin etdiyinə görə, Gəncə ticarət yolları üstündə olduğuna görə, Şərq ölkələrinin əsas xəzənələri buraya toplanmış. Elə buna görə də şəhərə xəzinə mənası verən Gəncə adı qoyulmuş. Başqa bir tarixçi – Həmdullah Qəzvini də ərəb tarixçilərinə istinad edərək şəhərin adının xəzinə mənasından götürüldüyünü yazır. Gəncə adının fars mənşəli söz kimi izahına müasir tədqiqatlarda da rast gəlmək olur” (85. 67).

E. Q. Mehrəliyevin izahına görə, Gəncə - *gümrah, bolluq, Gəncə* isə dəfina, sərvət mənələrindədir (78. 50).

Q. Qeybullayev Gəncə sözü haqqında qeyd edir ki, Alban tarixçisi Musa Kaqankatlı yazır ki, Albaniyada Gəncə şəhəri Şakaşen əyalətində yaranmışdır. Alban Gəncəsindən başqa digər bir Qanzak (Gəncə) Cənubi Azərbaycanın ərazisində də qədimdə mövcud idi. Həmin Gəncə er. əv. II əsrdə Atropatənanın paytaxtı idi. Bu ərazilərdə sakların yaşaması haqqında məlumatlar er. əv. VII əsərə aiddir. Deməli, hər iki Gəncə adlı şəhər sakların məskun olduğu ərazidə meydana gəlmişdir, hər ikisinin əhalisi də türkdilli. Bu, təsadüfi deyil. Orta Asiyada yaşayan türk tayfalarından birinin adı olan Gəncək Mahmud Kaşğari tərəfindən qeydə alınmışdır. Həmin Gəncək tayfası məhz qədimdə sakların məskun olduğu bir ərazidəndir.

“Gəncə” sözünün mənasını xəzinə sözündə axtaran tədqiqatçılar haqqında Q. Qeybullayev qeyd edir ki, mənşəcə “gənc” sözü fars sözü deyil, onlar bu sözü qədim aramey, yaxud akkad dilindən götürüblər, yəni “gənc” semit mənşəli sözdür, axı, ərəb dilindəki xəzinə (xəznə) sözünün özü elə semit sözdür.

Gəncə sözünün xəzinə mənasına qarşı çıxan Q. Qeybullayev məlumat verir ki, XII əsrdə **Gəncə** adlı şəhər Orta Asiyada da vardı. Hətta X əsrə aid mənbədə Uralda **Gəncəli** adlı çay da məlumdur. Keçən əsrdə Şimali Qafqazdakı **Gəncəaul**, **Gəncəçay** və **Gəncə** kəndlilərinin adları da məlumdur. Qırğızlarda **Genjə** adlı dörd tayfa, türkmənlərdə **Gəncik**, qazaxlarda **Gəncə-Mantay**, **Gəncə-Kapçaqay** tayfaları, Türkmənistanda **Gənci-Qarabağ** toponimi və s. mövcuddur (31. 74 – 75). Ə. Əliyev (60 a. 35 – 37), A. Həsənov (112. 22), M. Hacıyev (149. 121) və b. “Gəncə” toponimini tayfa adları sırasında izah edirlər.

Yuxarıda deyilənlərə öz münasibətimizi bildirərək qeyd edirik ki, Gəncə adının xəzinə mənasında olması ilə razılaşmırıq, onun Gəncək tayfası ilə bağlılığına, daha doğrusu Mahmud Kaşqarının qeyd etdiyi “کنجک Kencek – türklərdən bir bölük” (245 (1). 480) fikrinə tərəfdarıq.

Biz Gəncə adının **Qan** və **Cou** komponentlərindən ibarət olduğu mülahizəsini də irəli sürürük.

“Qan” adının mənbələr əsasında şərhinə nəzər salaq: Qədim adı **Kanlı (kanqlı, qənqli)** olan **kəngər** tayfaları hələ erkən dövr mənbə və məxəzlərində qədim türk tayfaları ilə birləşən xatırlanır. Məsələn, “Şəcərəyi-türki” əsərinin müəllifi Əbülqazi Bahadur xan ən qədim türk xalqlarından danışarkən qıpçaq, uyğur, qalac, qarluqlarla yanaşı kanlı (kanqlı, qənqli) tayfalarının da adını çəkir. Başqa bir fakt: türk alimi N. Asim belə hesab edir ki, doqquz oğulların (doqquz uyğurlar) tərkibində qıpçaqlarla bərabər, qırğızların içərisində oymaq halında yerləşmiş kanlı eli də mövcud olmuşdur (99 a. 33). Bütün bunlar, bir daha göstərir ki, kanlı – kəngər tayfaları tarixən türk xalqları içərisində özünəməxsus yer tutmuş və öz qədimliyi ilə seçilmişdir.

Əbülqazi Bahadur xan **kanlı (kanqlı, qənqli)** tayfalarının kökünü türk və monqol rəvayətlərinə istinadən arabaqayırın bir şəxsin adı ilə bağlayır. Həmin rəvayətdə deyilir: Oğuz xan tatarlarla apardığı döyüşlərdə o qədər qənimət əldə etmişdi ki, onların hamısını aparmaq mümkün deyildi. Bu vaxt ordu içərisindən malları yükləmək üçün minik inşa edən bir nəfər tapılır. Həmin vaxta qədər bu miniyin nə adı, nə də özü məlum olmadığı və hərəkət etdikcə qənq-qənq səsi çıxardığı üçün ona qənq-araba, miniyi icad edənə isə qənqli-arabalı adı verildi və bütün qənqli eli bu kişinin törəmələri oldu (189. 43).

Kanlı (kanqlı, qənqli) tayfalarının Orta Asiyanın tarixində, o cümlədən monqolların və teymurilərin ictimai həyatında əhəmiyyətli rolu və iştirakı olmuşdur (99 a. 35). A. T. Jdanko yazır: “Teymur vaxtında kanqlılar Sır-Dəryanın sağ sahillərini tutmaqda davam edirdilər. Ancaq onların sayı artıq azalmışdı. Belə ki, qırğız-qazax birləşmələrinin tərkibində onlar kiçik bir nəsil kimi yerləşmişdilər” (171. 111).

Elmi ədəbiyyatda kanqlı haqqında bir sıra yazılar vardır (224; 197).

Gəncə sözünün ikinci komponenti –**cə** elementidir. Biza görə, **-cə** elementi **cou** sözünün fonetik variantıdır. “Cou” sözünün mənşəyi ilə əlaqədar aşağıdakı məlumat maraqlıdır.

Çində əsil və davamlı bir dövlət anlayışı Cou sülaləsi ilə başlayır. Yeni tarixi əsərlərə görə, bu dövlət m. ə. 1050-ci ildə yaranmış və 247-ci ildə də sona yetmişdi...

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimal-qərbi Çindəki türk tayfalarını əsil-nəsil kimi bəsləyən əsas ərəzi Altay və Tanrı dağlarının cənub-şərq ucları idi. Bu qədim türk tayfalarını şimal-qərb hunları adı ilə tanıyacağıq... Şöhrətli cou sülaləsini quranların tarixdə ilk dəfə görüldükləri Pin zonası da “Şimal-qərb hun dairəsi”nin içində və cənub sərhədlərində idi (20 (1). 19 – 28).

Qeyd etmək lazımdır ki, Çin ərazisində “Kancou” yer adı vardır. Biz bu coğrafi adı “Gəncə” adı ilə eyni mənşəli hesab edirik.

“Kan-cou” coğrafi adı miladdan əvvəlki dövrə aiddir (21 (II). 330).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “çjo” sözü çinlilərdə ən böyük hərbi rütbəni bildirir. Qədim türklər bu rütbəni “çor” sözü ilə ifadə edirdilər (97. 2, XII, 1992).

ŞƏKİ//SƏKİ

Şəki شکی kənd – Məzari-Şərifdə (I – 260).

Şəki شکی kənd – Bədəxşanda II – 30).

Şəki شکی kənd – Girişkdə (III – 30).

Şəku شكو kənd – Bədəxşanda (III – 30).

Səki سکی təpə - Qəndəharda (II – 450).

Saki قلعہ ساکی kənd – Kabulda (II – 389).

Yuxarıda adı çəkilən Əfqanıstan ərazisindəki Şəki toponiminin areallarına nəzər yetirək: Azərbaycanda Şəki iki yerdə: Şəki – Azərbaycanın Şəki rayonunda kənd, Şəki – 1968-ci ilədək Nuxa – respublikanın tabeliyində şəhər (1963-cü ildən), Tatarıstanda Şəki (iki məntəqə), Türkiyənin Qars əyalətində Şəki, Ermənıstanda (Sısyan rayonunda) Şəki coğrafi adları mövcuddur.

Başqa bir məlumata nəzər salaq: Şəki – Qafqaz Albaniyasında qala. Xarabalığı indiki Ermənıstanın Sısyan rayonunun Şəki kənd yaxınlığında, Bazarçayın sol sahilində, Darvazatəpə sahəsindədir. Eyni adlı tarixi vilayətin mərkəzi olan Şəki qalası Biçənək aşırımında Arrana gedən yolun üzərində mühüm müdafiə-nəzarət məntəqəsi rolu oynamışdır. IX əsrin 2-ci yarısında alban knyazı Səhl ibn Sumbatın xəyanəti nəticəsində Babək Şəki qalasında əl keçirilib ərəblərə təslim edilmişdi.

Tarixi ədəbiyyatda Şəki qalası indiki Azərbaycanın (şimali R. E.) Şəki şəhəri ilə eyniləşdirilirdi. Son tədqiqatlar Albaniyada iki Şəki tarixi vilayətinin olduğunu, Səhl ibn Sumbat və Babəklə əlaqədar hadisələrin məhz Araz çayından şimalda yerləşən Şəkiddə baş verdiyini elmi cəhətdən sübut etdi (147; 146. 187 – 188).

Cahangir Zeynalıqlunun kitabından:

“Şəki: Vilayətə və mərkəzi sayılan şəhərə də Nuxa deyilir. Şəki, Səvari və Nuxa, Nuğa – qadınlar yurdu deməkdir. Ama-

zon qadınlarının idarəsi altında bulunduğu zənn edilməkdədir” (114. 8).

Şəki haqqında orta əsr ərəb mənbələrində də məlumatlar verilmişdir (200 a. 74 – 78).

Qiyasəddin Qeybullayevin qeyd etdiyinə görə, 1727-ci ilə aid arxiv mənbəyində Bərdə vilayətində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Şakuyan kəndinin adı çəkilir ki, bu da Şəki etnonimindən, j birləşdiricisindən və fars dilindəki məkan və cəm bildirən “an” şəkilçisindən ibarətdir. Həmin mənbədə Gəncə vilayətinin Qaramanlı mahalında isə Sakavan (Şəkiyan) kəndinin adı göstərilir. Bütün bu toponimlər Şaka etnonimini əks etdirir.

Məlumdur ki, bütün bu yaşayış məntəqələrinin əhalisi əvvəldən türkdilli olmuşdur. Hesab etsək ki, onların əhalisi əvvəlcə irandilli idi, sonra hamısı türkləşib – bu düz çıxmazdı.

Sakların mənşəcə türkdilli olmasını arxeoloji və antropoloji faktlar da sübut edir (31. 59 – 78).

ŞATIR//ŞATURİ

Əfqanıstanın ərazisində bu coğrafi ada aşağıdakı sahələrdə təsadüf etdik:

Şatır شاتر kənd – Kabulda (III – 1).

Şaturi شاتوری kənd – Paktiyada (III – 2).

Şaturi شاتوری kənd – Qəznidə (III – 2).

Şaturi شاتوری kənd – Pərvanda (III – 2).

Bu coğrafi adın areallarına nəzər salaq:

Şatırlı – Azərbaycanın Bərdə ayonunda kənd.

Şatıroba – Azərbaycanın Masallı rayonunun Türkoba sovetliyində kənd.

Şatura – Moskva vilayətində şəhər.

Şatoru – Fransanın mərkəzi hissəsində şəhər (8 (X). 468 – 469).

Ə. Məmmədovun qeydinə görə, tarixi mənbələrdə, əksər türkdilli xalqların dilində bu etnonim həm şatır, həm də şatar formalarında işlənir. İlk dəfə bu söz **çatmaq** felindən yaran-

mışdır. Qədim türk tayfaları bu sözü iki və ya daha artıq ağacın ucunu bir-birinə bağlamaq mənasında işlətməmişlər. Onlar ağacların uclarını çataraq özlərinə “yurt” ev tikmiş, üstünü isə keçə və ya palazla örtmüşlər. İllər, əsrlər keçdikcə həmin ad onların yaşadıkları “yurt”lara, dəyələrə keçmiş, ən nəhayət “şatır” (çadır) formasını almışdır.

... Qədim qıpçaq tayfalarının dilində işlənən “şatır” sözü eramızın II – IV əsrlərindən bu günə kimi işlənməkdədir. Qazax rayonunun, eləcə də Gəncəbasarın ərazisində yaşayan şatır və ya şatırlı tayfalarının da əsasən məşğuliyyəti maldarlıq, qoyunçuluq və ilxıcılıq olmuşdur.

Yaqut Həməvinin əsərlərində qeyd edilir ki, Bərdə ilə Gəncə yaxınlığında şatırlıların yaşayış məskəni olmuşdur.

Həmin tayfa adları indi də azacıq fonetik səs əvəzlənməsi ilə həm respublikamızın ərazisində, həm də Orta Asiya və Sibirə yaşayan türkdilli xalqların əksəriyyətinin nitqində işlənməkdədir. Bu etnonim Türkiyə ərazisində oykonim şəklində də mövcuddur. Türkiyə ərazisində şatırlıların yaşadığı oba vardır (82. 19 – 20).

Beləliklə, Əfqanıstan ərazisindəki “Şatır”, “Şaturi” coğrafi adları digər yerlərdəki “Şatır”, “Şatırlı” adlarının eynidir. Belə ki, -i, -lı elementlərinin semantik eyniliyi məlum məsələlərdəndir.

Qədim türk dilləri lüğətində, S. E. Malovun əsərində “şatır” “palatka” mənasında, eləcə də Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında “çadır” eyni mənada işlənmişdir (162. 142; 194. 375; 89. 303).

H. Zərinəzadə qeyd edir: “Çadra” mənasında olan چادر sözünün “çadır” mənasında olan چادر sözündən əmələ gəlmişdir. “Çadır” sözünün kökü M. Kaşqarının qeydinə uyğun olaraq, “çatır”dır və “çatmaq”dan (rusca «привязывать») əmələ gəlmişdir. Bu söz fonetik dəyişikliklə fars və rus dillərində (şador) və “шатёр” kimi də işlənir” (66. 265).

Əfqanıstan ərazisində eyni mənşəli hesab edilən Şatu – Şadı coğrafi adı diqqəti cəlb edir.

Şatu شاتو kənd – Kabulda (III – 1).

Şadı شادی kənd – Qəndəharda (III – 3).

Şadı شادی kənd – Heratda (III – 3).

Şadı dərvazək شادی دروازک – Fərahda (III – 3).

Şadı qələ شادی قلعه qala – Qəndəharda (III – 3).

“Şad” qədim türklərdə bir pillə aşağı rütbədir (97, 25. XII. 1992).

“Şato” qala mənasında da qeydə alınmışdır (251. 221).

“Şadı” coğrafi adı ilə əlaqədar olaraq Fəxrəddin Əsədöğlünün “Şidli toponiminin etimologiyası” yazısı da maraqlıdır:

Qərbi Azərbaycanın Ağrı bölgəsində oğuz ellərinin izini yaşadan yüzlərlə yer-yurd adlarından biri də Şidli toponimidir. Şidli kəndi Ağrı dağının yaxınlığında, Vedi rayonunda, Araz çayından çəkilməmiş Kaxanov kanalının sahilində yerləşir. Kənd 1988-ci ilə qədər türk sakinləri ilə bərabər öz adını da qoruyub saxlamışdır. Azərbaycanlıların (türklərin) Ermənistandan tam qovulmasına qədər kəndlə yalnız azərbaycanlılar yaşayırdı. Bu, o zonada yeganə kənd idi ki, oraya ermənilər yerləşdirilməmişdi. Gözəl bağ-bağatı, səfalı havası, bulaq suyu olan kənddə 1988-ci ilədək 2500-ə yaxın azərbaycanlı (türk) yaşayırdı.

1886-cı il siyahıya alınmasına görə, Şidli kəndində 823 nəfər azərbaycanlı (türk) yaşamışdır.

Tarixin dərin qatlarından bugünüməzə boylanın və qədim şato tayfasının adını yaşadan Şidli oykonimi (kənd adı) ulu keçmişimizdən soraq verən coğrafi adlardandır.

T. Əhmədov L. N. Qumilyova və V. V. Bartolda istinad edərək yazır ki, VI – VII əsrlərdə Qərbi Türk xaqanlığına daxil olan tayfalardan biri də şato olmuşdur. Öz adını yerləşdikləri səhra adından alan şato tayfası XIII əsrdə Qərbi Türk xaqanlığı dağıldıqdan sonra Şərqi Türküstanın ucqar hissələrindən birində dövlət təşkil etmiş və mərkəzi Çu vadisi sayılmış türk tayfası olmuşdur.

Q. Qeybullayev göstərir ki, şato tayfası VII əsrdə Orta Asiya hunlarının, VIII əsrdə isə uyğurların tərkibində müşahidə olunmuşdur.

Köçəri həyat tərzini keçirən türk tayfaları Böyük Turan imperiyasının tərkibində bir ərazidən digər əraziyə keçərək əlverişli yerlərdə məskən salmış və bugünümə qədər izlərini yaratmışlar.

Q. Qeybullayev yazır ki, XIX yüzillikdə Azərbaycanda şadıllı tayfası yaşamışdır.

“Şadıllı” şato tayfasına mənsub olan deməkdir. “Şadıllı” və “şato” sözlərinin kökü eynidir.

F. Əsədogluna görə, Şəddadilər sülaləsi ilə şato-şadıllı tayfası arasında bir uyğunluq, eynilik vardır. Şəddadilərin zülmkarlığı tarixə məlumdur. Elə buna görə də Vədi rayonunda zalım adama “lap şaddatdı” deyərtilər. Görünür, Şəddadilərin adı ilə bağlı yaranmış bu ifadənin tarixi qədimlərə gedir...

Şidli (kəndin adı həmişə “Şiddi” kimi tələffüz olunmuşdur) kəndi Dvin (düyün) şəhərinin xarabalıqlarının yanında yerləşir. Bu fakt Şəddadilərlə Şidli-Şiddi kənd adı arasında əlaqənin olmasını təsdiq edir.

Beləliklə, çox güman ki, Şidli-Şiddi kəndi Şəddadilərin hakimiyyəti illərində salınmışdır...

F. Əsədoglu “Şato-şadıllı-şadıllı” tayfasının adı ilə bağlı toponimlərin paralellərinə Şada – kənd (Şahbuz), Şadıllı – kənd (Goranboy), Şatırlı dağı (Cəlilabad), Şatırlı – kənd (Bərdə, Cəlilabad), Şatıroba-kənd (Masallı), Şatırovka – kənd (Salyan), Şidli – kənd (Vədi) kimi coğrafi adlarda rast gəldiyini qeyd edir. O, Şidli sözünün şidi və li komponentlərindən ibarət olmasını göstərir. Buradakı “i” səsinin düşməsinə tələffüz ağırlığı ilə əlaqələndirir.

Deməli, Şidli kəndinin adı şato//şadıllı etnoniminin adının azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır. –li şəkilçisi isə aidlik, mənsubluq, sahiblik məzmununu verən topoforantdır.

Beləliklə, “Şidli” adı şadıllı tayfasına mənsub olan adamların yaşadığı yer deməkdir (61).

“Şato” adı ilə bağlı Bahaəddin Ögəlin fikirlərinə nəzər salaq: “İndiyə qədər, Şato türkləri, tamamilə köçoba qövmələri olaraq anılmışdı... “Şato” türklərinin çox savaşı və güclü türk

qövmələrindən biri olduğu bilinməkdədir. Bu türk qövmələrinin oturduları yerlər Tanrı dağlarının quzeyindən başlayır və quzey dağındakı Vaq-köl adlı göllərə qədər uzanırdı. Bu səbəblə çinlilər, Şato türkləri üçün iki ayrı idarə bölümü düzətmişdi. Bunlardan önəmlisi Veu soyları olan Ch`uehler üçün düzənlənmiş Beşbalıq bölgəsi idi. Çinlilər digər Baq-köl şatoları üçün də ayrı bir Çin təşkilatı düzənləmişdi. Şato türklərinin Beş-balıq bölgəsində oturan Şato boyları haqqında Çin tarixlərində çox bilgi vardır” (242 (I). 105 – 107).

XATIN

Xatun qələ **خاتون قلعه** kənd – Məzari-Şərifdə (II – 107).

Mama xatun **ماما خاتون** kənd – Kabulda (III – 482).

Mama xatun **ماما خاتون** aşırım – Kabulda (III – 482).

Azərbaycanda “xatın” sözü ilə bağlı yer-yurd adları bəllidir: **Xatınbəyli** (Mardakert rayonu), **Xatınçay** (Tovuz rayonu), **Xatınbulaq** (Füzuli rayonu) və s. Altay ərazisində **Xatın** (**Katun-Xatun**) hidronimləri – çay adları mövcuddur. Monqolustanda **Xatan-Bulaq** adlı çay yatağı, Şimali-şərqi Çində **Xatunxe**, Qərbi Sayanda **Katansa** (**Katansay – Katançay**) adlı çaylar vardır. Evenklər Yeniseyin sağ qollarını **Katennqa** adlandırırlar. Göründüyü kimi, **xatın** (**katın**) sözü yer-yurd və çay adlarında geniş işlənən sözdür (105. 219 – 220).

Kitabi-Dədə Qorqudda: Xatın adı işlənmişdir (4. 328).

Mahmud Kaşğari **xatun** sözünün “xan arvadı, xan qadını” mənasında işləndiyini göstərir. Onun verdiyi şərhə nəzər salaq:

Katun – Əfrasiyab qızlarından olanların adıdır. Xan işi bolsa katun işi qalır – Xanın işi, əmri olunca, Xatunun işi geri qalır (245 (I). 410). Hələ 60-cı illərin əvvəllərində görkəmli coğrafiyaçı-toponimist alim E. M. Murzayev qeyd etmişdir ki, **xatın** sözü toponimiyada sadəcə olaraq “qadınlıq” mənasında yox, “çay” mənasında işlənmişdir. Onun fikrincə, katın sözü qədim türkcə, həm də “çay” mənası daşımış, sonralar bu mənə unudulmuş, sıradan çıxmışdır (204. 190 – 192).

İ. Q. Dobrodomov öz məqaləsində E. M. Murzayevin xatın sözünün etimologiyası haqqında söylədiyi fikrin yanlış olduğunu bildirir. Onun fikrincə, toponimiyada **xatın (katın)** sözünü elə indiki mənasında anlamaq gərəkdir (161. 138 – 142).

İ. S. Məlikov yazır: “Bizim fikrimizcə, **katun** sözü “kat” kökündən törəmədir. –**un** qədim və müasir türk dillərində sifət düzəldən şəkilçidir. Çox ehtimal ki, **katta** sözü tarixən odla bağlı olub, “od yiyəsi, ocaq sahibi” məzmunu bildirmişdir (81. 132 – 133).

M. C. Təhməzov qeyd edir: “Bizim fikrimizcə, **qadın (katın)** sözü “qadınlıq” məzmunu qazanmamışdan qabaq “su”, “çay”, “göl” mənası daşımışdır. Buna görə də E. M. Murzayevin fikrini doğru sayırıq. Güman edirik ki, **katın (katun)** sözü “su-göl” mənası bildirmiş **kat və unq (onq)** sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Yukaqir dilində **onunq, ununq, enu, enunq** sözləri “çay” mənasında işlədilir. Yukaqircə **levenq** sözü “su” deməkdir.

M. C. Təhməzovun mülahizəsinə görə, **Oka çay** adının **Onqa** sözündən, **Oneqa göl** adının **Onunqa** sözündən törədiyini söyləmək mümkündür. **Selenqa** çay adı **sel** və **enqa** sözlərindən ibarətdir. **Sel** sözünün “su”, “çay”, “axın” mənası daşdığı bəllidir. **Selenqa** və **katunq (katunqa)** sözlərini qoşalaşdırmaqla **katunq** sözünün kökü olan **kat** sözündən də “su”, “göl” mənası daşdığını aydın sezmək olar.

Kat (xat-xut, hat-hut) sözünün “su”, “çay” mənası bildirməsi Volqa çayının qədim adı sayılan **İtil (Etel, Atal)** sözündə də özünü göstərir: - **Kattal – Hattal – Hittil – İtil**. Hun xaqanı Attillanın adı, güman ki, “Böyük çay” mənasında işlədilmiş **Kattallay (hattallay)** sözünün sadələşmiş şəklidir.

Yunanca **hudor** sözü “su” deməkdir. **Qidro** sözünün **hudor** sözü ilə bağlılığı bəllidir. Buradakı **hud (hut)** kökünün qədim **kat (kut)** sözünə arxalanması şübhə doğurmur (k-h əvəzlənməsi).

Qədim hind əsətirində göydəki müqəddəs Qanq çayının adı hörmətlə çəkilir. Hind heykəltəraşlığı ilahə Qanqı gözəl qadın

görkəmində təsvir etmişdir. Deməli, əsətiri dünyagörüşündə çay-göl və qadın anlayışları vəhdət bütövlük təşkil etmişdir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, **katun (xatun)** sözü uzaq keçmişdə “su-göl-çay” məzmunu bildirmiş, sonra su-çay ilahəsi, daha sonra isə indiki qadınlıq məzmunu qazanmışdır (105. 219).

KUT-KUTƏK (KÖTƏK)

Əfqanıstan ərazisində **Kut** coğrafi adı iki yerdə qeydə alınmışdır: **Kut dərə - Şinvarda (III – 361)**. **Kut kənd – Pərvanda (III – 449)**.

Qədim türk yazılı abidələrində **Kut** iki mənada (bəxt, ləyaqət) verilmişdir.

“Türk dillərində bu söz çox mənalıdır. Onun “ruh”, “həyat qüvvəsi”, “xoşbəxtlik”, “səadət”, “bərəkət”, “uğur” və s. anlayışları vardır. L. Z. Budaqov, S. Y. Malov, Tomsen – Steyn, Şeyx Süleyman Əfəndi Buxari, V. V. Radlov, “Əski türk lüğəti”nin müəllifləri, Ə. H. Orucov və b. “qut”u türkdilli söz saymışlar.

Türk dillərində, o cümlədən qaraim, qaqaüz, özbək (cığatay), türk, teleut, qaraqırğız, uyğur, Azərbaycan, qırğız, türkmən, tatar və başqa dillərdə ruh, can, həyat qüvvəsi, xoşbəxtlik, səadət, bərəkət, uğur, qırğızlarda insan və heyvanları qoruyan totem (insan şəklində təsəvvür olunmuş və bələdan qorunmaq üçün kiçik heykəlini qayırib yanlarında gəzdirirmişlər) və s.

Ermənicə “yalvarış”, “məhəbbət”, “intizar”, türk dillərində “ruh”, “can”, “həyat qüvvəsi”, “xoşbəxtlik”, “bərəkət”, “uğur”, sanskritcə “yanmaq”, “ağrımaq”, “incimək” mənasında olan **qutkut-qut**lar arasında semantik baxımdan bir yaxınlıq, eyniyət varmı? Sözsüz yoxdur. Bu sözlərin semantik fərqləri isbat edir ki, erməni, sanskrit, türk dillərindəki “qut”lar yalnız və yalnız fonetik baxımdan bir-birinə yaxındır və onların hər biri ayrı-ayrılıqda mənsub olduğu dilin öz doğma sözüdür” (99. 454 – 455).

Fikrimizcə, fonetik qanunauyğunluqlara görə, **kut** sözünü **hud, hut** sözü ilə də əlaqələndirmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Quranda adları çəkilən 25 peyğəmbərin sırasında Həzrəti Hudun adı çəkilir (24. 18).

Mart ayında “Yeni gün” (Novruz) bayramı ilə bağlı yeni ay başlanır. Bu yeni başlanan, yəni ilk ay “Hud ayı” adlanır.

Əgər “kut” sözünü “hud”la bağlayırıqsa, deməli, “Kutək//Hutək” paralelliyini də qəbul etməliyik. Belə ki, Əfqanıstanda: Ətək (Hutək) (هوتک) اتک – kənd – Qəznidə qeydə alınmışdır (I – 36). Bu toponimə Əfqanıstan ərazisində aşağıdakı sahələrdə müxtəlif variantlarda təsadüf etdik: Kutək کوتک sahə - Məzari-Şərifdə (III – 362); Gutək (Götək) (گتک) گونک داغ – Fərahda (III – 450); Kutəgi کونگی کənd – Paktiyada (III – 362); Kutəgi کونگی داغ – Qəndəharda (III – 362); Kutəgi کونگی کənd – Nəngərharda (III – 363); Kutəgi کونگی کənd – Kabulda (III – 380); Kutəgi کونگی کənd – Nəngərharda (III – 380).

Qeyd etmək lazımdır ki, Əfqanıstanda 1709 – 1738-ci illərdə qəndəhar Hutəki dövləti təsis edilmişdi (265. 320).

Kutək sözünün semantik çalarları haqqında H. Zərinəzadənin qeydlərinə nəzər salaq:

کتک (kotək)//کونک (kutək)//کوتنگ (kutəng)//کونگ (kodəng) //کودنگ (kodəngə) is. “dəyəmək”, “ağac” mənasında olan “kötək”dən – kötək, dəyəmək پایه (payə)... gilək dilində کتک (kotək) – kötək çəkmək ağacıdır; yəni usta, müəllim və vergi toplayan ağanın cəza ağacı. کونگ (kodəng) paltaryuyanların paltarı döyəcədikləri ağac deməkdir. “Burhane-qate”də bu sözün yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün formaları vardır və “ağac”, “dəyəmək” mənalarında verilmişdir; bircə, bunların hamısının kökü “kotək” sözüdür. Demək, “kötək” sözünün fars dilində fonetik inkişafını belə göstərmək olar: “**kötək-kotək-kotəng-kodəng-kodinə-kodin**”. Müasir fars dilində ancaq کتک/کونک formaları işlənməkdədir (66. 371 – 372).

Qiyasəddin Qeybullayev bu sözün etimologiyasını belə şərh edir: “Alban tarixi”ndə “Kotayk” (“y” erməni dilindən gəlir), VII əsr erməni coğrafiyasında “Tuç-Katak” Artsaxda mahal adı kimi göstərilir. Həmin toponim qədim türk dillərində **katak** – qala sözündəndir. Müqayisə üçün deyək ki, Cənubi

Rus çöllərində peçenəqlərin qalalarından biri X əsrə aid mənbədə Tun – Katay kimi qeyd olunmuşdur. Aydın ki, **katak** və **katay** eyni sözün kiçik və qanunauyğun fonetik formalarıdır, burada “k” səsi “y” səsinə uyğundur. **Katak** sözünün Artsaxın toponimiyasında öz əksini tapması orada eranın əvvəllərindən türkdilli peçenəqlərin yaşaması ilə əlaqədardır. Hazırda Əsgəran rayonunda Kötük kəndi var və şübhəsiz, bu qədim **Katak** toponiminin sonrakı fonetik şəklidir.

XVII əsr erməni tarixçisi Arakel Davrijetski erməni keşişi Poqosdan danışarkən qeyd edir ki, o, “aqvanların ölkəsinə, Qarabağa, Kötüklü adlanan yerdə qərar tutmuş, şah I Abbasın yanına getmişdi”. Kötük kəndi ərazisindəki bulağa ermənilər Kötükəxpur adı vermişlər ki, bu “Kötükəxpur” deməkdir. Kəndin yaxınlığındakı bir dağ da Kötüksar (erməni dilində “sar” “dağ” deməkdir) adlanır. Aydın ki, bu oronimə “sar” sözü sonralar əlavə olunmuşdur. Kötük kəndi yerli əhali arasında həm də Ağdar adlanır. Ağdar knyazı Həsən Cəlala məxsus qədim qalının adıdır (31. 127 – 128).

OĞUZ

Əfqanıstan ərazisində iki sahədə oğuz coğrafi adı qeydə alınmışdır: Oğuz اوغز kənd – Məşriqi vilayətində (I – 187); Oğuz اوغز kənd – Bəlxədə (I – 260).

Oğuz etnoniminin mənşəyi və etimologiyası ilə əlaqədar xeyli tədqiqat işlərinin aparılması məlumdur.

Bu tədqiqatların bəzilərində oğuz sözünün öküzlə, hətta su kultu ilə əlaqələndirilməsinə təsadüf edilir.

E. Q. Mehrəliyevə görə, “öküz – keçmişdə yer kürəsinin dayaq rəmzi. Vaxtı ilə Şirvanşahlar öküzü özlərinə totem götürmüşlər” (78. 60).

A. N. Kononov “Oğuz” sözünün mənşəyi haqqında yazılmış məqalələrin izahlı elmi bibliografiyasını vermişdir (189. 82 – 84).

F. Zeynalov qeyd edir: “Oğuz” sözünün mənşəyi haqqında türkologiyada vahid bir fikir yoxdur. Əksər türkoloqlar bu sözü qəbilə, tayfa mənası əks etdirən **ok** və kəmiyyət şəkilçisi **-uz** şəkl-

lində şərh etmişlər. Oğuz sözünün bu şəkildə təhlili daha ağlabatandır. Belə ki, tarixən iki böyük dil ailəsinə bölünən oğuzların bir qolu boz-ok, ikinci qolu isə üç-ok adlanmışdır. Oğuz sözü əslində oklar, ok tayfaları mənasını əks etdirir. Oğuz sözündəki ğ samitini k samitinin cingiltiilmiş variantı kimi qəbul etmək mümkündür. Türk dillərinin oğuz qrupunda kar samitlərin cingiltiilməyə daha çox meyl etməsi şübhə doğurmur” (65. 94).

M. İ. Yusifov qeyd edir: “Son tədqiqatlarda oğuz sözünün oğ komponentinin tayfa, xalq, uz komponentinin isə qədim cəmlilik əlaməti kimi qəbul edilməsinə meyl göstərilir. Bizə elə gəlir ki, ilk komponent oğ tayfa və qəbilələrə aid damğa anlayışı bildirir. Uz komponenti isə qədim cəm şəkilçisi yox, məhz tayfa mənası daşıyır. Türk xalqlarında mövcud olmuş üç ox, boz ox, on ox, doqquz ox və s. kimi qəbilə adları da bu mülahizəni təsdiq etməyə imkan verir. Uz tayfalarını damğaya görə fərqləndirən tokuz-qaqauz, daşuz və s. kimi etnonimlərin mövcudluğu da həmin fikri qüvvətləndirir” (74. 109).

“Məşhur macar alimi Y. Nemet oğuz sözünü ok-uz şəklində təhlil etmişdir. Onun fikrincə “ok” – qəbilə, boy, “z” isə cəm əlamətidir.

Beləliklə, oğuz “boylar” deməkdir. Həqiqətən, oxun qədim zamanlarda boy mənasına gəldiyi məlumdur. Qərbi göytürk dövləti də on boydan ibarət idi və həmin on boya “on ox” deyilirdi. Başda V. Banq olmaqla bəzi alimlər oğuzlarda “ğ” səsinin olması səbəbilə Nemetin bu fikrinə etiraz etmişlər. Son illərdə isə oğuz adının əsl haqqında başqa izahlar ortaya çıxmışdır” (107. 25).

S. E. Malov qeyd edir: “Oğuzlar (yaxud quzlar, uzlar) eramızın VI – XI əsrlərində Çindən Qara dəniz sahilinə qədər imperiya yaratmışlar. Belə bir mülahizə var ki, VI – VIII əsr Orxon abidələri oğuz dilinin qədim mərhələsini əks etdirir (194. 27, 61, 64).

V. V. Bartolda görə, türklər VI – VIII əsrlərdə “oğuz” xalqına aid edilir, belə ki, Orxon türkləri və oğuzlar eyni xalq hesab edilir (140 (V – 1). 39, 40, 428, 432, 525).

Mahmud Kaşğari yazır ki, اغز Oğuz – bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər. Bunlar 22 bölükdür (tayfadır). Hər bölügün (tayfanın) ayrı bir damğası və heyvanlarına vurulan bir əlaməti vardır. Bir-birilərini bu damğalarla tanıyırlar (245 (I) 55).

V. F. Əliyevə görə, Sisiandakı türk tayfaları içərisində oğuzlar əsas yer tutur. Bunu Sisian toponimiyasındakı bir sıra oğuz etnonimləri də sübut edir. Məsələn: Uz – xaraba qalmış kənd adı. Geniş yayılmış fikrə görə, uz sözü oğuz etnonimlərinin variantlarından biridir. V. V. Bartold yazır ki, türkmənlərin çoxu indi də özü ulu əcdadlarının Uz xan, yəni Oğuz xan olduğunu deyirlər (59. 96).

ORUZQAN//URUZQAN

Qədim türk tayfa adları az, uz, quz, oğuz həm etnik varlıq, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən törəyir.

Əfqanıstan ərazisində **Oruzqan//Uruzqan** vilayətinin adı maraqlı bir toponim kimi diqqəti cəlb edir. Bu coğrafi ad Oruz//Uruz və qan komponentlərindən ibarətdir.

Bizcə, bu toponim Uruz antroponimindən – şəxs adından yaranmışdır. Oruz//Uruz sözü oğuz sözü ilə eyni mənşəlidir. Güman ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəldiyimiz Uruz antroponiminin Uruzqan toponimi ilə bağlılığı vardır.

“Albaniya hökmdarlarından birinin adı da Oroyz//Oris olmuşdur” (9, 78).

A. İ. Popova görə, urus etnonimi rus knyazlarıyla qohumluğun nəticəsində yaranmış urus (daha doğrusu «русский») etnonimi ilə bağlıdır (213 a. 129).

Urus etnonimi Orta Asiyada XI əsr müəllifləri tərəfindən yad edilir (180. 22 – 25).

Azərbaycan ərazisindəki Arus oykonimi urus etnonimilə bağlıdır. Yardımlı rayonunda fonetik variantlı Orus (Urus) mövcuddur. Urus adının digər ərazilərdə arealına nəzər salaq:

Azərbaycanda: **Urus dərəsi**; Gürcüstanda: **Uros xevi** (gürcü dilində xevi “dərə”; dağ cığırı), **Urus təpə**; Dağıstanda **Urus koşlar**; Şimali Qafqazda **Uruz göl**; Kara-çay balkarlarında: **Uruspili** etnonimi.

Urus, Uris, Oris etnonimindən yaranmış toponimlər öz-bək, qazax və qaraqalpaqlarda qeyd alınmışdır (152. 49).

Q. Qeybullayev bir sıra mənbələrə əsaslanaraq qeyd edir ki, eramızdan əvvəl I əsrdə Albaniyada bir çarın adı **Oris** və **Oroys** formasında göstərilib ki, bu da yerli **Oruz** və ya **Oroz** adının dialektik şəklidir. Dion Kassi (Roma tarixi, XXVI, 44) yazır ki, **Oris** Kürdən şimalda yaşayan albanların çarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu çarın adını A. Bakıxanov da **Oriz** formasında yazmışdır. Dil mənsubiyyətinə görə bu çarın adı türkdillidir. Bunu bəzi paralellər də göstərir: Orta Asiyada Urusbək XIII əsrdən məlumdur. Urusbək “Dədə Qorqud”da Salur Qazanın oğlunun adıdır. Alp Arızbek, Uruz Xoca şəxs adları uyğurların eposlarında da vardır. Cənubi Rus çöllərində yaşayan qıpçaqların bir tayfası Orus oba adlanmışdır. XIV əsrdə Orta Asiyada Uruz Qanlı tayfasının başçılarından birinin adı idi. Qızıl Ordada qırğızların başçısının adı Urusxan idi. Çingizxan dövründə qırğızların inalı (hakimi) Urus idi. Urus adlı tayfa özbək və qaraqalpaqlarda indi də var.

Beləliklə, Alban çarının adını türk dünyasından ayırmaq olmaz və ehtimal ki, qədim türk dillərindəki **uras, uraz** “xoşbəxtlik”, “xoş əlamət” sözündəndir (31. 46 – 47).

Yeri gəlmişkən Uruz, Uraz, Uras sözlərinə öz münasibətini bildirək:

Göründüyü kimi, **Uruz, Uraz, Uras** – **ur** və **uz, ur** və **az, ur** və **as** tərkiblərindən ibarətdir. “Ur”un 1) böyük, hündür, uca; 2) vurmaq mənalı vardır.

Mirəli Seyidov qeyd edir ki, lüğətçi bilicilərdən Şeyx Süleyman Əfəndi Buxariyə görə **uz** (اوز) türk tayfalarından birinin adıdır. Əski türk abidələrindən, əski və müasir lüğətlərdən gətirdiyimiz nümunədən görünür ki, **uz//oz** yaxşı, mahir, usta, bəstə, mahnı oxumaq deməkdir. Bu anlamlar uzan//ozan sözündəki “uz//oz”la az-çox dərəcədə bağlıdır. “Uz//oz”un əski türk dillərində “qabaqlamaq”, “etmək”, “dalda qoymaq” anlamları varmış və bu anlamlar müəyyən dəyişikliklə bir sıra müasir türk dillərində işlənir (99. 483 – 484).

Bir sıra lüğətlər orta əsr abidələrinə söykənərək, “uz”un “usta”, “mahir” anlamlarından başqa “uyğun”, “münasib” və s. anlamları olduğunu da qeyd edirlər (200. 74; 145 (I). 129).

“uz//us” – türk dillərində zirvə, yüksəklik, çay, su, şəhər, qala, kənar, sərhəd, ağız, hasar və s. mənalarda da işlənir (5. 135).

Q. Ə. Qeybullayev qeyd edir ki, **Çıraq – Uz** (Hadrut rayonu) və **Maqov – Uz** (Mardakert rayonu) oykonimləri **Çıraq, Maqov** və **Uz** etnonimli komponentlərdən ibarətdir.

XIX əsrin əvvəllərində bu zonada **Uz** tayfaları yaşamışdır (Qarabağ vilayətinin təsviri, s. 107, **Uz** kəndi. XIX əsrin axırında Zəngəzur mahalında qeyd alınıb. (Paqirev D. D. Göstərilən əsəri, s. 251). Belə güman etmək olar ki, bu oykonimlərdə **uz** türk etnonimi özünü göstərir. Məlumdur ki, uzlar qərbi türk tayfa birləşmələri olmuşlar və orta əsrlərin əvvəllərində peçeneqlərdən şərqdə yaşamışlar. Konstantin Boqryanorodniy (X əsr) qeyd edir ki, uzlar, peçeneq və xəzərlərlə qonşuluqda yaşayırlar (152. 66).

Son zamanlar bir çox tədqiqatçılar qəti qərara gəlmişlər ki, xalqımızın tarixində əsas rol oynayan qəbilələrdən biri “az” qəbiləsi olmuşdur. Yaşadığımız ərazidə qurd, qalac, yaycı, baharlı, əfşar, bayat, qacar-qoçər və başqa onlarca qəbilələrdən çox-çox öncə “az” türk – Azərbaycan qəbiləsi bu ərazinin sakinləri olmuşlar. “Az” qəbilə soy adına təkcə Azərbaycan toponimində deyil, həm də Azərbaycan ərazisinin ayrı-ayrı bölmələrində olan toponimlərdə rast gələ bilirik (90. 24 – 25).

C. İ. Cəfərov qeyd edir: “Tarixçi mənbələrdə, müasir yer-yurd adlarında, habelə ayrı-ayrı türk xalqlarının tayfa və tirələrinin siyahısında **as** və ya **azların** adlarına təsadüf etmək olur... İndi dünyanın bir sıra ölkələrində **azların (asların)** adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlirik. Altayda. Uralda, Qafqazda, Krımda, Orta Asiyada, Qazaxıstanda və başqa yerlərdə **az (as)** tərkibli etnotoponimlər nisbətən çoxdur. Azlar müasir dövrümüzdə ən çox Özbəkistan ərazisində Bəlxədə, Xarəzmdə, Qaşqadərədə, Zərəfşanda və başqa yerlərdə yaşayırlar” (118. 244).

R. Q. Quzayev yazır ki, **az (as)** etnonimi əsrlərlə təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində yaxşı tanınmış, hətta Altaydan Urala qədər böyük bir ərazidə də çox məşhur olmuşdur. C. Cəfərovun ən dəyərli məlumatlarından biri odur ki, o, Qobustan qayaları üzərində **az (as)** qəbilə adının heroqriflərlə işarə edildiyini inandırıcı şəkildə sübuta yetirir (90).

“Azərbaycan tarixi” kitabına nəzər salaq: “Deyirlər **aslar** – qədim, çox qədim, dilləri bizim dilimizin kökündə dayanan soy olmuşlar. Onları – asları tədqiqatçılar türkdilli soyların ən ulu əcdadlarından biri sanırlar. Ola bilsin ki, yurdumuzda məskunlaşmış, yürd salmış asların adı ilə bu yer aslar diyarı, asların məskəni, asların yurdu, as ərlərin, as kişilərin yurdu, Asər yurdu adlanmışdır. Asların adına qədim Orxon – Yenisey yazılarında rast gəlinir. Tədqiqatçıların bir qismi Asiya qitəsinin ən böyüyünün adını bu ərazinin ən qədim məskunlarının, asların adı ilə bağlayırlar. Söyləndiyinə görə, asların bir qolu eramızdan əvvəl Azərbaycanda məskunlaşmışlar” (67. 3).

E. Əlibəyzadənin yazdıqlarından: “az-as tayfasının qədimliyi barədə R. Qurbanovun tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Biz bunu bir qədər yeni, aşağıdakı səmtə yönəldirik.

“Qədim türk lüğəti”ndə “Orxon – Yenisey” kitabələrinə əsasən az, azlar etnos, xalq mənasında izah olunur. “Az, azlar: xalq”. S. Y. Malov **az** etnosunu belə izah edir: “Az: etnik qrup, Gögmən dağlarında xalq” və hb. “Orxon-Yenisey” kitabələrində bu etnos, xalq bir neçə yerdə xatırlanır. Gültəkin və Magilyan xanın kitabələrindəki mətnlərdə... Azların türkdilli xalq olduğu mətnlərdə xatırlanan və izahı verilən yerlərin (Qara göl, Gögmən, Örpən) və onların başçılarından (Az Eltəpər-Eltəbər) də müəyyənləşir. Birinci mətnə “Az budun anta yox boltı” cümləsindəki “anta” sözü oradan mənasında da düşünülür. Belə olan surətdə cümləni və nəticəni məğlubiyətdən sonra “azlar yığışib başqa yerə getdi” – şəkildə də çıxara bilərik.

Son üç min ildə Saxalin-Qadırkan dağ silsilələrindən tutmuş Yevskin Pontuna – Qara dənizədək qədim türkdilli xalqların məskəni olmuşdur” (58).

Az (as) qəbiləsi haqqında F. Cəlilov “Qədim türk etnosları” məqaləsində yazır: “Aslar qəribə taleli etnos olmuşlar. Eradan öncə ikinci minillikdən başlanmış ta bizim günlərə qədər (azər etnoniminə qədər) onların etnik mənşəyi müəmmalarla doludur. Birinci qəribəlik ondadır ki, az (as) etnosunun bir qismi qədim Azərbaycanda qalmış, bir qismi Kiçik Asiya (Troya) – Avropa istiqamətində, hətta İslandiya qədər gedib çıxmış, digər qismi isə Şərqi - Orta Asiyaya çəkilmişlər” (115a).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Meksikanın ilk sakinləri azsaklar olmuşlar*.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim türk tayfa adlarının az, uz, quz, oğuz – həm etnik varlıq, həm də leksik vahid olaraq bir mənşədən törəməsi türkologiyada məlum məsələlərdəndir. Biz Oruzqan//Uruzqan toponiminin birinci komponentini də həmin adlarla bağlayıb eyni mənşəli hesab edirik.

QIPÇAQ

Əfqanıstan ərazisində “Qıpçaq” coğrafi adına aşağıdakı bölgələrdə təsadüf etdik: Qıpçaq قىچاق kənd – Şibirğanda (III – 119).

Bu toponimə müxtəlif fonetik variantlarda Azərbaycanda (**Qıpçaq**), Başqırdıstanda (**Kıpsak**), Moldaviyada (**Корçак**), Türkmənstanda (**Кипçак**), Qırğızstanda (**Qıpjak**), Özbəkistanda (**Кипçок**) təsadüf edilir.

“Qıpçaq” etnonimi nəinki Mərkəzi və Orta Asiya, hətta Şərqi Avropada da türk xalqları arasında özünü göstərir (210. 190).

Qıpçaqlar türk dilləri ailəsində ən böyük etnik dil qruplarından birini təşkil edirlər. “Qıpçaq” etnoniminə hələ yeni eradan əvvəl I minillikdə Mərkəzi Asiya tarix salnamələrində rast gəlinmişdir. “Qıpçaq” sözü ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən çox müxtəlif şəkildə səciyyələndirilmişdir (sərt, amansız, uğursuz, bədbəxt, möhkəm və s.).

* Bu məlumatı «Мое открытие Америки» - “Xalq diplomatiyası” Moskva televiziya verilişindən (25 oktyabr 1992-ci il) qeydə almışıq.

Qıpçaq toponiminin çox geniş sahələrdə yayılmasının, onun arealının səbəblərini meydana çıxartmaq üçün bir sıra mənbələrə (226; 156; 154. 267) əsaslanaraq tarixə ötəri nəzər salaq: Qıpçaqlar böyük qəbilə ittifaqları şəklində Qərbi Monqolustanda təmərküzləmişdilər. Qıpçaqlar hunların əsarəti altına keçmiş (e. ə. VI əsr), sonralar isə Tukyey imperiyasının tərkibinə daxil olmuşlar. Qıpçaqlar əsasən köçəri həyat keçirmiş, özlərinin xüsusi dövləti olmamışdır. Yeni eranın ilk əsrlərindən başlayaraq onlar Orta Asiya və Avropa xalqları arasında müəyyən, bəlkə də həlledici rol oynamağa başlamış, Qazaxıstanın böyük bir hissəsini tutmuş, şərqdən kimaklar, cənubdan oğuzlar, qərbdən isə xəzərlərlə qonşuluq etməyə başlamışlar. Qıpçaqlar X əsrdə Qara dəniz sahillərinə, Qafqaza köç edirlər. Tyan-Şandan Dunaya qədər böyük bir sahəni zəbt edirlər. Dəşti-qıpçaq adlanan bu ərazidə onlar bir neçə qəbilə birliyi yaradaraq, əsasən maldarlıqla məşğul olmağa başlayırlar. Onlar eyni zamanda slavyanlarla, eləcə də Vizantiya, Macarıstan və Bulqariya dövlətləri ilə sıx əlaqə saxlayırdılar. Onlar, qıpçaqdan əlavə, poloveslər və ya kumanlar da adlanmışlar.

Orta əsrlərdə qıpçaqlar ağqıpçaq, qaraqıpçaq və sarıqıpçaq qruplarına bölünürdü. Qazax, qırğız, qaraqalpaq, özbək, türkmən, tatar, başqırd, Altay, noqay, Qaraçay – balkar və qumuq xalqlarının təşəkkülündə rol oynamış qıpçaqlar Azərbaycan xalqının etnogenezində də iştirak etmişlər. VIII əsrdə xəzərlərin tərkibində Zaqafqaziyaya gələn qıpçaqlar 722 – 723-cü illərdə Arranda və Ermənistanda, 765-ci ildə Şərqi Gürcüstanda yerli əhali ilə ərəblərə qarşı vuruşmuşlar. IX – XI əsrlərdə Dərbənd dərəsindən və Dərbənd keçidindən Zaqafqaziyaya gəlmiş türkdilli tayfaların tərkibində qıpçaqlar çoxluq təşkil edirdi. 1118 – 1120-ci illərdə gürcü çarı IV David 45 minlik süvari ordusu olan 225 min qıpçağı Şimali Qafqazdan Şərqi Gürcüstana köçürmüşdü. Burada onlar gürcülər və səlcuq oğuzları ilə yanaşı oturaq həyat sürürdülər. Həmin ərazidə türklər sayca çoxluq təşkil etdiyindən XI – XIII əsr gürcü mənbələrində Şərqi Gürcüstan “Didi Türkoba” (“Böyük Türk obası”) adlanırdı. IX – X

əsrlərdə Volqa – Ural – Don çayları hövzələrində slavyan və Avropa mənbələrində poloves, kuman kimi xatırlanan qıpçaqların sayı artmışdı. 1061-ci ildə onların rus torpaqlarına ilk cıddi yürüşü başlanmış və 1240-cı ilədək (Batı xanın yürüşünə-dək) qıpçaqlar həmin zonanın əsas sakinləri olmuşlar.

XIII əsrdə qıpçaqlar monqolların hücumu nəticəsində iki hissəyə parçalanırlar. Onların böyük bir hissəsi sonralar Qızıl Ordanın əsas tərkibini təşkil edir, müəyyən hissəsi isə Macarıstana, Bulqariyaya köç edərək yerli xalqlarla qaynayıb qarışırlar. Qızıl Ordanın süqutundan sonra onların əksəriyyəti Kazan, Həştərxan, Noqay, müəyyən bir hissəsi isə Sibir xanlığının, Özbək və Noqay Ordasının tərkibinə daxil olur.

Qıpçaqlar, eyni zamanda, Misir məmlüklərinin, oğuz qrupunu təşkil edən rəngarəng tayfa və qəbilələrin də tərkibində iştirak etmişlər. Bu təsir özünü X – XI əsrlərdə yaranan abidələrdə göstərməkdədir (65. 167 – 170).

Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, türklər əslində iyirmi boydur. Bu boyları sadalayarkən 2-ci yerdə Qıfcaq قفچاق boyunu göstərir və bunu Bizans – Rum ölkəsinə yaxın olan boy kimi təqdim edir. Əsərin başqa bir yerində qeyd edir: قفچاق Kıfçak: türklərdən bir bölük; Kaşqar yaxınında bir yer adı (245 (I). 28, 474).

BAYANDUR

Əfqanıstanın Herat ərazisində Bəyandur بياندور səhra-çöl (I – 296) coğrafi adı qeydə alınmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Bayındır, Bayındırlı, Bayandur adları vardır. Bu coğrafi adın areallarına nəzər salaq:

Bayındır çay – Azərbaycan – Xanlar rayonu; Bayandurlu Azərbaycan – Mirbəşir, Bərdə rayonları; Bayandur – Ermənistan – Gorus.

Türkmənistanın toponimiyasında türkdilli etnonimlər sırasında Bayındır adı mövcuddur (73. 146).

Mahmud Kaşğari “Divan-i lüğət-it türk” əsərində oğuz tayfaları sırasında 3-cü yerdə بياندور Bayəndur etnoniminin adını

çəkir (245 (I). 56). Bu ad F. Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix” əsərində **Bayındır**, Yazıçıoğlu Əlinin “Səlcuqnamə”sində **Bayındır**, Əbülqazi xan Xivəlidə **Bayındır** şəklində verilmişdir.

Bayındır – “nemətli” mənasındadır (65. 96).

Rəşidəddin “Oğuznamə”də yazdığına görə, Oğuz xanın nəvəsi Dib Yabku xanın bəylərindən Tülü Xoca və Ala Atlı Kişi Donlu Kayı İnal Yabqunun naibi Döngür oğlu Ərki Bayındır boyundan idilər. Ərki, kül ərki xan ünvanı ilə Kayı İnal Yabqunun oğlu Tuman böyüyənə qədər hökmdarlıq etmiş, sonra oğuz taxtını Tumana vermişdir. Tuman isə 100 gün yabquluq etdikdən sonra öz arzusu ilə taxtı Kül ərkinin qızından olan oğluna vermişdir. O isə Tikən Bilə Ər Biçəgən Kayı Yabqu ləqəb və ünvanı ilə hökmdarlıq etmişdir. Rəşidəddinin “Oğuznamə”də yazdığı bu sözlər üç-oxların əsil boyu olan bayındırların əski oğuzların tarixində mühüm rol oynadıqlarını göstərir (107. 302).

Türkiyədə Bayındır coğrafi adının arealları çox genişdir.

ƏFŞAR TAYFALARI

Əfşarlar hazırda Azərbaycan, Əfqanıstan, İran və Türkiyə ərazilərində yaşayırlar (125. 72 – 76). Onlar azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş türkdilli tayfadır.

Əfqanıstanda Əfşar adı ilə bağlı toponimlər mövcuddur: Məs: Əfşar Nanəkçi افشار نانکچی kənd – Kabulda (I – 75); Əfşar xan افشار خان kənd – Məzari-Şərifdə (I – 75).

Mahmud Kaşğari “Divan-i lügət-it türk” əsərində oğuz tayfalarını sadalayarkən 6-cı yerdə **Əfşar** tayfasının adını çəkir (245 (I). 56).

Əfşar etnoniminin **Avşar** variantına Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəlinin əsərlərində təsadüf edilir.

Avşar – ov həvəskarı mənasındadır (65. 96).

1936 – 1937-ci illərdə macar alimi L. Ligeti Əfqanıstan ərazisində monqol dilini araşdırarkən Kabul əyalətində yaşayan əfşarların dili haqqında da material toplamışdır. Bu materialları analiz edən müəllif Əfşar dilinin bir sıra xüsusiyyətlərini üzə

çıxarmış və onu Azərbaycan dilinin dialektlərindən biri hesab etmişdir (125. 72).

İ. P. Petruşevskiyə görə, əfşarlar, qacarlar və monqollarla birlikdə Orta Asiyadan İrana gəlirlər. Teymurun vaxtında onların bir hissəsi Azərbaycana köçürülüb (212. 94).

R. Yüzbaşova (229) və Ə. Hüseynzadəyə (157a) görə, əfşar etnonimi Apşeron yarımadası adında özünü göstərir.

Azərbaycanın Ağcabədi rayonundakı Üzeyirkənd kəndinin keçmiş adı “Əfşar”dır.

Türkmənistanın toponimiyasında türk mənşəli etnonimlər sırasında Əfşar adı mövcuddur (73. 146).

V. F. Əliyev Sisian rayonundakı türkköklü etnotoponimlərdən bəhs edərək qeyd edir:

“Havısdı/Havıslı – yaylaq, yurd adı. Qubadlı rayonunda eyni adda kənd mövcuddur. A. R. Rəhimovun fikrincə, Havısdı/Havıslı adında –dı, –lı komponentinin şəkilçi, sözünü “h” samitinin isə sonradan artırma olduğunu nəzərə alsaq, adın kökü “avıslı”dır ki, bu kökə İliç rayonunun Avıslı/Havuş kənd adında da rast gəlinir. Rəşidəddin Ulduz xanın birinci oğlunun adını Aveş şəklində, digər müəlliflər isə Avşar şəklində yazmışlar. Türk etnonimlərində “-ar” sonluğu geniş yayıldığı üçün avşar adını aveş+ar şəklində izah etmək olar” (59. 96).

Yeri gəlmişkən əfşarların bir neçə tayfası haqqında məlumat verməyimizi məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki bu etnonimlər əsasında yaradılmış türk toponimlərinin arealı genişdir.

XVIII əsrdə İranda avşarlar bir neçə tayfalara bölünmüşdü: qırıqlı, emirli*, inanlı, günəşli, aralı, gündüzlü**, kosəhmədli, areşlu, bəykişili, aplı, irli, qasımlı, paplı (39 a. 36). Bu adlar öz izlərini aşağıdakı Azərbaycan toponimlərində qoymuşlar. I – Aral, II – Aral (Ağdaş rayonu), Alpı (Ucar rayonu), Günəşli

* “emirli” sözüntün birinci komponenti “emir”-in fonetik variantı eymurdur. M. Kaşğari “Divan-i lügət-it türk” (I – 55, 56) əsərində adlarını çəkdiyi 22 oğuz tayfası sırasında “eymur” adını qeyd edir.

** Çox güman ki, Əfqanıstan ərazisindəki **Qunduz** toponimi **Gündüzlü** etnonimi ilə bağlıdır (R. E.).

(Dəvəçi, Xaçmaz rayonları), Qırıqlı (Qasım İsmayılov – Goranboy (R. E.), Xanlar rayonları), Düz Qırıqlı, Alakol Qırıqlı, Dönük Qırıqlı (Tovuz rayonu) (152. 52).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Sisian toponimiyasında bir sıra oğuz etnotoponimləri mövcuddur. Bunlardan biri də Qırqlar dağ adıdır.

V. F. Əliyev qeyd edir: “XIX əsrdə qeydə alınmış 92 öz-bək tayfasından biri “kırk” adlanır. Təbii ki, bu adlar Oğuz oğlu Ulduz xanın nəslindən olan “kırk” tayfası ilə bağlıdır. Fonetik baxımdan kırıklar > qırqlar çevrilməsi qanunauyğundur (59. 95 – 96).

Nadir şah Əfşar Qarabağ torpağı uğrunda Osmanlı orduları ilə vuruşurdu. Bu müharibədə Qarabağ elatları şahın tərəfində idilər. Bu elatdan bir neçəsi, o saradan Qırıqlı tayfası osmanlıların tərəfinə keçdi. Həmin hadisədən sonra Qırıqlı tayfası Dönük Qırıqlı adlandırılmağa başladı (6. 184).

Bir sıra faktlara görə, Qırıqlı bəzi yerlərdə qarapıqimli adını daşıyıb (152. 52).

İsallu adlanan əfşarların bir hissəsi öz əksini Asullu toponimində tapıb. Müasir Cəlilabad şəhərinin qədim adı Asullu – Asullubazar olmuşdur. XIX əsrin ortalarında rusların yerləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq Astraxanka, Astraxanbazar adlandırılmışdır. Bir sıra rayonlarda bu etnonim **asıl** kimi tələffüz edilir. Asıllar – Çobangöl kəndində məhəllə-kvartal; Asıllı – Zaqatala rayonu Muğanlı kəndində nəsil-tayfa və s. (152. 52).

Bir sıra tarixi faktlar sübut edir ki, əfşar tayfalarının Əfqanıstana köçürülməsi İran şahı Nadir Əfşarın yürüşləri ilə əlaqədardır. 1736 – 1747-ci illərdə indiki Əfqanıstan və Hindistan əraziləri Nadir şahın hakimiyyəti altında olmuşdur. Əfqanıstan ərazisində öz mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə Nadir şah İranda yaşayan azərbaycanlılardan çox böyük bir hissə buraya köçürmüşdür. Kabul əyalətindəki Əfşar – Nənəkçi kəndinin sakinləri təsdiq edirlər ki, onların əcdadları Əfqanıstana Qaradağdan və Təbrizdən gəlmişlər. Sonralar bəzi ailələr Qaradağa və Təbrizə qayıtmışlar (125. 72 – 73).

Bir sıra mənbələrdə göstərilir ki, Nadir şah Gəncə bəylərbəyinə tabe olan Qarabağ tayfalarından Cavanşirləri, Otuzikiləri, Kəbiriləri Xorasana köçürmüşdür (9. 341).

“Dairətül-maarif və Əfqanıstan” adlı əfqan ensiklopediyasında Əfqanıstan ərazisindəki azərbaycanlılar haqqında deyilir: “Azəri – Azərbaycan türklərinin keçmiş tayfaları – çox hissəsi Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Əfqanıstana köçürülmüşlər. Onlar əsasən Kabul ətrafındakı Əfşar təpə və Nənəkçi kəndlərində yaşayırlar. Onlar öz ana dillərində danışirlər” (125. 73).

Buradan görünür ki, azərbaycanlıların böyük hissəsi Əfqanıstana Nadir şahın dövründə köçürülmüşdür. Yerli əhali təsdiq edir ki, azərbaycanlıların bir hissəsi hələ səfəvilərin dövründə (1501 – 1724) Əfqanıstana köçürülmüşlər.

İctimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Əbdürrəhman xanın hakimiyyəti dövründə (1880 – 1901) onun əmrilə əfşarlar yaşadıkları Kabul əyalətindən Əfqanıstanın müxtəlif rayonlarına köçürülmüşlər. Hazırda əfşar ailələrinə Əfqanıstanın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində: Qəzni, Qarabağ, Herat, Dəreyi-Yusif, Məzari-Şərif, Aqçə, Şibirqan, Bamiyan, Çəhardehi-Qurbənd, Taşkurqan və s. yerlərdə rast gəlmək olur. Söz yox ki, tayfalar köçdükləri, yaşadıkları yerlərdə öz etnotoponimlərini yaratmaqla tarixi izlərini qoyurlar. Əfqanıstanda tərtib edilmiş bir sıra xəritələrdə əfşarların yaşayış yerləri qeyd edilmişdir (125. 73).

QIRIQLI

Əfqanıstanın ayrı-ayrı sahələrində təsadüf edilən Kırık//Kırk, Kırık//Kırk coğrafi adlarını təqdim edirik:

Kırık//Kırk كرخ – çay – Herat şəhərinin şimal-şərqindən 76 km aralı (III – 322); Kırık//Kırk كرخ – hökumət – Heratda (III – 320); Kırık//Kırk كرخ qala – Heratda (III – 322); Kırık//Kırk كرك – kənd – Amu-Dəryanın yaxınlığında, Qunduzda (III – 323); Kırık//Kırk كركتای – aşırım – Qəndəharda (III – 323); Kırık//Kırk كركچه - çay – Nəngərharda (III – 323).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, mənbədə ərəb əlifbası ilə

yazılmış bu coğrafi adlar iki variantda oxunur: Kırık//Kırk; Kırık//Kırk.

K – S dialekt fərqi nəzərə almaqla kırık-sorok, yəni qırk (say) semantik mənə meydana çıxır ki, bu da “Qədim türk dilləri lüğəti”ndə özünü göstərir. Bunun qırıq, sınımış, ayrılmış mənaları da vardır (47. 62 – 63).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, XVIII əsrdə əfşarlar bir neçə tayfaya bölünmüşdü ki, onlardan biri **qırıqlı** adlanmışdır.

Orta Asiyada, həmçinin qaraqalpaqlarda bu tayfa (kırık//kırk) qeydə alınmışdır (171. 165).

Qədim Borçalının (indiki Marneuli rayonu) kəndlərindən biri “Qırıqlı” adlanır. Azərbaycanın Goranboy və Xanlar rayonlarında “Qırıqlı” adlı kəndlər vardır. Bu kəndlərin adı eyni tayfanın adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır.

DAYOK

Bu toponimə Əfqanıstan ərazisində müxtəlif variantlarda rast gəldik: Dayok دایک kənd – Pərvanda (II – 197); Day kəndi دای کندی kənd – Kabulda (II – 198); Daykəndi دایکندی kənd – Kabulda (II – 198); Dəreyi-Dayok دره دایک (II – 222).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Salıyan rayonunda **Dayıkənd** coğrafi adı mövcuddur.

Bizcə, göstərdiyimiz coğrafi adlar **Deyok** antroponimi ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar belə bir fərziyyəyə əsaslanırıq: “Midiya, Anropaten, Albaniya hökmdar və sərkərdələrindən birinin adı: **Dayakku**. Midiya dövlətinin banisi sayılan bu hökmdar antik müəlliflərdə **Deyok** şəklində qeydə alınır. Sözlün etimologiyası burada daha açıqdır: **dey-ok**. Hər ikisi etnonimdir. Deylər (beqdelidəki “dey”i xatırla) və oklar (oğuzdakı oq). Qədimdə etnos adının əlamətdar fakt, titul məqamlı təltif kimi başçılara, sərkərdə və hökmdarlara verilməsi qanunauyğun adlandırma prosesi olub (bunun əksi də var: şöhrətli başçıların adları etnoslara verilib).

Deməli, Deyok (Dayakku) deyilər və oqların ittifaqından ibarət tayfadan çıxmışdır: Həm də görünür, Midiya dövlətinin

yaradılışında siyasi hakimiyyət məhz bu tayfanın əlində olub” (110. 128 – 129).

Day tayfalarını skiflərin bir qolu kimi adlandıranlar da vardır.

DANAÇI

Əfqanıstanın Məzari-Şərif ərazisində Danaçı داناچی (kənd) coğrafi adına təsadüf etdik.

Azərbaycanın Zaqatala rayonunda mövcud olan **Danaçı** oykonimi, Vartaşen rayonunun Padar kəndində **Danaçılar** məhəlləsinin adında türk tayfalarından olan **tana** adı və şəkilçi –çı özünü göstərir. Bu etnonim Dana yeri (Xanlar rayonu) və Dana qalası xarabalıqlarında (Naxçıvan, Axur kəndi) özünü büruzə verir.

D. D. Paqirev qeyd edir ki, Dana dağ (Tiflis qəzasında) oronimi və Danaçılar (Şuşa qəzasında) qışlağının adı **dana** etnonimindəndir. İbn əl-Əsirə görə, Vəhsudanın dövründə (XI əsr) Azərbaycana gəlmiş oğuzların içərisində “Dana” şəxs adını daşıyanlar olmuşdur.

Tana etnonimi qazax, özbək və türkmənlərdə məlumdur.

Özbəkistanda bu etnonim qırpaq mənşəli hesab edilir (152. 65 – 66).

Əbülqazi xan Xivəliyə görə, **tana** türk tayfalarından birinin adıdır.

Bizə görə, **tana** sözünü **tanqa** sözü ilə eyni mənşəli hesab etmək olar.

E. Q. Mehrəliyev bu sözü belə izah edir: “Ttanqa-dövlət, var, sərvət (Cəbrayıl və Ağsu rayonları). Xalq arasında “yadır” (tərpənməz sərvət) mənasında qalmaqdadır (78. 66).

TUR-TURAN

Əfqanıstan ərazisində Tur oba تور اوبه kənd – Xostda (I – 434); Turan توران kənd – Heratda (I – 434) coğrafi adları qeydə alınmışdır.

M. H. Vəliyevin (Baharlının) qeyd etdiyinə görə, Monqolustandan Dona qədər bütün ərazi Turan adlanırdı (26. 30).

Qiyasəddin Qeybullayev qeyd edir: “B. A. Litvinskiyə görə “Avestada” (er. əvvəl VII əsr) saklar bir neçə ad altında məlumdur, ən çox işlənən “Tur” etnonimidir. Ümumiyyətlə, oturaq iranlıların düşməni – Orta Asiyanın köçəri tayfaları Tur adlanırdılar. Həm də bu turlar “sürətli atlı turlar” kimi səciyyəli nirlər. Sakların Tur adlanması və ümumiyyətlə “Avesta”da adı çəkilən turların etnik mənsubiyyəti məsələsi ilə bir sıra tədqiqatçılar məşğul olmuşlar (V. Keyker, İ. Markvart, X. Nuberq, K. V. Beyli, V. İ. Abayev, B. A. Litvinski və b.):

Qeyd edilməlidir ki, Firdövsinin “Şahnamə” əsərində Turan dedikdə Türk ölkəsi nəzərdə tutulur, həm də Amu-Deryadan tutmuş Mərkəzi Asiyaya qədərki ərazini əhatə edir. “Turan” sözü İran dillərində “Türklər”, yaxud “Türk ölkəsi” mənasındadır. “Avesta”da turların yaşadığı yer Turyan adlanır. Orta fars dilində yazılmış “Bundaxşin” adlı əsərdə də Turan əvəzinə Türküstan işlənir. “Şahnamə”də açıq yazılır ki, turlar “türki”cə danışırlar. R. Fray V. Bartold kimi hesab edir ki, islamın qələbəsidən sonra türklər qədim turlarla eyniləşdirilmişdir. Çünki “Türk” sözü “Tur” və cəm bildirən “k” şəkilçisindən ibarətdir və görünür, “Tur” Mərkəzi Asiyanın pratürklərinin totemi olmuşdur. Əslində, “Avesta”dakı Turan “Tur” və “an” şəkilçisindən ibarət olmaqla “Türk” sözünün eynidir. İbn Xordadbeh (IX əsr) yazır ki, İranda hələ Sasanilər sülaləsinin banisi Ərdəşirin (II əsr) təyin etdiyi hakimlər içərisində Turanşah da vardı” (31. 72 – 73).

Ç. Qaraşarlının dediyinə görə, “ayrı-ayrı mənbələrdə türklərin ulu əcdadı sayılan Tiras – Tir-s adları yunan mifologiyasına görə, Troyanın əsasını qoymuş Trosun adı ilə səslənir. Tiras – Tir-s Tro adlarının əsasında bir sıra qərb və şərq mənbələrində troyalılarla türklərin ulu əcdadları sayılan Tor/Tur adlarının durduğu diqqəti cəlb edir. Troyanın ilk çarı Tros/Tror/ qədim Skandinaviya mənbələrinə görə də bu ölkəyə gələn troyalıların – türklərin ulu əcdadı Tor ilə eyni kökdəndir”.

Tor-Tur surətləri, əslində geneoloji adlar olub, qədim dünyanın müxtəlif ərazilərində yayılmış türkdilli tayfaları təmsil

etmişlər. Bunu ölkəmiz ərazisindəki bir sıra yer adları aydın göstərir. X əsrdə Don çayı sahilində məskən salmış tork, uz, peçeneq və s. türk tayfalarının şəhəri də Tor adlanmış və bu kökdən olan yer və çay adları indiyədək qalmaqdadır” (29. 107 – 108).

Qeyd etmək lazımdır ki, Quran surələrindən biri Tur surəsi adlanır. Bu surədə Həzrəti Musa Əleyhissəlamın durduğu Tur dağından bəhs olunur.

Tur sözünün **dur** mənasını verənlər də vardır. “Türk qrammatikası formalaşma mərhələsində ikən bir qism türklər, verimli məhsuldar bir torpağa yerləşib köçərilikdən əl çəkəndə bunlara başqa türklər “Turlar”, “Turuklar”, yəni “Duranlar” demişlər. Bilindiyi kimi, əski türkcədə bə bugünkü Orta Asiya ləhcələrində “turmaq” – “durmaq”dır (3).

Mahmud Kaşğari lüğətində tur-durmaq, çıxmaq, yüksəlmək, ayağa durmaq, qalxmaq, zəifləmək mənalarında verilmişdir (245 (IV). 653 – 654).

“VƏR” – TƏRKİBLİ ADLAR

Əfqanıstan ərazisində **Vərdək**, **Vərsəc/Vərsək**/ (IV – 165-168) coğrafi adları mövcuddur.

İbn Əsan əl-Kufi bildirir ki, Araz vadisində Beyləqan və Varsan zonasında türk dili yayılmışdı.

Orta əsr müəlliflərinin Varsan haqqında verdiyi məlumat xüsusilə qiymətlidir (23. 173).

Bir sıra mənbələrdə, lüğətlərdə, qədim tarixlərdə **Varsan** (varsak, varsaz) müxtəlif şəkildə izah edilir. Mənbələrdə “varsak” sözü yer adını, türk tayfasını və bu tayfaya aid əşyanın adını bildirir (200 a. 97 – 98).

“Fərhəng-i Cahangiri” əsərində “Varsaz yer adıdır” deyə qeyd edilir. “Bürhan-i qati” lüğətində “Varsaz” yer və vilayət kimi verilir.

“Şəms əl-lüğət” müəllifi “Varsan” sözünü izah edərkən qeyd edir ki, Cəbəli (XI əsrdə yaşamış şair) deyir: “Sən Varsana çoxlu ordu və böyük qoşun çəkdin”.

Adları çəkilən mənbələrə əsaslanan Ziya Bünyadov qeyd edir ki, bütün bu mənbələr “Varsaz” sözünün mənasını ölkə, vilayət və yer adı kimi müəyyən edir. Bəs bu hansı ölkə, vilayət və yerdir? Fikrimizcə, mənbələrdə təsadüf edilən “Varsan” sözü bizim “Varsaz”la əlaqədardır.

Şəmsəddin Saminin lüğətində deyilir ki, “Varsan” – bütün Azərbaycana və onun bir hissəsinə verilən addır. Bu izahat ərəb müəlliflərinin Varsan haqqındakı məlumatı əsasında verilir (23. 173).

Beləliklə, mənbələrin verdiyi məlumata əsasən “Varsan” adının “Varsaz”, “Varsak” variantları göz qabağındadır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əfqanıstanın Bədəxşan əyalətində “Varsin” kəndi-qəryəsi mövcuddur. Bunu təqdim etməklə bərabər digər müxtəlif fonetik variantlı adları da veririk:

Varsin وارسين kənd – Bədəxşanda (IV – 158).

Vərsəc (Vərsək) ورسج ورسک əyalət – Taliqanda (IV – 165).

Vərsək ورسک kənd – Qəznidə (IV – 168).

Vərsək ورسک kənd – Kabulda (IV – 167, 168).

Yuxarıda Z. Bünyadovun “bəs bu hansı ölkə, vilayət və yerdir?” sualı ilə əlaqədar olaraq qeyd edirik ki, Əfqanıstan ərazisində təsadüf etdiyimiz bu tipli coğrafi adlar həmin adlarla səsləşir. Həmçinin qeydə aldığımız “Vərdək” coğrafi adını da çox güman ki, yuxarıda adı çəkilənlərin bir variantı kimi qəbul etmək olar. Bu münasibətlə aşağıdakı faktlara nəzər salaq:

Vərdək ورك – Əfqan qəbilələrindən birinin adı. Qəzni, Həzarəçay, Logər arasında olan məntəqə (IV – 162 – 164); Vərdək ورك – qala – Nəngərharda (IV – 164).

V. V. Radlov “Varsak” sözünü izah edərkən, onun digər mənalardan başqa qeyd edir ki, bu söz “tatar” (türk) tayfalarından birinin adını bildirir (23. 173).

“Türkcə-Fransızca” lüğətin müəllifi D. Kelekyan “Varsak”ı “tatar tayfası” adlandırır.

Sonrakı dövlət təşəkkülləri – Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər və s. tarixinin tədqiqatçıları da eyni fikri irəli sürürlər (23. 173 – 174).

Mirəli Seyidov yazır: “Varsaq qəbiləsi bir çox türk xalqlarının, o sıradan azərbaycanlıların soykökündə iştirak etmişdir. Aşıq Paşazadənin “Tarix” əsərində Varsaq adına qəbilə və yer adı kimi tuş oluruq. Varsaqlar Uzun Həsənin çağında mərkəzi hakimiyyəti saya almamış, dəfələrlə üsyan etmişlər. Onlar I Sultan Murada qarşı Qaramanlıların üsyanına qoşulmuşlar. V. V. Radlov, Şəmsəddin Sami, Şeyx Süleyman Əfəndi Buxari, Diran Kelekyan, Məhiəddin, M. S. İvanov, Besim Atalay, İ. P. Petruşevski və b. Varsaqları türkdilli, o sıradan Azərbaycan qəbiləsi saymışlar.

Tarixi qaynaqlardan və aparılan araşdırmalardan aydınlaşır ki, Varsaq qəbilə birləşməsi XV yüzillikdə Kiçik Asiyada, Azərbaycanda, xüsusilə Səfəvilərin hakimiyyətə gəldiyi çağlar başqa azərbaycanlılar kimi siyasi, tarixi hadisələrdə, hətta vuruşlarda yaxından iştirak etmişlər” (99. 60).

TOXAR-TOXSİ

Toxarlar – 1) e. ə. II əsr – eramızın I minilliyində Orta Asiyada yaşamış xalq, 2) Toxar dillərində danışan Hind – Avropa xalqının adı. E. ə. 3 – 2-ci minilliklərdə Şərqi Avropada, eramızın 1-ci minilliyinin ortalarında isə Mərkəzi Asiyada yaşamışlar (Qafurov B. Q. Tadjiki. M., 1972).

Toxarıstan – tarixi vilayət, indiki Özbəkistan Respublikasının və Tacikistan Respublikasının cənubunu, Əfqanıstanın şimalını əhatə edirdi. Adı toxarlarla əlaqədardır. IX – XIII əsrin fars, ərəb müəllifləri V – XIII əsrlər arasındakı dövr üçün Toxar terminindən istifadə etmişlər. Eramızın I – IV əsrlərində Toxar Kuşan padşahlığına daxil idi. Onun süqutundan sonra ayrı-ayrı hakimliklərə parçalanmış, eftalitlərə (V – VI əsrlərdə), türklərə (VII əsr) tabe edilmişdi. VIII əsrin 1-ci yarısında ərəblər tutmuşlar. Sonralar Tahirilər, Səffarilər, Samanilər, Hurilər (Qurilər – R. E.) dövlətlərinə daxil olmuş, XIII əsrdə monqolların hücumuna məruz qalmışdı (8 (IX). 331).

Əfqanıstanın inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən (1986-cı il) 29 vilayətin içərisində Toxar (Təxar da deyilir) coğrafi adı

mövcuddür. 12,4 min kv. km ərazisi olan bu vilayətin inzibati mərkəzi Taliqan şəhəridir. Toxar toponimi ilə əlaqədar olaraq Əfqanıstan ərazisindəki Tuğçi توغچی (kənd – Pərvanda I – 439) coğrafi adının da araşdırılması maraqlıdır.

Azərbaycanın Hadrut rayonundakı Tuğ kənd adının etnonimdən yaranması şübhəsizdir. Mötəbər mənbələrdə ermənilərin oraya sonradan gəlib məskunlaşması qeyd edilir. Həmçinin qıpçaqların tuk tayfasının adından götürülərək Tuğ adlandırılması göstərilir. Bu fakt kəndin ilk sakinlərinin türkdilli olduğunu sübut edir (4. 155).

Qiyasəddin Qeybullayevin araşdırmalarına görə, qıpçaqların Artsaxda çox qədimdən yaşadığını Hadrut rayonundakı Tuğ kəndinin adı da göstərir. Erkən orta əsrlərdə Cənubi Rus çöllərində qıpçaqların başqa bir tayfası Tuk adlanırdı. Bu tayfanın adı ilə əlaqədar olaraq (XIX əsrdə Quba qəzasında Tuq kəndi, Şuşa qəzasında Tuq dağı və Tuq kəndi, Zəngəzur qəzasında Tuqyurd dağı və b.) bir sıra coğrafi adlar mövcud olmuşdur. Dağıstanda indi də Aşağı Tuq və Yuxarı Tuq kəndləri vardır. Keçən əsrə aid xəritələrdə Şimali Qafqazda **Tuk, Tukdaq, Tok, Tukovo** və b. toponimlər öz əksini tapmışdır. Tuk toponimi Türkmənistanda da vardır. Bütün bunlar şübhəsiz, azərbaycanlılarla yanaşı ermənilərin də yaşadığı Tuq kəndinin Qarabağda yaşamış türkdilli Tuq elinin məskunlaşması nəticəsində yarandığını göstərir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, erməni ailələri Tuq kəndində sonradan məskunlaşmışlar. Əlavə edək ki, Tuq kəndinin ərazisində indi də “Tuq dağı”, “Tuq meşəsi”, “Tuq çayı” və b. toponimlər vardır (31. 84).

Tuq haqqında Azərbaycan Ensiklopediyasında verilən məlumata nəzər salaq:

Tuğ – Azərbaycan SSR-nin Apşeron rayonunda çay, uzunluğu 38 km, hövzəsinin sahəsi 260 kv. km, Yan silsilədən (1140 m. hündürlükdən) başlanır, Xəzər dənizinə tökülür.

Tuğ – Azərbaycan SSR Hadrut rayonunda (DQMV) kənd, Tuğ sovetliyinin mərkəzi. Rayon mərkəzindən 41 km. şimal-qərbdə, Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir... Azərbaycanda ən

məşhur paleolit düşərgələri olan Azıx mağarası və Tağlar mağarası Tuğun yaxınlığındadır. Son tədqiqatlar burada insanların hələ 1,5 mln il əvvəl məskunlaşdığını göstərir. Kəndin ərazisində erkən orta əsrlərə aid bir neçə alban (Qafqaz) xristian abidəsi, Qırmızı məbəd (1000-ci il) var (8 (IX). 367).

Tuq adının mənşəyini “Düyərli” coğrafi adı ilə də bağlayanlar vardır.

“Düyərli” toponimi haqqında Afət Qurbanovun mülahizəsinə nəzər salaq: “Şamxor rayonundakı Düyərli Səlcuq oğuzlarının Mahmud Kaşğari (XI əsr) tərəfindən adları çəkilən tayfalarından birinin adıdır. Mahmud Kaşğari onu 18-ci tayfa kimi qeyd edir. XI – XII əsrlərdə Səlcuq oğuzları Ön Asiyanın və o cümlədən Zaqafqaziyanın işğalında iştirak etmişdir. Sonra Dügər tayfası Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfa ittifaqlarının tərkibində olmuşdur. Bu etnonimlə bağlı yer adları Türkiyə və Türkmənistanda da vardır. Azərbaycanda isə bu etnonim Düyərli tayfasından olmaq etibarilə “dügər” və mənsubiyyət bildirən –li şəkilçisindən ibarətdir. Keçən əsrin ortalarında Yelizavetpolda (Gəncə qəzasında) maldarlıqla məşğul olan ellərdən biri də Düyərli idi. Bu elin Azərbaycana gəlməsi vaxtı məlum deyildir. Düyərli etnoniminin etimologiyası da elmi cəhətdən aydınlaşdırılmamışdır” (38. 364 – 365).

F. Zeynalov Mahmud Kaşğari boylarından bəhs edərkən 18-ci sırada Tökər etnonimini təqdim edir. Həmçinin Əbülqazi xan Xivəlinin “Şəcərə”sində verilmiş 24 boy sırasında 8-ci yerdə Digər qəbilə adı çəkilir. Mahmud Kaşğarinin “Divan-i lüğət-it türk” əsərində bu ad توگر Tuger şəklində verilmişdir.

Bizcə, haqqında bəhs etdiyimiz adın əslisi Tukər//Tükər-dir. Sonradan müxtəlif fonetik variantlara – Tökər//Digər, Toxar//Dügər//Düyər – məruz qalmışdır.

S. P. Tolstov, ümumiyyətlə, Dügər tayfasının adını irəndilili hesab olunan və Orta Asiyada orta əsrlərdə yaşamış Toxa tayfasının adı ilə əlaqələndirmişdir. Ə. Əliyev bu etnonimin qədim türk dillərindən **duk** “minə qədər olan” və **ər** (kişi, adam, döyüşçü) sözlərindən ibarət olduğunu yazmışdır.

Onun bu fikri inandırıcı görünür, ona görə ki, Dədə-Qorqud dastanında da “dügər” min nəfərin başçısı kimi qeyd olunur. Deməli, “dügər” – min nəfər ər, kişi mənasındadır (31. 84).

“Toxar” adının çincə transkripsiyası kimi göstərmək istədiyimiz “Ta-hsia” yer adı Çində çox qədim dövrlərdən və hətta mifoloji dövrlərdən bəri görünən bir coğrafi deyim idi. G. Halounun m. ö. 126-cı ildən əvvəlki Çin qaynaqlarında “Ta-hsia” adlı geniş məqaləsindən müxtəssərə deyə bilərik ki, Ta-hsia ifadəsi çincə “böyük hsia” deməkdir. Bu sözün kökləri də ilk Çin sülaləsi olan Hsia sülaləsinə qədər uzanırdı. Buna görə mifik bir deyim idi. Daha sonralar bu ad şimalda, qərbdə və ya cənubda çox uzaqlarda olan və çinlilər qədər yaxşı tanınmayan yerlər içində yer adı kimi işlədilməyə başlandı. Məşhur Çin səyyahı Canq Kien Qərbi Türküstanə və Baktriyaya gəlmiş zaman səyahətinin sonu idi. Buna görə də Baktriyaya bu mifik adı, yəni Ta-Hsia adını verdi” (20 (I). 106 – 107).

Göründüyü kimi, Tukər//Tügər adının 1-ci komponenti Tuk-dur. Bu adın semantik çalarlarına nəzər salaq:

“Qədim türk dilləri lüğəti”ndə Mahmud Kaşğəriyə əsaslanan mənalar: Tuğ I – 1) bayraq, 2) təbil

II – 2) arakəsmə (DTS – 584)

Tuk I – tuk min, min (тысяча) cəm, çoxluq

II – tuk tuman on min cəm, çoxluq

III – tug – saç, tük (DTS – 595)

“Qədim türk dilləri lüğəti”ndə Şərq mənasında Toğar (восток) sözünə təsadüf etdik (162, 571).

Biz müxtəlif variantlı Tukər//Tükər//Toxar//Tökər//Diğər//Dügər//Düyər adının mənşəyini Toğar adı ilə bağlayırıq.

Ehtimal etmək olar ki, bu tayfa öz adını “şərq” mənalı Toğar sözündən götürmüşdür.

Besim Atalayın qənaətinə görə, “Tövrət”da toğarma, tağarma adlanan millət türkləridir (33. 5).

Toxar adı fonetik qanunauyğunluqlar əsasında **Toğay** sözünə də uyğun gəlir. E. Q. Mehrəliyev bu sözün semantikasını

belə verir: Tuğay (toğay) – çay kənarı meşəlik. Bütün türkdilli xalqlarda bu termin işlədilir. Qırğızlarda – **tokay**, özbəklərdə – **tukay**, qazaxlarda və xakaslarda – **toğay** kimi ifadə olunur: gümrahlıq bildirir (78. 67).

N. X. Məmmədov **Toya (Toğa)** sözünün “cavan ağac”, şitil, ting mənalarını verir, bunu türk mənşəli **toy** – (рождаться, возникнуть, появляться) sözü ilə əlaqələndirir (197 a. 68).

Qeyd etmək lazımdır ki, RSFSR (keçmiş R. E.) – Xabarovsk diyarında Tuqur yarımadası və Oxot dənizində Tuqur körfəzi mövcuddur (8 (IX). 367).

Bizcə, Tuqur, Toxar adları eyni mənşəlidir.

Yaponiyanın paytaxtı Tokio şəhərinin adı da maraqlıdır.

Türk yurdunu təsvir edən Atatürk deyir: “Türk milləti Asiyanın qərbində və Avropanın şərqində olmaqla quru və dəniz sərhədləri ilə ayrılmış, dünya miqyasında tanınmış böyük bir yurdda yaşayır. Onun adına “Türk eli” deyirlər. Türk yurdu əslində çox böyükdür. Yaxın və uzaq keçmişə nəzər salsaq, görərik ki, Türkə yurdluq etməmiş qitə yoxdur. Bütün dünya, Asiya və Afrika türk atalarına yurd olmuşdur” (70).

Çin qaynaqlarında “Türk” kəlməsi “Tüküe/Tüküə” tələffüzünə uyğun şəkildədir. Çinlilər özlərinə məxsus ağız təşəkkülü səbəbiylə bəzi hərfləri (bu mənada “r” hərfini) tələffüz edə bilmədiklərindən onların yazdıqlarında “türk” isimləri tanınmamaq dərəcədə pozulmuş şəkildədir (3).

F. Zeynalov qeyd edir ki, Çin mənbələrində bir sıra türkdilli tayfalarla yanaşı (uyğur, oğuz, qırpaq və s.) tuku (tyürkyut) tayfasının da adı çəkilir. Məhz elə bu adla bağlı olaraq həmin dövr qədim türk dövrü adlandırılmışdır. Əslində Monqolustan, müasir Tuva və Altay, Balxaş ətrafında təmərküzlənən bu tayfaların hamısı tuku (türk) adlanmır, hamısı da bu şivədə danışmırdı (tuku-türk ancaq bu tayfanın adı ola bilərdi) (65. 19).

Qeyd edək ki, “Tokio” coğrafi adı “Şərq paytaxtı” mənasındadır. Bu coğrafi adın birinci komponenti **Tök** şərq mənalı

Toğar sözü ilə eyni anlamlıdır. Bizcə, “Tokio” adının **tuk//tuku**//tüküe sözləri ilə bağlılığı vardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əfqanıstanın Pərvan əyalətində “Tuğçi” coğrafi adını qeydə almışıq. Tuğçi sözünün 1-ci komponenti “tuğ”un semantik çalarlarını göstərdik; 2-ci tərəfdəki “-çi” şəkilçisi türk dilində, həmçinin Azərbaycan dilində peşə, sahib məzmunlu şəkilçilərdəndir.

Məlumdur ki, “tuq”, “tuğ” müharibədə qoşun hissələrinin önündə aparılan bayraq, “tuqçi”, “tuğçi” isə bayraqdar, ələmdar mənalarındadır (66. 240 – 241).

Biz türk dillərində o-u, ç-s fonetik qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq “Tuğçi” coğrafi adının birbaşa “Toxsi” adı ilə bağlı olması ehtimalını irəli sürürük.

Mahmud Kaşğari “Divan-i lüğət-it türk” əsərində türk ulusunun boyları haqqında məlumat verərək qeyd edir ki, bu boyların hamısı Rum ölkəsi yanından şərqə doğru uzanır. Bunların içərisində Toxsi Qiyasda yerləşən bir türk boyu kimi verilir (245 (I). 28).

Qədim türk dilləri lüğətində: **Toxsi** – türk tayfasının etnik adı (MK I, 28); toxsi cığil – türk tayfalarının etnik birliyi (MK I, 423) kimi izah edilmişdir.

Qeyd edək ki, bu lüğətdə **Toxri** etnik adına da rast gəldik: Toxri – etn. toxar (DTS, səh.578).

Beləliklə, Tuğçi – Toxsi – Toxri eyni mənşəli müxtəlif fonetik varianth adlar sayıla bilər.

CAR – YAR - ÇAR

Əfqanıstan ərazisində tərkib daxilində Car coğrafi adına təsadüf etdik. Car türkmən **جار ترکمن** kəndi – Şibirğanın şimal-qərbində Ağ nohurun yaxınlığında, Məzari-Şərif vilayətilə bağlıdır (I – 448). Taliqanda Carbaşı **جار باشی** (IV – 223) kəndi qeydə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasında Car, Qırğızıstanda Kızıl – Car yaşayış məntəqələri mövcuddur. Türkmənistanın coğrafi terminləri sırasında car (yarğan) adına rast gəldik (73. 147).

Bəzi türk dillərində car sözü “dəre-təpə”, “yarğan”, “çökəklik” mənalarındadır (88. 113).

E. Q. Mehrəliyevin izahına nəzər salaq: “Car – qurudulmuş bataqlığın yerində qazılmış kanal (Ordubad rayonu); dağ yamacında düzənlik (Zaqatala rayonunda Car kəndi) (78. 76).

Bizcə, car sözünü tayfa-qəbilə adı ilə də bağlamaq olar.

Mahmud Kaşğari “Divan-i lüğət-it türk” əsərində Rum (indiki Türkiyə) yaxınlığından Çinə qədər ərazidə yayılmış türk tayfalarını sadalayır və onların sırasında “Caruq” adını da çəkir (245 (I). 497).

Göründüyü kimi, Caruq sözü Car və uq komponentlərindən ibarətdir. Oq boy mənəsindədir. Caruq – car boyu deməkdir.

XIII – XIV əsrlərin görkəmli dövlət xadimi, tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin “Cami ət-təvarix” əsərində xatırlanan türkmənqol etnonimləri sırasında Corat qəbilə adını çəkir ki, bu da Azərbaycan ərazisindəki Corat yer adında öz izini saxlamışdır.

Biz Corat sözündəki Cor komponentinin o-a fonetik dəyişməsinə əsasən car sözünün variantı hesab edir, -at sonluğunun isə cəm, çoxluq, məskən anlayışlarını əsas tutaraq “carlar//corlar və car//car məskəni” mülahizəsini irəli sürürük.

Bununla əlaqədar T. Əhmədovun qeydlərinə nəzər salaq: “Toponimiyamızda c/ç=d-z-y-s-ş dialektlərinin əksər ünsürlərinə həm müstəqil şəkildə məntəqə adı kimi sabitləşən, həm də bir sıra coğrafi adların formalaşmasında əsas rol oynayan “sıldırım, uçurum, sıldırım sahil, yarğan, dik sahil, dik qaya və s.” mənəli yar>cor/çar-dar-yar-zar/zor birhecalı qədim coğrafi nomenin əvvəlində (Car, Cardam – Zaqatalada kəndlər: Carlı – Ağdaşda kənd; Corlu – Qəbələdə kənd; Zar – Kəlbəcərdə kənd; Zor – Qubadlıda kənd; Zaraqan – Qəbələdə kənd; Biləcər – Bakıda qəsəbə; Kəlbəcər – şəhər və rayon; Bənənyar – Culfada kənd; Dar/Dardar – Oğuz rayonunda yer (sahə) adı və s.) rast gəlinir.

Tədqiqatçıların fikrincə, qədim Hun – Azərbaycan dialekt arealı kimi özünü göstərən bu səciyyəli dialekt ünsürlərindən “c” forması daha qədim və daha arxaikdir. A. M. Şərbak isə

“z” səsinin X – XI əsrlərə qədər real fonetik hadisələrdən olduğunu göstərmişdir. M. Ş. Şirəliyev qeyd edir ki, “M. Kaşğari “z” səsinə türk dialektləri təsnifatının əsası kimi götürmüşdür: “yağma, tuxsi, qıpçaq, yabaqu, tatar, qay, çulım və oğuzlar hər bir “z”-ni “ya”-ya çevirir və ümumiyyətlə “z” demirlər. Tamamilə bu şəkildə hər bir “z” cikiillərin və digər türklərin dilində, bəzi qıpçaqlarda, yamanlarda, suvarlarda, bulqarlarda və başqaqlarında “y”-ya çevrilir.

Ən maraqlı faktlardan biri odur ki, c – dialekti həm qıpçaq, həm də oğuz dillərinə məxsusdur. Buna görə də təxmin etmək olar ki, c – izoqlosu əsasən oğuz-qıpçaq dil ittifaqları dövrünə aiddir. Belə ki, istər toponimiyada və istərsə də Azərbaycan dili leksikasının müəyyən sahələrində özünü göstərən bu element V əsrə qədər, daha doğrusu, savir-xəzər dil ittifaqlarının c/ç~y və s. dialektlərə parçalanmasına qədərki dövrünün izləridir.

T. Əhmədova görə, Corat (Abşeron), Zarat (Dəvəçi rayonunda iki kənd) və Zarat Xeybəri (Şamaxı) oykonimlərindəki Corat və Zarat komponentləri XIII əsrdə monqolların tərkibinə daxil olması qeyd edilən “curyat” etnonimini əks etdirməklə özündə, eyni zamanda, iki qədim dialekt (dil), -c, -z dialektlərinin elementlərini indiyə qədər mühafizə etmişdir. Bunu “Zarat” toponiminin, həm də “Zorat” variantında işlənməsi və qeydə alınması faktı da müəyyən qədər təsdiq edir. Etnonimin tərkibindəki a-o-u səs uyğunluqları türk dilləri və o cümlədən Azərbaycan dili dialekt və şivələri üçün səciyyəvi fonetik hadisələrdəndir (64. 242 – 243).

c – y fonetik qanunauyğunluğunu nəzərə almaqla car sözünün yar variantı da maraqlıdır. Əldə olan mənbədə, eyni mənalı hər iki variantda yazılmış yarbaşı (carbaşı) sözü bunu bir daha sübut edir. Car – yar sözlərinin müxtəlif fonetik variantlı, eyni mənşəliyini nəzərə alaraq Əfqanıstan ərazisindəki bu qəbildən olan toponimləri təqdim edirik:

Yarbaşı یارباشی (Carbaşı جارباشی kənd – Taliqanda (IV – 223); Yartəpə یارتپه kənd – Şibirganda (IV – 223); Yaxil یارخیل kənd – Paktiyada (IV – 223); Yarkuh یارکوه kənd – Qəznidə (IV

– 224); Yardor یاردر kənd – Bədəxşanda (IV – 223); Yaruk سەردابه یاروک kənd – Məzari-Şərifdə (IV – 223); Yaruk یاروک kənd – Bədəxşanda (IV – 224).

Rəmzi Yüzbaşovun qeydinə görə, “Qazax rayonunda suyun ovub açdığı yerə “yarrağan” deyilir. Biz bu sözün kökünə Mahmud Kaşğari lüğətində (XI əsr) “yaruğ” şəklində rast gəlirik. Türk dillərindən alınan “yaruğa” sözünün rus ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi olan «Слово о полку Игореве» əsərində işləndiyi də məlumdur” (71. 22).

Mahmud Kaşğari yaruq – yaruqluq sözlərinin “ışıq”, “parıltı”, “ışılta” mənalarını vermişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mahmud Kaşğariyə görə, caruq – caruqluq oğuzlardan bir oymağın adıdır (245 (I). 497).

“Qədim türk dilləri lüğəti”ndə və “Divan-i lüğət-it türk” əsərində qeyd edilir. Caruk türklərdən bir oymaq olub Barçukda oturlar. Barçuk şəhəri Əfrasiyabın şəhəridir. Caruklug – 22 oğuz bölügündən biridir.

Adları çəkilən mənbələrdə bunların çaruq-çaruqluq, çarıq-çarıqlıq – dəri semantikasına da verilmişdir.

Qeydə aldığımız “çar” tərkibli toponimlərə nəzər salaq:

Çar چار dərya – Girişkdə (II – 1); Çartu چارتو kənd – Meymənədə (II – 12); Çar bulaq چار بولاق – Məzari-Şərifdə (II – 12); Çar dəre چار دره əyalət – Qunduzda (II – 12); kənd – Taliqanda (II – 15), nohur – Qəndəharda (II – 15), sahə – Heratda (II – 15), dəre – Heratda (II – 15); Çardərya چاردریا kənd – Qunduzda (II – 15); Çarkənd چارکند əyalət – Məzari-Şərifdə (II – 28); Çarika چاریکار Pərvanın mərkəzi (II – 29).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Çarkənd” toponimi Azərbaycan ərazisindəki “Çaykənd” coğrafi adı ilə səsleşir ki, bunu r – y fonetik qanunauyğunluğu bir daha təsdiq edir. “Çarigar” coğrafi adının 1-ci komponenti “Çarik” birbaşa Mahmud Kaşğari lüğətində adı çəkilən Caruk etnonimlə bağlıdır.

Verilən izahatlardan aydın olur ki, çar//car//yar, çaruq//caruq//yaruq sözləri müxtəlif fonetik variantlı eyni mənalı adlardır.

Göründüyü kimi, Əfqanıstanın toponimika sistemində qədim dialekt paralellərini saxlayan coğrafi adlar mövcuddur.

XALAC

“Xələc” coğrafi adı Abşeronda, Qubadlıda, Salyanda, Ucarda, İliçdə, Ermənistanda, İran Azərbaycanında, “Xalaç” variantında Özbəkistan və Türkmənistanda vardır (38. 360-361). Bu ad Türkiyədə də qeydə alınmışdır.

Əfqanıstanın Girişk əyalətində iki Xələc خالاج coğrafi adı, həmçinin Gələci//Gələcayi غلجی//غلجانی variantında Paktiya, Nəngərhar vilayətlərində, Gələzayi غلزانی variantında isə Qəzni və Xostda kənd adları qeydə alınmışdır.

Abşeronda “Giləzi” coğrafi obyektə mövcuddur. Ş. Sədiyevin yazdıqlarından: “Xalq Qılızı adını Giləzi şəklində də işlədir. Qılızı stansiyasının Giləzi şəklində işlənən formasında – gil sözü və mənası anlaşılmayan əzi təsadüf edilir. Buradakı əzi yazı (yer, çöl, səhra, torpaq) sözünün qısaldılmış formasıdır. Beləliklə, Giləzi adı “gilli yer” və ya “gilli torpaq” mənasını verir” (101. 54).

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, qədim mənbələrdə xalac adının qalaç, kalaç variantları özünü göstərir.

Kalaç adı keçmiş RSFSR-də üç yerdə - Voronej, Volqoqrad, Omsk vilayətlərində qeydə alınmışdır.

“Xalac” adı ilə bağlı mənbələrə nəzər salaq:

“Qədim türk qəbilələrindən xalaclar bilinməyən bir tarixdə Türkiyədən köçüb qərbi Əfqanıstanda yerləşmişdir. Bu qəbiləyə mənsub olanlar əsgər və dövlət adamı idilər. İçlərindən bir çoxu Qəznə və Qur hökmdarlarının xidmətində olmuş və sonralar Hindistanda böyük mövqelər əldə etmişdilər” (249. 330).

Hindistanla bağlı aşağıdakı məlumat da maraqlıdır: “Keyumərsin naibi olan xalacların rəisi Firuz şah rəqiblərinə üstün gələrək Cələləddin ləqəbi ilə Delhi sultanlığının başına keçən bu xələc ailəsi əski bir türk qəbiləsi olan və bəlli olmayan bir tarixdə Türkiyədən hicrət edib Şərqi Əfqanıstanda və Hindistanın şimal hüduqlarında yerləşmiş olan xalaç türklərinə mənsubdurlar. İndiki Gilzay əfqanlarının da onların nəslindən gəl-

miş olmaları güman edilir. Müzəddin dövründə xalaclar Hindistanın qurlular tərəfindən istilasında əsas rol oynadılar. Bənal ilə şərqi Hindistan bölgələrinə islamı gətirən İxtiyarəddin Mühəmməd Xalaci olmuşdur.

Xalacların başqa bir qolu isə 839/1436 – 937/1531-ci illər arasında Mavlada hökm sürmüşdür (249. 326).

“Xalac” adı ilə bağlı Mahmud Kaşğarının “Divan-i lüğət-it türk” əsərində belə deyilir: Gözləyin, qalın və həyatınızı davam etdirin”. “Oğuznamə”də bu söz, “Qal, ac” kimi verilir.

Oğuz xanın İraqa səfəri ilə bağlı bir rəvayət var: Onlar gərkən yolda bir hamilə qadının oğlu olur. Yeməyə hətta bir yarpaq da olmadığından o ac qalır. İki-üç gündən sonra isə qadının əri çaqqalın tutduğu turacı onun əlindən alır və qadına verir. Bir neçə gündən sonra onlar oğuz çatırlar. Oğuz xan soruşur ki, harada idiniz? O, qadının uşağı olmasını söyləyir. Oğuz onu qınayır ki, buna görə də yolda qalmaqlar? Qoşundan qaldığı üçün burada qalmasını əmr edir. O, türkcə deyir: “qal, ac”. Sonralar bu söz Xalac formasında işlənmişdir. Rəşidəddin həmçinin qeyd edir ki, onlar Xalac adını Oğuz xanın zamanında alıblar, ancaq onlar bundan əvvəl də yaşamışlar. Bu fakt Əbül Qazi Bahadır Xanın XVII əsrdə yazdığı əsərində də təsdiqlənir. “Sən qoşunun arxasınca gəlmə, qal ac”.

Müxtəlif mənbələrdə xalacların Qəznəvilər ordusunda vuruşduğu, Səlcuqlara qarşı üsyan etdiyi, Məhəmməd Xarəzmşahın monqollara qarşı topladığı qoşunlarda iştirak etməsi barədə məlumat verilir. Fars hakimi Atabəy Məhəmmədin ordu komandanı Tasaldin xalaclardan idi. İbn Xordadbeh deyir ki, xalaclar IX əsrdə Balasaqun və İsvicab arasında yaşamışlar.

Makvart Suriya və Bizans mənbələrinə əsaslanaraq xalacların VI əsrdən mövcud olduğunu ehtimal edir. Maraqlıdır ki, ərəb qoşunları Mərvanın başçılığı ilə Qafqaza gələrkən Xalac türkləri ilə rastlaşırlar.

1748-ci ildə “Xalac camaatı sərkərdələri” adı ilə Türkiyədə çıxan kitabda da onların başçıları haqqında bəhs olunur. Xalq rəvayəti Baqiyaka xəbər verir ki, xalaclar VII əsrdə Cənub-Şər-

qi İrana köçüblər. Onlar Şirazdan gəlmədilər. Xarrablı Ərəbqul göstərir ki, onlar indiki yerə İran körfəzi sahillərindən gəlirlər.

Volfanq Haqenin 1978-ci ildə Münhendə nəşr olunmuş əsərinin 372-ci səhifəsində göstərilir ki, XIV əsrdə Amudərya ətrafında Xalac metropoliyası mövcud olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, bu tayfaların yaşadığı coğrafi ərazi xeyli genişdir. Məsələn üçün, XIII – XIV əsrlərdən etibarən Əfqanıstanda yaşamğa başlayan bu tayfalar təxminən həmin vaxtda Hindistanda da mövcud olmuşlar. Bunu sübut etmək üçün Hindistanda 1451 – 1526-cı illərdə hakimiyyətdə olmuş Lodilərin xalacaların nəslindən olmasını söyləmək kifayətdir. Bu fakt Məhəmməd Fəriştənin 1832-ci ildə Bombeydə çapdan çıxmış “Gülşəni – İbrahim” əsərində də var.

Hal-hazırda Anadoluda 16 yaşayış məntəqəsinin adı xalaclarla bağlıdır. Bundan başqa indi İranda Tehrandan 200 km Cənub-Qərbdə xalaclar yaşayır. Mənbələrdə qeyd edilir ki, səlcuqlar dövründə xalacların bir qismi İrana, oradan isə Azərbaycana gəlmişlər.

Xalacların XIX əsrdə Cavad qəzasında yaşadığı qeyd edilir. Müasir dövrümüzdə Azərbaycanda 5 rayonun ərazisində (Abşeron, Qubadlı, Şərur, Salyan, Ucar) Xalac kəndlərinin olması, təsadüfi deyildir (111).

Şimali Azərbaycanın Astara rayonundakı Şahağac kəndində xalaclar da yaşayır.

QAZAN

Mənbələrə əsasən bolqarlar orta əsrlərin əvvəllərində bir sıra tayfalardan ibarət olub: kuyvar, çakar, kuriqir, kul, kazan, iskil və s. (152. 35).

Əfqanıstan ərazisində Qəzan کزان kənd – Məzari-Şərifdə (3 – 131); Gəzan گزان kənd (1 – 260); Qəzançı قزانچی kənd (3 – 131) coğrafi adları qeydə alınmışdır.

İnqilaba qədərki Qafqazda Qazan komponentli 24 toponim qeydə alınmışdır. Yalnız Azərbaycanda Qazançı adlı 10 kənd olmuşdur.

Azərbaycanın Qasım İsmayılov (Goranboy – R. E.) rayonunda Qazanbulaq qəsəbəsi, Cəlilabadda Qazan qoşa dağı, Cəbrayılada Qazanzəmi kəndi, Tovuzda Qazangöl gölü, Qazangöl düzü, Yevlaxda Qazanlı, Ordubadda Qazangöldağ dağı qeydə alınmışdır.

Q. Qeybullayevə görə, Kazançı və Kazan toponimləri Şimali Qafqazda, Ukraynada, Başqırdıstanda, Qərbi Sibirdə, İranda, Türkiyədə qeydə alınıb. Qazan qalası Ermənistanda XII əsr mənbəyində özünü göstərir (152. 35).

“Azərbaycanda etnoqrafik toponimlərin bir qismi ərazimizdə məskun olmuş qədim türk tayfa və tirələrinin adlarına – çı, -çi, -çu, -cü peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən şəkilçinin qoşulması ilə yaranmışdır. Məsələn, bulqar tayfalarından olan Qazan qəbilə tirələrinin məskunlaşdığı yerlər Qazançı adlandırılmışdır. Hazırda Azərbaycanın Culfa, Mardakert, Zəngilan, Qasım İsmayılov rayonlarında Qazançı kənd adları vardır. D. D. Paqirevin “Qafqazın beşverstlik xəritəsi”ndən məlum olur ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 10 Qazançı oykonimi olmuşdur. Azərbaycanda olan “Qazan” komponentli toponimləri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar: 1) Qazan etnonimi ilə yaranan etnotoponimlər: bu və ya digər yerin təbii şəraiti ilə əlaqədar yaranmış oronim və hidronimlər. Məs.: Qazanbulaq (Qasım İsmayılov r-nu), Qazangöl (Tovuz r-nu), Qazandağ (Şamaxı r-nu), Qazandərə (İsmayıllı r-nu) və s. 2) Müəyyən təsadüfi hadisə ilə bağlı olanlar: Qazandurma (Xanlar r-nu), Qazanuçan (Ermənistan) və s.” (6. 110).

E.Q. Mehraliyev “Qazan” sözünün semantikasını belə verir:

“Qazan – çökəklik, dibi yastı, kənarlarda nisbətən hündür olan çökək sahə” (78. 24).

K. Bəşirova görə, “Qazan” sözünün birinci hissəsi Qaz əsas, ikinci hissəsi isə köməkçi məzmun daşıyır. Dilçilik ədəbiyyatında “Qaz” və ya “Qazı” sözü uca, yüksək kimi mənalandırılır. Oğuz atalar sözlərində isə bu söz “qadı” kimi işlənərək sərkərdə, qəhrəman anlamını verir. Dialektoloji lüğətdə “Qazı-qazı” sözbirləşməsi “yekə-yekə” və ya “böyük-böyük” kimi

izah edilir. Yeri gəlmişkən deyək ki, “qazı” Azərbaycan sözlünün şəriət hakimi mənasında ərəb mənşəli “Qazi” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. “Qazan” sözünün ikinci hissəsi “an” isə adyaratma baxımından əlamət məzmunlu şəkilçi kimi çıxış edir.

Deməli, “Qazan” şəxs adı uca, yüksək (şəxs) anlamındadır” (7. 75).

CİĞƏTU/CAĞATAY; CİKİL//ÇUQUL

Əfqanıstan ərazisində Cığətu جغتو – Kabul vilayəti (I – 466); Cığətu جغتو məntəqə - Qəzni (I – 464) coğrafi adları mövcuddur.

XIX əsrdə kəngər tayfalarının bir qolu Naxçıvanda **cağatay** adlanmışdır. Klavixonun (XIV əsr) qeydinə görə, Naxçıvanda **cağatay** tayfaları gəlmədirlər. Güman etmək olar ki, cağataylar ora monqollarla birlikdə gəlirlər. Şübhəsiz, Azərbaycanın Quba rayonunda mövcud olan **Cağatay** oykonimi həmin etnonimlə bağlıdır (152. 62).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Kaşğari türk tayfalarının sırasında “Cigil” adını da çəkir. Bu haqda onun verdiyi şərhə nəzər salaq:

جگ – Cigil – Türklərdən üç oymağın adıdır. Birisi, köçöbadır, “Qiyas”da oturlar. Qiyas (kuyas) Barsqanın tabeliyində bir qəsəbədir. İkincisi, “Tiraz-Talas” yaxınlığında yerləşən bir qəsəbədə oturlar. Bunlara da yuxarıdakılar kimi “Cigil” deyilir. “Cigil” adının etimologiyası haqqında belə deyilir: Zülqərnəyn Arqu ölkəsinə gəldiyi zaman, hər tərəfi buludlar tutmuş, yollar çamur, (palçıq – R. E.) içində qalmış, yerimək çətinləşmişdir. Bunu görən Zülqərnəyn İn çə kil əst? – yəni: Bu nə çamurdur? – demişdir. Orada bir qala yapılmasını əmr etmiş, qala yapılmış, adına “Cigil” deyilmişdir. Bundan sonra o qalada oturan türklərə “Cigili” deyilmiş, daha sonra bu ad yayılmışdır. Oğuzlar Ceyhundan yuxarı Çinə qədər olan yerlərdəki bütün türklərə “Cigil” adı verirlər. Bu yanlışdır.

Üçüncüsü, Kaşqarda yerləşən bir takım göylərdir. Bu göylərin xalqına da “Cigil” deyilir. Bunlar bir yerdən çıxaraq dağılmışlar (245 (I). 393. 394).

Qeyd etmək lazımdır ki, cigillər vaxtilə qurulan uyğur dövlətinin tərkibini təşkil etmişlər.

“Uyqurlar – qədim hun, tukyu qəbilə birliklərinin daxilində inkişaf etmiş, X – XII əsrlərdə isə Çində və qismən Orta Asiyada qurulan uyğur dövləti tərkibində qarluq, çiyil qəbilələri ilə birləşərək yenidən formalaşma dövrünə qədəm qoymuşlar” (124. 9).

Q. Aydarovun qeydinə görə, “Çiqil” etnonimi Orxon abidələrində işlənmişdir. “Çiqil” tayfasının adı Avropa tədqiqatçılarının əsərlərində də çəkilmişdir (152. 166).

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbası ilə yazılmış (جغتو) “Cığətu” sözünü “Cığtu” variantında da oxumaq mümkündür: g-ğ fonetik hadisəsi cig – tu variantını əsaslandırır. “Cigil” etnonimi cig-il olmaqla iki komponentlidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, -tu bəzi tayfa dillərində məskən, oturaq anlamında işlənmişdir. Belə ki, cığətu//ciğtu ciğ tayfalarının məskəni mənasındadır. “Cigil” sözündə isə ikinci komponent il//el el-oba anlamında olduğundan həmin sözü “cik” tayfalarının el-obası, cik eli kimi qəbul etmək olar.

Əfqanıstan ərazisinin Dayzəngi sahəsində “Çuqul” kənd adını qeydə almışıq. Çuqul چوقول kənd – Dayzəngi (II – 195).

Əfqanıstan ərazisində cig//çig kökü ilə bağlı başqa coğrafi adlar da mövcuddur: Çigiti چی گیتی Fərahda (II – 92); Cigidlik چيگدلك kənd – Məzari-Şərifdə (I – 258).

“Çik” sözü ilə əlaqədar Nalçik (Kabardin-Balkar) adının izahı da maraqlıdır: “Kabardin-balkar dilində “nal” ayaqaltı anlamındadır. Nalçik adı da bundandır, yəni Şimali Qafqazın ayaqaltısı deməkdir”.*

Biz belə bir ehtimal irəli sürürük ki, Nalçik çik tayfalarının ayaqaltısı deməkdir.

* Məlumat Azərbaycan televiziyasının “Səyahət” verilişindən qeydə alınmışdır. 23 iyul 1991-ci il.

V. V. Radlov öz əsərində “çik” tayfa adını qeydə almışdır (216 (III). 2111).

“Çik” qəbilə adına qədim türk yazılı abidələrində, dəqiq desək, Şimali Monqolustanda Orxon çayı yaxınlığında Türk xanı Mogilyanın (Bilgə kağan) şərəfinə qoyulmuş qəbir daşı üzərində - yeni Mogilyan abidəsində rast gəlinmişdir (124. 193).

V. İ. Aslanov yig/çig əsasının yaş ilə eyni mənşəli olduğunu və bunların verdiyi mənadan çıxış edərək, ilkin kökü çii olduğunu təsdiq edir. Yaş sözünün “cavan” “yaşıl (rəng)”, “nəm” “göz yaşı” mənalarını göstərir (15. 43).

ŞAĞAN

Şağan sözünə Əfqanıstan ərazisində izafət tərkibində rast gəldik.

Kutələ-şagane كوتل شاعانه aşırım – Qəznidə (III – 374).

“Şağan” çagan sözünün fonetik variantıdır.

G. Vəliyevaya görə, çagan türk mənşəli qədim sözdür. Yazılı abidələrimizdə, lüğətlərdə “kasıb, yoxsul” anlamında cıgan şəklində qeydə alınmışdır. Cıgan leksik vahidi Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir. Bu söz müasir türk dillərindən çuvaş və özbək dillərində müstəqil leksem kimi geniş dairədə fəaliyyət göstərir. Müasir çuvaş ədəbi dilində cıgan sözü çuxan fonetik variantında mövcuddur. Çuxan sözünə müxtəlif morfoloji əlamətlərin əlavəsi ilə yeni leksemlər yaranır; çuxanlaq, çuxansem və s.

Hazırda bu söz varlığını Şamaxı rayonunda iki oykonimdə (I Cağan kəndi, II Cağan kəndi), bir hidronimdə (Cağan mineral bulağı), Vartaşen rayonundakı bir oronimdə (Cağanqaya) qoruyub saxlamışdır. Maraqlıdır ki, Cağanqaya oroniminin semantikasının əsasını məhz bu yerlərin bitki örtüyünün yoxsul olması təşkil edir.

Abşeron yarımadasında yerləşən və vaxtilə çox kasıb yoxsul bir kənd kimi tanınan Şağan oykonimi də heç şübhəsiz bu sözdən törəmişdir. Türk dillərindəki ç-ş-s səs uyğunluğu bu sözün qədimliyinə və ondan törəməsinə əsas verir.

Cıgan sözü Azərbaycan dilinin Göyçay, Abşeron şivələrində eyni mənada və eyni fonetik qəlibdə işlənməkdədir (4. 174 – 175).

E. Q. Mehrəliyev Çagan sözünü belə izah edir: “Çagan – böyük olmayan yararlı düzən yer. Şamaxı rayonunda bu addakı kəndlər (Aşağı, Orta və Yuxarı Çaganlar) belə bir sahədə yerləşir. Həmin termin qazax və xakas dilində də vardır” (78. 73).

N. Bəndəliyevin “Çagan” adı haqqında qeydləri də maraqlıdır: “Şamaxı rayonundakı Birinci və İkinci Çagan kəndləri, Çagan adlanan çay və bulaq adları da qeydə alınmışdır, Abşeron yarımadasında Şağan kənd; Türkmənistan ərazisində Salor tayfasının bir qolu olan Çagan, Ersari tayfasının Çaganlar adlı tirəsi; Qazaxıstan ərazisində Çagan, Sarışağan qəsəbə, Şaqan çay, Ural çayının qolu Çaqan; Kalmık ərazisində Tsaqan Aman; Monqolustan ərazisində Tsaqan-Nur, Tsaqan oba, Tsaqan-Olom, Tsaqan-Ur yaşayış məntəqələri, Böyük Tsaqan Nur gölü; Şimali Çində Tsaqan Tokay yaşayış məntəqəsi; Dağlıq Altayda Çağandıq etnonimi, Çaqanu hidronimi; Odessa vilayətində Şaqanı gölü və s. adlar Şirvandakı Çagan ilə güman ki, eyni mənşəlidir. G. Q. Vəliyeva Şamaxı rayonundakı Çagan kəndlərinin adlarını “ç” səsini “c” ilə əvəz edib Çagan kimi qeyd edərək qədim türk dillərində cıgan “yoxsul, kasıb” anlamı kimi göstərir.

R. Yüzbaşova görə, Çagan kəndinin adı fars dilindəki çala-çuxur yer, çala deməkdir. Q. Qeybullayev isə çaganın monqol dilindəki tsaqan-aq sözündən olmasını göstərir. Çünki çagan indi də oradan axan çayın adıdır və Ağsu çayına tökülür. Rəşidəddin yazır ki, Ağsu, həm də Çagan Muren olmuşdur. Sonralar “Muren” sözü düşmüş, kənd və çayın adı ilə Çagan adlanmışdır.

Ümumiyyətlə, toponimik paralellərin müqayisəsi, bizcə, çaqanın türk dilli tayfalardan birinin olmasını söyləməyə imkan verir. U. E. Markov çaganın oğuzların bir hissəsi olduğunu qeyd edir” (7. 145 – 146).

BAKUVA

Bəkuva بکوا coğrafi adına Əfqanıstanın Fərah əyalətində (I – 246) təsadüf etdik.

Bəkuvaya iki bölgə daxildir:

1) Güllüstan, 2) Xaşrud.

Qəndəhar və Fərah camaatının yolu Bəkuvadan keçir. Bəkuvanın çox geniş sahəsi olmasına baxmayaraq əhalisi azdır. Təkcə Hilmənd və Xaşrud kənarlarında əhali nisbətən çoxdur. Mərkəz hissə tamam əhalisizdir. Çünki əkinçilik və s. üçün su yoxdur. Qabaqlarda dağlardan kəhrizlər vasitəsilə bollu sular gətirilirdi. Lakin iki əsr bundan əvvəl Qəndəhar və Herat vilayətləri arasında çəkişmələrin ayağı altında qaldığından yerli əhali öz yurdlarını tərk edib uzaqlara köçmüşlər (261. 246 – 247).

“Ətləs-e qəryəhayi Əfğanəstan” kitabında Kuhistan əyalətinə daxil olan Baku خيل بکوا və Kubənd əyalətinə aid olan Baki Khail خيل بکوي coğrafi adlarını qeydə almışdır (252. 59, 66).

Zənnimizcə, Bakuva və Bakı adlarının mənşəyi eynidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanın paytaxtı olan Bakı Yaxın və Orta Şərqi ən böyük şəhərlərindən biridir. Bu X əsr ərəb və fars mənbələrində Bakuh, Bakuyə, Baku variantlarında işlənmişdir. XVI əsr və sonrakı dövr mənbələrində Badkubə (farsca “külək döyən yer” mənasını verir) kimi də xalq etimologiyası şəklində işlənmişdir. Bu coğrafi adın etimologiyası haqqında tədqiqatçıların fikirləri müxtəlifdir. L. Lopatinski, daha sonra Ə. Hüseynzadə Bakı adını qədim türk sözü “baku” “təpə” əsasında izah etmişlər (157. 82 – 85). S. B. Aşurbəyli Bakı paleoykoniminə bir neçə dəfə toxunmuş, onu hər dəfə yeni faktlarla zənginləşdirmək və dəqiqləşdirməyə ciddi səy göstərmişdir. Belə ki, o, 1958-ci ildə bu toponimə ayrıca məqalə həsr etmiş, («О названии города Баку» - ДАН Азерб. ССР, т.14, 1958, №3, с.735-740), 1964-cü ildə çap etdirdiyi «Очерки по истории средневекового Баку (XIII начало XIX вв.)» monoqrafiyasının «О датировке в названии города Баку» hissəsində buna geniş yer vermiş və «История города Баку (период средневековья)», Баку, 1992. kitabında Bakı to-

poniminə aid fikirlərini daha da dəqiqləşdirmişdir. Həmin əsərlərində o, **Bakı** oykoniminin **baq/baqa/baqu** və V – VII əsr erməni mənbələrində xatırlanan **Atşi-Baqavan/baqan/bakan** etnonimi ilə sıx bağlı olduğunu göstərmiş və ətraflı şərhini vermişdir. Bu məsələyə o, 1983-cü ildə çap etdirdiyi «Государство Ширваншахов (VI – XVI вв.) əsərində də toxunmuş və göstərmişdir ki, Bakının yerləşdiyi sahə çox güman ki, II əsr antik müəlliflərindən Klavdi Ptolemeyin qeyd etdiyi Baruka şəhərinin yerləşdiyi ərazi ilə üst-üstə düşür (bax: Ашурбейли Сара. Государство Ширваншахов. Б., Елм, 1983).

Mənbələrdə rast gəlinən **Baqavan, Atşi-Baqun** və **Bakı** arasındakı eyniliyi ilk dəfə fransız tədqiqatçısı Sen-Marten görmüş, K. P. Patkanov bunu «История Халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века» əsərinin rusca tərcüməsinin şərhində vermişdir. Həmin fikir 1870-ci ildə H. Zeydlits tərəfindən tərtib olunmuş «Списки населенных мест Российской Империи. Бакинская губерния» əsərində də öz əksini tapmış və qeyd edilmişdir ki, “Baku şəhəri qədimdə belə adlanmışdır” (64. 46).

Bakının tarixindən bəhs edən Sara Aşurbəyliyə görə, ərəb və fars dilli mənbələrdə bu ad müxtəlif fonetik variantlarda özünü göstərir: **Bakuh** باکوه, **Bakə** باکه, **Baku** باکو, **Bakuyə** بادکویه, **Badkubə** بادکوبه, **Badku** بادکو.

“Baku” adı XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi Avropa səyyahlarının əsərlərində də özünü göstərir.

Rus mənbələrində “Baku” adı “Baka” kimi verilir.

“Boq” mənalı (“günəş”, “od”) “Baqa” sözü “baqov” tayfa adı ilə səsləşir. “Baqan-bakan” – oda sitayiş edənlər, Atşi-Baqavan XII əsr mənbəyində qeydə alınmışdır. VIII əsrdə “Baku” adının “Atşi-Baqvan” variantı olmuş, bu “Atşi-Baqavan” şəklinə də düşmüşdür. Ehtimal ki, “Baqa” sözü VIII əsrdə “Baku” yaxud “Baku” şəklində olmuşdur. Bu söz qədim türk dilləri lüğətində və Mahmud Kaşğari “Divan”ında “təpə” anlamındadır. VIII əsrdə “Baku” sözünün ölkənin ərəb işğalından sonra “Baku” sözü ilə əvəzlənməsi ehtimalı irəli sürülür.

Belə ki, türk dillərində olduğu kimi, ərəb-fars dillərində “q”, “k” əvəzlənməsi mümkündür. “Baquan” sözündəki “an” şəkilçisi atılmış, “Baqu” ərəb yazılışına uyğunlaşmış “Baku” şəklinə düşmüş və (-yə) ərəb şəkilçisini qəbul edərək “Bakuyə” formasını almışdır.

Beləliklə, müasir Baku – Bakı adlarının yazılışı aşağıdakı şəkildə formalamışdır: **Baqavan, Atşi-Baqavan, Atşi Baquan, Baku, Bakuh, Bakuya, Badkubə, Barku, Baku və Bakı**. Baku – Bakı adlarında “Boq şəhəri, Boq yeri” qədim mənəli anlamlar özünü göstərir ki, bu da “təpə” ilə yox, onun yanan nefti və qazı ilə əlaqədardır. “Baku” toponimi “təpə” mənasında ayrıca işlənmişdir.

Baqavan toponimi, həmçinin **bakan-baqan** eyni mənəli olaraq oda sitayiş və zərdüştlük mədəniyyəti ilə əlaqədardır (138. 47 – 51).

Biz Baku adını qədim mənbələrdə göstərilən külək və hava tanrısının adı olan “vayu” ilə əlaqələndirir, b-v, k-g-y fonetik qanunauyğunluqlarına əsasən, Baku-vayu eyni mənşəliyini irəli sürürük.

Tarixən “Vay” sülaləsinin mövcudluğunu və onun “Bak”la eyni mənşəli olması mülahizəsini qeyd etmişik” (51. 18 – 19).

Aq komponentli toponimlər.

“Türk dillərində geniş derivatları olan bu sözün **aq//ak//aq a: k//ax//ok** variantları göstərir ki, onun arxetipi **aq** şəklində olmuşdur” (116, 149).

Türk dillərində bu söz müxtəlif mənələrdə verilmişdir.

AQBULAQ

Əfqanıstan ərazisində “Aqbulaq” coğrafi adına aşağıdakı sahələrdə rast gəldik:

Aqbulaq اق بولاق kənd – Bədəxşanda (I – 18).

Aqbulaq اق بولاق kənd – Meymənədə (I – 19).

T. Əhmədova görə, Azərbaycan ərazisində “Aqbulaq” adlı yeddi oykonim mövcuddur. Bu coğrafi adlar əvvəllər ya müəyyən tayfaların yaylaq və qışlaq yerlərinin adını bildirmiş, ya da

ayrıca müstəqil bir mikroobyekt adı kimi mövcud olmuşdur. Məsələn, İsmayilli rayonundakı **Ağbulağın** keçmişdə Ərəb Şahverdi adlı nəslin qışlaq yeri olması məlumdur. Laçındakı **Ağbulaq** ağkörpü tayfasının eyniadlı yerdə məskunlaşması ilə, Hadrut rayonundakı **Ağbulaq** kəndi isə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ əyalətindən köçüb gəlmiş ailələrin yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır, daha doğrusu oykonimləre çevrilməsinə səbəb olmuşdur (64. 137).

“Təkrarlanan hidronim və oronimlər konkret makro, mikro və elementar arealda mövcud olduqda, eynilə oykonimlər kimi, keçici fərqləndirici əlamətlər artırılaraq ümumi sistemdə işlədilir. Məsələn, Şərur rayonundakı **Ağbulaq bulağı**, Ağsu rayonundakı **Ağbulaq bulağı** və s. (Bu qəbildən olan toponimlər eyni makroarealda bir neçə yerdə təkrarlandıqda isə mikro və ya elementar areal adı ilə bir-birindən fərqləndirilir)” (64. 100 – 101).

Ağbulaq coğrafi adına Azərbaycanın İsmayilli, Laçın (2 yerdə), Salyan, Cəlilabad, Stepanakert (Xankəndi), Hadrut rayonlarında rast gəldik. Bu coğrafi ad digər yerlərdə də qeydə alınmışdır.

Ağbulaq – Qax rayonunda bulaq;

Ağbulaq – Qax rayonunda Baş Qafqaz silsiləsinin zirvələrindən biri;

Ağbulaq – İsmayillıda bulaq;

Ağbulaq – Qəbələ rayonunda Vəndəm çayının sol tərəfində yerləşən dağ;

Ağbulaq – İsmayilli rayonunda kənd (64. 97 – 98).

Həmin ad Qazaxıstanda – **Akbulak**, Ermənistanda – **Ağbulax**, Türkiyədə – **Ağbulaq** yaşayış məntəqələrinin adında özünü göstərir.

Ağ komponentli hidronimlər, bu sözün ifadə etdikləri semantik çalar haqqında toponimistlər arasında vahid fikir yoxdur.

A. N. Kononova görə, göstərilən söz coğrafi adların tərkibində ax – “axmaq”, tökülmək feli ilə əlaqədardır (188. 159-179).

S. Ataniyazov isə **Aksuv**, **Axbulaq** tipli mürəkkəb adların tərkibindəki **ak (ax)** komponentini rəng bildirən **ağ** sözü ilə

bağlayır (15 a.). E. Q. Mehrəliyevin fikrincə isə, ağ topofor-
mantı bulaq (eləcə də göl) adlarında suyun şəffaflığını bildirir
(77. 10 – 11).

“Bulaq” yerdən çıxıb axan suya deyilir. Bu söz oykonimlə-
rin yaranmasında iştirak edir. Belə ki, bir sıra kəndlərin, yaşa-
yış məntəqələrinin bir qismi öz adını bulaqlardan almışdır.

Relyef semantik çalarlarını özündə əks etdirən bu ad tayfa
adı kimi də M. Kaşqari tərəfindən qeydə alınmışdır.

“Bulaq” sözü Mahmud Kaşqarının “Divan”ında belə şərh
edilir:

Bulak: türklərdən bir oymaq. Bunları kıpçaklar tutsak et-
mişdi. Sonra Yuca Tanrı bunları qurtardı. Bu kəlmə بلق buləq
və بلاق bulaq şəklində dəxi yazıla bilir (245 (I). 79).

AQSU

Bu coğrafi ada Əfqanıstan ərazisində aşağıdakı sahələrdə
təsadüf etdik:

Aqsu اق سو xarabalıq – Məzari-Şərif-Səmənqanda (I – 24);
Aqsu اق سو nohur – Bədəxşanda (I – 24); Aqsi اق سی kənd –
Meymənədə (I – 24); Aqsi (Aqzi) اق زی xarabalıq –
Meymənədə (I – 24).

Ağsu coğrafi adına Azərbaycanda və Dağıstanda **Ağsu**,
Qazaxıstanda **Aksu** variantlarında rast gəldik.

Su sözünün “çay” mənasında Azərbaycanın bir sıra başqa
hidronimlərinin, əsasən çay adlarının da ikinci komponentləri
yerində işlənməsinə rast gəlinir: Ağsu “Ağsu və Kürdəmir ra-
yonlarından axan çayın adı; Qax rayonunda çay; Laçın rayo-
nunda Həkəri (Əkəri) çayının sağ qolu; Xanlar rayonunda Kü-
rək çayının sağ qolu” (64. 260).

E. Q. Mehrəliyevə görə, **Ağsu** – codluğu az olan, içmək
üçün yararlı su, axan su, çay mənasındadır (78. 8, 14).

Qeyd etmək lazımdır ki, **Ağsu** qədim mənbələrdə **Oks** va-
riantında özünü göstərir. Mahmud Kaşqari lüğətində bu sözün
“**öküz**” variantı belə şərh edilir:

اکوز **öküz**: Ceyhun və Fırat kimi olan hər ırmağa verilən
isimdir. Türk ölkəsində bulunan bir çox sular, dərələr “**öküz**”
adıyla anılır. Sinir üzərində bulunan bir şəhərə dəxi bu ad veri-
lərək اوکوز **iki öküz** deyilmişdir. Bu şəhər الا –ila ilə یغج
yafinc dərələri arasında bulunur” (245 (I). 59).

Yuxarıda Əfqanıstan ərazisində “Ağsu”nun **Aqsi (Aqzi)**
variantını göstərdik. Əlbəttə, si elementinin açığlanması da ma-
raqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “əsas sak tayfalarının 1-cisi sisak-
lardır. Qarabağ sakları sak və si adlı iki qola ayrılır. Bunlardan
birincisi Sakaseni (sak yurdu), ikincisi isə bundan daha cənub-
dakı Naxçıvan – Qarabağ bölgəsini yurd etmişdilər. Si-Saklar-
dan ilk dəfə Strabon bəhs edir” (84. 138).

AQDAŞ

Əfqanıstan ərazisində Aqdaş coğrafi adı aşağıdakı sahələr-
də qeydə alınmışdır: Aqtaş اق تاش kənd – Məzari-Şərifdə (I –
19); Aqtaş اق تاش kənd – Məzari-Şərifdə (I – 19); Aqtaş اق تاش
kənd – Puli-Xumridə (I – 19).

Bu toponim Azərbaycanda **Ağdaş**, Qazaxıstanda **Aktas**,
Özbəkistanda **Oktoş**, Başqırdıstanda **Ağdaş** fonetik variantları
rında mövcuddur.

Ağ sözünün məna çalarlarından bəhs edən T. Əhmədov
qeyd edir ki, Ağdaş, Ağtəpə ... və s. oronim və oykonimlərin
tərkibindəki **ağ** sözü rəng mənası daşıyır. **Ağ** komponenti kiçik,
alçaq, çox hündür olmayan, ərazicə çox geniş olmayan, dayaz,
çox da dərin olmayan arxaik çalarlarını da qoruyub saxlamışdır
(64. 269).

AQKÖRPÜ

Əfqanıstan ərazisində bu coğrafi ad **Aqköprük** variantında
qeydə alınmışdır: Aqköprük اق کپروک rayon (I – 25); Aqköprük
اق کپروک hövzə - Bəlxədə (I – 25); Aqköprük اق کپروک qala –
Məzari-Şərifdə (I – 25).

“Ağkörpü” toponimi Gürcüstan ərazisində (6. 120), Azər-
baycanın Astara rayonunda mövcuddur (R. E.).

AQMƏSCİD

Əfqanıstanda – Aqməscid مسجد اق kənd – Qıtğın-Taliqanda (I – 26). Kırmda Simferopol şəhərinin əvvəlki adı **Aqməscid** olmuşdur.

AQTƏPƏ-AQTUBƏ

Əfqanıstan ərazisində: Aqtəpə اق تپه kənd – Qıtğın-Qunduzda (I – 19); Aqtəpə اق تپه təpə - Məzari-Şərifdə (I – 19); Aqtubə اق توبه kənd – qıtğın-Qunduzda (I – 20).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda **Ağtəpə**, Türkmənstanda **Ağdepe**, Özbəkistanda **Oktepa** fonetik variantlarında yaşayış məntəqələri vardır (73. 173, 175).

AQDƏRƏ

Əfqanıstanda Aqdərə اق دره - Məzari-Şərifdə (I – 23); Aqdərə اق دره kənd – Bədəxşanda (I – 23) mövcuddur.

E. Q. Mehreliyevin şərhinə görə:

Ağ dərə - yamac süxurlarının rənginə görə belə adlanır (Ağdərə kəndi, Tovuz və Dəvəçi rayonları) (78. 7).

“Qara” komponentli toponimlər.

“Qara” komponentli toponimlərdən bəhs etməmişdən əvvəl bu sözün mənə çalarları haqqında fikirlərə nəzər salaq: A. N. Kononovun qeyd etdiyi kimi, kara (azərb., türkmən qara) türk dillərində ən çox aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) “qara”, “qaranlıq”, “zülmət, tutqun”, “sərt”, “qəmli, kədərli”, “bədəbət”; 2) “mal-qara”, “yığın, dəstə”, “xalq, camaat”, “qoşun”; 3) “quru”, “torpaq”; 4) “təpə”, “hündür təpə” (187. 83 – 85).

Qədim türk dilləri lüğətində “qara” sözünün bir neçə mənası verilmişdir (162. 422 – 424).

E. Koyçubayev kara sözünün “torpaq”, “quru, təpə”, “yüksəklik”, “ağır”, “yeraltı su”, “bulaq”, “qərb”, “silsilə” mənalarını da göstərir. Q. K. Konkaşpayev “Türk” toponimiyasında rəng bildirən sözlər” məqaləsində **kara** və **ak** sözlərinin çox mənalı olmasından geniş bəhs edir (73. 155).

T. Əhmədova görə, **qara** sözünün arxaik mənə çalarları dilin lüğət tərkibinin başqa yaruslarından fərqli olaraq toponimik layında daha çox saxlanmışdır.

Küllü miqdarda və rəngarəng toponim və mikrotoponimlərin əsasən birinci komponenti kimi işlənən **qara** sözünün konkret toponimlərin tərkibində onun mənbələrdə qeydə alınan “rəng”, “siluet”, “yas”, “sadə (ibtidai)”, “sıravi”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq yer”, “kütlə”, “camaat”, “pis ruh”, “sıx”, “keçilməz”, “qatı”, “bədəbət”, “böyük, nəhəng, iri, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənələrindən hansını daşdığını müəyyənləşdirmək bir qədər çətinidir. Şübhəsiz ki, etimoloji təhlil nəticəsində onlardan bir çoxunu bərpa etmək mümkündür (64. 271).

Qara sözü müsbət relyef quruluşlu obyekt adlarında (zirvə, dağ, qaya, təpə və s.) və həmin yolla yaranan bir sıra başqa toponimlərdən, eləcə də bu qəbildən olan coğrafi adlardan törənən oykonim və hidronimlərin tərkibində isə uca, hündür, yüksək, şiş mənasını daşıyır... Dilimizin qədim dövrlərində **ağ** və **qara** sözləri “qısa” və “uzun” semantik çalarlarına da malik olmuş, daha doğrusu, **ağ** sözündən qısalıq və **qara** sözündən isə uzunluq ölçü vahidini bildirən söz kimi də istifadə edilmiş və göstərilən, eləcə də bu tipli bir sıra başqa toponimlərin (xüsusilə çay adlarının) tərkibində indiyə qədər həmin mənələr saxlanmışdır. Bu və ya digər makro, mikro və elementar areallarda fəaliyyət göstərən və ikinci komponenti eyni coğrafi obyekt növünü bildirən terminlə ifadə olunmuş **ağ** və **qara** komponentli toponimlərdə həmin komponentlər konkret arealdakı eyni növ obyektləri rəng cəhətdən deyil, başqa cəhətlərinə görə bir-birindən fərqləndirmək funksiyasını yerinə yitirir. Bu yolla da eyni zamanda yeni adlar yaranır. Çox təsadüfi hallar ola bilər ki, **ağ** və **qara** rəngli süxurlara malik obyektlər (məsələn: dağ, təpə, qaya, dərə və s.) yanaşı yerləşsin və onların adlandırılmasında obyektlərin bu cəhətindən istifadə edilsin. Deməli, yanaşı mövcud olan eyni cinsli obyektlər rənginə görə eyni olmadığı kimi, həcminə, ölçüsünə, tutduğu sahəsinin böyük və ya kiçikliyinə, suyunun keyfiyyətinə və s. görə də müxtəlif ola-

caqdır. Obyektlərə ad verilməsində məhz sonuncu müxtəlifliklərdən - əksliklərdən daha çox istifadə olunmuşdur. Elə buna görədir ki, **ağ** və **qara** komponentli toponimlər bir-birinin antonimini təşkil edirlər (64. 270 – 271).

İ. S. Məlikov qeyd edir ki, **qara** sözünün rəng bildirməkdən başqa. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “böyük”, “təmiz”, “şimal”, “torpaq”, “ordu”, “tayfa (xalq)”, “kütlə” və s. mənaları da olmuşdur. “Tayfa”, “xalq”, “kütlə” qara sözünün ən qədim mənalarındandır və “ordu, qoşun” mənası da məhz bu mənadan törənəndir.

Qara sözü xalq, kütlə, qoşun mənasında (Əhəmənilər dövrünə aid qədim fars yazılı mənbələrində də (Bisütun yazılarında) qeydə alınmışdır (e. ə. 522 – 521). Məhz elə bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar bu sözü fars mənşəli hesab edirlər. Lakin hələ Hind – İran dilli etnosların Ön Asiyaya gəlişinə qədər (e. ə. II minilliyə qədər) bu söz bəzi qədim Ön Asiya dillərində mövcud olmuşdur. Məsələn: Şumer yazılarında (e. ə. III minilliyin əvvəllərində) bu söz **karaş** formasında, ordu, ordugah, Kassit mənbələrində **kar**, **kara** şəklində “ordu, qoşun, mühafizə dəstəsi” mənalarındadır. Kassit mənbələrindəki **kar**, **kara** forması şumerdəki “ş” səsini şəkilçi hesab etməyə əsas verir.

Göstərilən faktlar Bisütun yazılarında **qara** sözünün fars mənşəli olmadığını göstərir (79. 99 – 100).

E. Q. Mehraliyevin bu söz haqqındakı şərhinə nəzər salaq:

“**Qara** – böyük, uca, geniş, sərt, qeyri sağlam: **Qara** dağda irilik, ucalıq; **qara** dumanda – tündlük (sıxlıq); **qara** qışda sərtlik; **qara** yazıda – genişlik; su toponimlərində qeyri-sağlamlıq bildirir; quru sahəsi” (78. 24).

Qara sözü kütlə, xalq mənasında qədim türk dillərində də işlədilmişdir (162. 423). Bu gün də bəzi türk etnonimlərində daşlaşmış şəkildə bu sözün izlərinə rast gəlmək olur. İ. S. Məlikova görə, bolqar (bolqar), bulqar, hunqar, uyğur, kəngər, başqır, uturğur, kuturğur kimi tayfa adlarındakı **qar**, **qır**, **qur**, **ğur**, **gər** elementləri **qar** (kütlə, xalq) sözünün kök söz ahənginə uyğunlaşmış formalarıdır.

Çox güman ki, **tatar**, **xəzər**, **salur**, **avar** kimi etnonimlərdəki **-ar**, **-ər**, **-r** ünsürləri də qar kökündən q-nın düşməsi nəticəsində yaranmışdır (79).

QARABAĞ

Əfqanıstanda Qarabağ coğrafi adı aşağıdakı ərazilərdə qeydə alınmışdır. Qarabağ باغ قره kənd – Qəznidə (III – 126); Qərəbağ باغ قره kənd – Heratda (III – 126); Qərəbağ باغ قره hökumət – Kabulda (III – 126); Qərəbağ باغ قره hökumət – Qəznidə (III – 127).

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərəbağ bazar بازار باغ قره kənd – Pərvanda (III – 128); Qərəbağ arıق باغ قره kənd – Kabulda (III – 128) kimi mürəkkəb tipli toponimlər də qeydə alınmışdır.

R. M. Yüzbaşov **qara** sözünün vaxtilə “rəng”, “ağır”, “qərb”, “böyük”, “qoçaq”, “sıx”, “qalın”, “çoxluq” mənasında işləndiyini qeyd edir və göstərir ki, Qarabağ sözündəki **qara**, sıx, qalın, çoxlu bağı olan şəhər mənasını daşıyır (229 a. 135 – 136).

Ş. Sədiyev **Qarabağ** sözünün yaranma tarixindən danışır və onun sırf Azərbaycan adı olduğunu qeyd edir (100).

A. N. Kononov türk mənşəli toponimlərin semantikasını ilə bağlı bir sıra qanunauyğunluqları açıb göstərmişdir. Xüsusilə tərkibində “ağ” və “qara” sözləri olan toponimlərin çox genio arealda səpələnməsi və bu sözlərin hansı mənada işlənməsi barədə onun maraqlı fikirləri vardır (187. 83 – 85).

Qarabağ toponiminin adı ilk dəfə 1284-cü ildə tarixçi Rəşidəddinin məktublarında çəkilir. Buna münasibətini bildirən Q. Qeybullayev qeyd edir ki, Rəşidəddinin əsərindəki “Qarabağ” adı “Qarabağ düzü” mənasında işlənmişdir. Bu ad zonanın dağlıq hissəsində (Artsaxa) nə vaxtdan şamil edilmişdir, bu sual hələ qaranlıqdır. Hər halda bir şey aydındır ki, “Qarabağ” toponimi türk mənşəlidir və bu adın dağlıq əraziyə aid edilməsi də məhz türk dillərində danışan əhalinin mövcud olduğu bir şəraitdə baş verə bilərdi (31. 212).

Qarabağ adının bu bölgəyə verilməsi tarixi Məhərrəm Bayarın “Altı min illik türk yurdu - Qarabağ” adlı məqaləsində öz

əksini tapmışdır: “Arran adı ilə tanınan bu bölgə müsəlman türklərin buraya gəlişindən sonra “Qarabağ” adını almışdır. Gəncə və Gəncənin cənubundakı dağlıq bölgələrə, Kür çayı boyunca güney ərazilərə monqollar dövründə “Qarabaği – Arran” deyilirdi” (84. 135).

Qarabağ əvvəlcə Alban dövlətinin tərkibinə daxil olmuş, sonra bütün Azərbaycanla birlikdə Ərəb xilafətinin əsarəti altına düşmüş, ərəb imperiyasının süqutundan sonra IX – X əsrlərdə Sacilər dövlətinin, X əsrdə Salarilər, XI – XII əsrlərdə Şəddadilər, XII – XIII əsrlərdə Atabəy – Eldəgizlər, XIII əsrin ikinci yarısından XIV əsrə qədər Hülakilər (Elxanilər) dövlətlərinin, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşlar.

Səfəvilər dövləti Qarabağ tarixi-etnoqrafik əyalətinin ərazisini əhatə edən mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyliyi yaratdı. Bəylərbəyliyin şimal sərhəddi Gürcüstanın Samxet dağlarına çatırdı. 1736-cı ildə Nadir şah onun əleyhinə çıxmış Gəncə xan sülaləsini – Ziyadoğluları cəzalandırmaq üçün Qazax və Borçalı mahalını Qarabağ bəylərbəyliyindən alıb Gürcüstana verdi. Mənbələrdən aydın olur ki, Şəddadilər dövləti bütövlükdə Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisini əhatə etmişdir.

XVII əsrin sonundan XVIII əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın feodal dövlətlərə - xanlıqlara parçalanması zamanı Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində Qarabağ və Gəncə xanlıqları yarandı (108. 8).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir sıra tayfaların Əfqanıstana köçürülməsi İran şahı Nadir Əfşarın yürüşləri ilə bağlıdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında Qarabağ xanlığının banisi Pənah Əli xanın öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Nadir şah tərəfindən Xorasana (Əfqanıstana – R. E.) köçürülmüş qarabağlı əhalini geri qaytarıb əvvəlki yerlərində məskunlaşdırması, əldə edilmiş mal-qara, at və müxtəlif əmlakı iqtisadiyyatı dirçəltmək üçün Qarabağ əhalisinə paylaması burada maldarlığın inkişafına böyük təsir göstərmişdi (108. 21).

X. D. Xəlilova görə, **Qarabağ** toponiminin mənası haqqında müxtəlif fikirlər var. Onlardan biri budur ki, ölkədə “qara

üzüm” yetişdirildiyindən və yaxud ölkədə guya “qara yarpaqlı” bağlar olduğundan ona **Qarabağ** deyilmişdir. Ş. Cəmsidov isə **Qarabağ** sözünü “Şimal-qərb bağı” kimi izah etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, Qarabağ düzünə ad Beyləqandan verildiyi üçün (Qarabağ düzü Beyləqan şəhərinin şimal-şərqində olmuşdur) o belə adlandırılmışdır.

Fərziyyə müəlliflərini ən çox çaşdıran “qara” sözü olmuşdur. Ş. Cəmsidovdan başqa onlar hər yerdə “qara”-nı rəng kimi başa düşdülərindən, Qarabağı “qara üzümlü”, “qara yarpaqlı bağı” kimi izah etməyə çalışmışlar. Respublika toponimikasında **qara** ilə gələn coğrafi adların tədqiqi qaranın vaxtilə “rəng”, “ağır”, “böyük”, “qoçaq”, “sıx”, “qalın”, “çoxluq” mənalarında işləndiyini müəyyən etmişdir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, **Qarabağ** tarixi-etnoqrafik əyaləti adını qədim **Qarabağ** şəhərindən almışdır. Toponimist R. Yüzbaşov **Qarabağ** şəhərinin VII əsrdən mövcud olub, XVIII əsrdə süqut etməsi fikrindədir (R. Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş. Sədiyev. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972, s. 63 – 64). XVII əsr alman səyyahı A. Olearinin tərtib etdiyi xəritədə Qarabağ şəhərinin Füzuli rayonunun Horadiz dəmir yol stansiyasından şərqdə, Cənubi Azərbaycanda, Aslanduz kəndi yaxınlığında Qarasu çayının Araza tökülən mənsəbinə yaxın ərazidə olduğu göstərilir. Tədqiqatçılardan Qarabağın etnonim olması fikrində olanlar da var. Bu mülahizəni ən çox müdafiə edən İlahi Cəfərsoyludur (108. 12 – 14).

Q. Qeybullayev doğru olaraq qeyd edir ki, bu məsələni həll etmək üçün respublikamızdakı çoxlu **Qarabağlar**, **Qarabağlı**, **Qarabağlılar** toponimlərinə və bununla əlaqədar olaraq Kəngər elinin tarixinə toxunmağa məcburuq.

Qədim mənbələrdən aydın olur ki, peçenəqlərin bir hissəsi Kəngər adlanmışdır. Bu da müəyyən edilmişdir ki, eranın əvvəllərində türkdilli kəngərlər Azərbaycan ərazisində məskun idilər. Zaqaqaziyada kəngərlərin iki regionda yaşaması məlumdur: Həm Albaniyanın qərbində - onun Gürcüstan və Ermənistan sərhəd zonasında, həm də Naxçıvanda.

Q. Qeybullayevin mülahizəsinə görə, peçenek-kəngərlərin **Qarabağ** adlı tayfasının həm Albaniyanın qərbində və həm də Naxçıvanda kəngərlərin içərisində yaşaması şübhəsidir.

Kəngərlər Azərbaycanın Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd zonasında, Kür sahili ərazidə - Kəngər torpağı adlanan yerlərinə yaşayırdılar. İlk orta əsrlərdə siyasi sərhədlərin tez-tez dəyişməsi nəticəsində Kəngər torpağı müəyyən vaxtlarda Ermənistan və Gürcüstanın tərkibində olmuşdur. Orta əsrlərdə bu kəngərlər indiki Qazax – Ağstafa zonasında məskun idilər. XVIII əsrdə indiki Qazax zonasının vaxtaşırı Gürcüstanın tərkibinə daxil edilməsi nəticəsində kəngərlər gürcülərə tabe olan ellərdən biri idi. Nadir şah, məlum olduğu kimi, Qazax və Borçalı mahalındakı elatları Gəncədə hakimlik edən Ziyadoğlulardan alıb Gürcüstan çarına vermişdi. Onların içərisində kəngərlər də var idi. Lakin gürcü knyazlarına boyun əyməyən kəngərlərin bir hissəsi Cinli, dəmirçi Həsənli, Boyəhmədli, Qızılı Hacılı və b. tayfalarla 1795-ci ildə Qarabağa köçmüşdü. Kəngərlərin digər hissəsi isə qazaxlara qaynayıb qarışmışdı. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbədə göstərilir ki, qazaxların 33 tayfasından biri Kəngərli adlanır. Qazax rayonu ərazisindəki Qarabağ dağının adı məhz kəngərlərin Qarabağ tayfasının adını əks etdirir. Azərbaycanın bəzi Qarabağlı toponimləri bu kəngərlərin tərkibində olmuş Qarabağ tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Suriya mənbələrində Naxçıvanda kəngərlər 542 – 552-ci il hadisələri ilə əlaqədar olaraq yad olunur. Digər bir mənbədə Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvanın (531 – 579) həmin kəngərlərlə vuruşmasından xəbər verilir. Başqa bir mənbədə 542-ci ildə Albaniyada kəngərlərin Gürcüstanla Ermənistan sərhədlərində farslarla vuruşması qeyd olunur. X əsrə aid bir mənbədə Ararat vadisində Kəngər əyalətinin adı çəkilir. Orta əsr mənbələrində Naxçıvan zonasında yaşayan kəngərlər haqqında ara-sıra məlumatlar verilir.

XVIII əsrin ortalarında Qarabağ xanı Pənahəli xan döyüşçü-tayfa kimi ad çıxarmış kəngərlərin bir hissəsini Naxçıvan-

dan Qarabağa köçürmüşdü. Naxçıvandakı kəngərlərin içərisində bir tayfa XIX əsrin ortalarında Qarabağlar adlanmışdır. İliç (indiki Şərur – R. E.) rayonundakı Qarabağlar kəndinin adı da məhz peçeneg-kəngərlərin Qarabağ tayfasının adı ilə əlaqədardır.

Q. Qeybullayev belə qənaətə gəlir ki, həm Azərbaycanın qərbində - Qazax-Ağstafa zonasında, həm də Naxçıvanda yaşamış kəngərlərin bir tayfası **Qarabağ** adlanmışdır ki, bu da X əsr müəllifi Konstantin Baqryanorodnının Cənubi Rus çöllərində kəngər-peçenəglərin bir tayfasının **Qarabay** adlandığı haqqındakı məlumatı ilə uzlaşır.

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarındakı **Qarabağlar** və **Qarabağlılar** adlı kəndlərin bəziləri məhz Naxçıvandan köçürülmüş **Qarabağlar** tayfasının oralarda məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

Q. Qeybullayev yuxarıda qeyd olunanlara əlavə olaraq göstərir ki, kəngərlərin Azərbaycanın Gürcüstanla sərhəd zonasında və Naxçıvanda məskunlaşması vaxtını dəqiq söyləmək mümkün deyil. Moisey Xorenskinin (V əsr) Albaniyada kəngərlərin adını erməni çarı Valarşakın (193 – 213) dövrü ilə əlaqədar hadisələrdə çəkməsindən görünür ki, hər halda kəngərlər eranın əvvəllərində artıq burada məskun idilər. Bəzi tarixçilər kəngərləri hunlarla əlaqələndirirlər. Güman ki, kəngərlər buraya hunların tərkibində eranın ilk illərində gəlmişlər. Bunu II əsr müəllifi Klavdi Ptolemeyin alban şəhərləri içərisində “Qanqar” adlı şəhərin adını çəkməsi də göstərir.

Q. Qeybullayev deyilənlərdən belə nəticəyə gələrək qeyd edir ki, peçeneg-kəngərlərin **Qarabağ** adlı tayfasının həm Albaniyanın qərbində və həm də Naxçıvanda kəngərlərin içərisində yaşaması şübhəsidir. XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini **Qarabağ** əyalətində Qarabağı yaşayış məntəqəsi kimi qeyd edir. 1727-ci ilə aid sənəddə Naxçıvanda **Qarabağ** adlı kəndin adı çəkilir. Artsaxda peçenəglərlə bağlı qədim və müasir toponimlər də orada **Qarabağ** tayfasının qədimdən məskun olduğuna dəlalət edir və 1284-cü ildən məlum olan (Рашид ад-Дин.

Переписка. М., 1971, с. 243 – 244) **Qarabağ** toponiminin məhz həmin tayfanın adı ilə əlaqədar yarandığını göstərir. Aydındır ki, “Qarabağ” adı əvvəlcə, bu zonanın müxtəlif bir hissəsinin, ehtimal ki, **Qarabağ** düzünün adı olmuş, sonra bu ad onun dağlıq hissəsinə də şamil edilmiş və “Artsax” adı əvəzinə “Dağlıq Qarabağ” adı sabitləşmişdir. Ona görə də **Qarabağ** adının türk dillərindəki guya “böyük” (qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinə aid lüğətlərdə “qara” sözünün birbaşa böyük mənası yoxdur) və İran mənşəli “bağ” sözlərindən ibarət olması haqqındakı fikirlər yalnız boş söz-söhbətdir. Qarabağ toponimini belə mənalandıranlar bilirlər ki, Qarabağ adlı xarabalıq Qars əyalətində, **Karabakli** toponimi Stavropol əyalətində, **Qarabağ** və **Qarabağlı** adlı toponimlər Volqaboyunda, Orta Asiyada (Özbəkistanda Karabak), Cənubi Azərbaycanda və b. yerlərdə vardır və onların hamısını “Böyük bağ” kimi izah etmək tamamilə səhvdir (31. 97 – 100).

Biz də Qarabağın etnonim olması fikrinin tərəfdarıyıq.

QARA KƏMƏR//QARA QƏMƏR ~ KİMMER

Əfqanıstanda bu coğrafi ad aşağıdakı ərazilərdə qeydə alınmışdır: Qərə kəmər قمره mağara – Səməncanın Aybək sahəsində (III – 131); Qərə qəmər قمره sahə - Bədəxşanda (III – 131).

Bu komponentin ikinci tərəfi “kəmə-r-qəmər” adının semantikasının açılması olduqca maraqlıdır. Qəmər قمر dağ adı – Heratda (III – 184) mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda qəmərlərin sakatlarla (skiflərlə) qohumluğu barədə xeyli məlumat vardır (234). **Qəmər** “**kimmer**” qədim türk etnonimlərindən bəhs edən F. Cəlilova görə, bu adı daşıyan tayfalar eradan əvvəlki minillikdə Krım, Zaqafqaziya və Kiçik Asiya regionunda yaşamış və tarixi mənbələrdə **kimmer** (yunan), **qimirri** (assur), **qomer** (Bibliya), **qamir** (erməni) şəklində verilmişdir.

Qəmər tayfalarının dili barədə tarixi mənbələr məlumat verməyə də onların at südükdən kumis hazırlaması adəti (Herodot) sakatlarla qohumluğu və nəhayət “qəmər” etnoniminin özü

göstərir ki, onlar türkdilli etnos olmuşlar. Bunu aydın görmək üçün həmin etnonimin etimoloji təhlilini və morfonoloji rekonstruksiyasını nəzərdən keçirmək kifayətdir.

F. Cəlilov **qəmər** “**kimmer**”in etimoloji təhlilindən bəhs edərək göstərir ki, sakatların adı (sak) erməni dilində ska (igid, bahadır) şəklində qaldığı kimi, qəmərlərin də adı “igid”, “bahadır” anlamında bir çox xalqların dilində mühafizə olunmuşdur.

Məsələn, qədim rus dilində **koumir** (sonralar **kumir**), osetin dilində **qameri**//**qumeri**, gürcü dilində **qmiri**. **Qəmər** etnonimi İranda türkdilli qaşqayların tərkibində indi də işlənir. Yerevan yaxınlığındakı **Qəmərli** (ermənicə **Qamarlu**) kəndi və Azərbaycanda **Kəmərli** adlı kəndlər həmin tayfanın adını əks etdirən etnotoponimlərdir.

Azərbaycan dialektlərində **qəmərən** (Salyan, Biləsuvar) **qəmərəl** (Qazax) sözü “qəbilə, ailə başçısı” anlamlarında işlənir. Bu sözün morfoloji tərkibi müasir dil baxımından aydın olmasa da, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsindəki **Qamqan** və **Qəmbüre** antrotoponimləri ilə aparılan müqayisə onun tərkib hissələrini aydınlaşdırmağa kömək edir, çünki bu sözlərin hamısının kökündə **qam**//**qəm** elementi aydın seçilir. Məsələn, qam-qan, qam-büre, qəmər-an.

F. Cəlilov göstərir ki, M. Kaşğarlı **qam** sözünün “şaman” anlamını bildirdiyini qeyd etmişdir. Digər abidələrdə də **qəm**//**kam** variantları ilə işlənən həmin söz “şaman” anlamındadır.

Qədim türk dillərində k/s dialekt fərqi (köpək-sobak, kırık-sorok, kəfən-savan) **kam**//**sam** paralelliyini ortaya çıxarmış və **sam**//**şam** dəyişməsi ilə sonralar şaman (şam-an) sözü yaranmışdır. Bəzi türk dilləri “**k**” dialekt xüsusiyyətini indiyə kimi saxlaya bilmişdir. Məsələn, qaraim dilində şamana indi də **kamçı** (**kam-çı**) deyilir, tuva dilində **xam** “şaman” anlamında, **xam ıyaş** isə “müqəddəs ağac” anlamında işlənir. Görünür, bu sözün daha qədim dövrlərdə teonim anlamı olmuşdur, çünki yaponlar indi işlətdikləri **kami** (tanrı) və **kami-kami** (tanrılar) sözlərini qədimdə Şərqdə gedən türkdilli tayfalardan ala bilərdi.

Azərbaycanda “**Qam-qam piri**” adlı toponim qədim şamanizmin izini yaşatsa da, şamanizm Azərbaycanda güclü transformasiyaya uğramışdır, çünki burada bir-birinin ardınca zərdüştlük, xristian və islam kimi güclü dinlərin yayılması şamanizmin üstünə qalın pərdə çəkmişdir. Şərqə gedən türklərin dilində isə **şam** və **şaman** (şaman termini daha çox yayılmışdır) sözləri mühafizə olunmuşdur, çünki şamanizm indi də onların inanışında aparıcı rol oynayır.

Deyilənlərdən nəticə çıxaran F. Cəlilova görə, “Dədə Qorqud” boylarında birbaşa iştirak etməsə də, adı həmişə hörmətlə çəkilən Bayındır xan ulu şaman oğludur, çünki o, **Qam-qan** (**Qam-xan**) oğlu kimi yad olunur. Dastanın Drezden nüsxəsində **qam-büre** şəklində verilən adın birinci tərəfini Kan (V. Bartold), Bay (H. Araslı) və Kam (O. Şaiq, M. Erkin) şəklində oxumuşlar. Bu son oxunuş həqiqətə daha yaxındır və **Qambüre**/**Kambüre** adının “müqəddəs qurd” anlamında olduğunu aydın əks etdirir.

F. Cəlilovun qənaətinə görə, qədim Azərbaycan antroponimləri olan **Qam-qan** “baş, ulu şaman” anlamında, **Qam-büre** isə müqəddəs qurd anlamında işlənmişdir. Ona görə də indi dialektlərdə qalan **qəmərən** sözünün, Qam-qam piri toponiminin və **Qəmərli**, **Kəmərli** etnotoponimlərinin kökündə qədim **qam** (tanrı, müqəddəs, kahin, şaman) sözünün izini görmək olur.

Türk dillərində teonimin (tanrı adının) sonralar etnonimə (qəbilə adına), qəbilənin kahin tirəsinin adına (şamana), etnotoponimə (qəbilənin yaşadığı ərazi adına) çevrilməsi sistem şəklindədir. Ona görə də **qam** sözünün etnonim yaradan **-ər** (xəzər, az-ər, tat-ər), **-an** (Tur-an, alp-an), **-uq** (Tur-uq, türk) şəkilçiləri ilə işlənib qəbilə-tayfa adına çevrilməsi (qam-ər, qam-an, qam-uq) qanunauyğun haldır (4. 81 - 83).

“Qam (kam), qom (kom), qum (kum) sözü qədim dilimizdə “axın”, “çay”, “su”, “yağış” mənalarında, bunlardan başqa həm də “şaman”, “yol göstərən”, “ilk adam”, “başçı”, “böyük” mənalarında işlənmişdir (5. 82).

Kimmerləri bulqar türklərinin ataları hesab edənlər də vardır (84. 137). Yerevan quberniyasının Qarıbasar mahalında Qəmərli kəndi mövcuddur (85. 81).

QARAKOL

Əfqanıstanda bu coğrafi ad üç kənd adı ilə qeydə alınmışdır: Qərəköl قره کول kənd - Meymənədə (III - 131); Qərəköl قره کول kənd - Meymənədə (III - 131); Qərəkölلی قره کولی kənd – Meymənədə (III - 131).

Həmin toponim **Qarakollu** şəklində Azərbaycanda, **Karakol** şəklində Qırğızıstanda mövcuddur (73. 173).

Komponentin birinci tərəfi olan “qara” sözünün semantik çalarlarını əvvəldə vermişik. İkinci tərəf olan “kol” sözünü tayfa adı ilə bağlayırıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bolqarlar orta əsrlərin əvvəllərində bir sıra tayfalardan ibarət olmuşlar ki, onlardan biri də **kul** tayfasıdır (152. 35).

Zənnimizcə “kul-kol” eyni mənşəli adlardır.

“Alban tarixi” kitabında Artsaxda **Mets-Kolmank** adlı mahal adı qeyd olunur. Qədim erməni dilindən bu ad “Böyük kolmanlar” kimi tərcümə olunur. Q. Qeybullayev qeyd edir ki, fikrimizcə, **Kolman** toponimi məhz peçeneqlərin həmin **kol** tayfasının adını əks etdirir. Müqayisə üçün deyək ki, kəngər-peçeneqlərin məskunlaşdığı hər iki zonada - Naxçıvanda və Qazax - Ağstafa zonalarında erkən orta əsrlərdə həmin tayfanın adı ilə bağlı **Kolt** toponimləri məlumdur. Məsələn, 1727-ci ilə aid arxiv sənədində Naxçıvanda **Kul** kəndinin adı çəkilir. Həmin mənbədə Dağlıq Qarabağda **Kola-Yurd** və **Kolaberd** (ermənicə berd “qala” deməkdir) toponimlərinin adı çəkilir və heç şübhəsiz ki, hər iki toponim oradakı **Kol** tayfasının adını əks etdirir. Bunu **Kolayurd** toponimindəki “yurd” sözünün özü aydın göstərir, çünki “yurd” sözü adətən müəyyən bir elin məskunlaşdığı ərazi ilə bağlıdır. **Kolaberd** toponimi isə göstərir ki, **Kol** tayfasına mənsub qalanın adına ermənilər “berd” sözünü əlavə etmişlər.

Ehtimal ki, bu tayfa həm də **Kolman** adlanmışdır. Bəzi türk etnonimlərinin “man” komponenti ilə bitməsi məlumdur (məsələn: Kuman, Karaman, Nayman, Türkmən və b.).

Konstantin Baqryanorodni (X əsr) qeyd edir ki, peçenəqlərin **Kuloba** tayfasının başçısı “Kurkut” adlanır (31. 96).

Kol adı ilə bağlı Əfqanıstanda bir sıra coğrafi adlar nəzəri cəlb edir: Qul قول kənd - Heratda (II - 206); Kular كولاړ kənd - Məzari-Şərifdə (III - 385); Kulya كوليا kənd - Meymənədə (III - 385);

Tərkib daxilində: Qul xodaydad قول خدايداد (II - 207); Qul xiş قول خويش (II - 207); Qul sərcan قول سرجان (II - 208); Qul qələ قول قلعه (II - 208); Qul kutəl قول کوتل (II - 208).

Bizə görə, Kol/Qul sözü tayfa adı ilə bağlıdır. Çox güman ki, Köktürk xaqanı İltirişin oğlu **Kül** Tiqinin (ölümü 732) adı da bununla bağlıdır.

Etimoloji təhlildə tarixilik və coğrafi ərazi də nəzərə alınır.

F. Cəlilovun qeydinə görə, “Əgər qul sözünün “rab” mənasından danışırıqsa, həmin anlamı quldarlıq dövründən əvvələ aparmamalıyıq. Lakin həmin mənaya qədərki semantik çalarlar sırasında qol, iş, dost, həmkar, ortağ, köməkçi anlamları mümkündür. Yaxud qul//kol sözünün başçı anlamında titul bildirməsi qədim dövrlərdən orta əsrlərə qədər davam etmişdir ki, bunu da qədim türk dillərində titul bildirən sözlərdən danışarkən nəzərə almaq lazım gəlir” (116. 131).

Kök//Kuk tərkibli adlar

Əfqanıstanda Kök//kuk tərkibli coğrafi adlar qeydə alınmışdır. Onların yazılışı **kuk, kök, gög** (كوك، كك، گگ) fonetik variantlarındadır: Kuk//Kök كوك sahə - Şibirğanda (III - 384); Kucəər كوك جر mağara - Səmənqanda (III - 384); Kuki كوكي sahə - Paktiyada (III - 385); Kukul كوكل sahə - Taliqanda (III - 384); Kukə bulaq كوكه بولاق kənd - Səmənqanda (III - 385); Kukul daş كوكل داش kənd - Şibirğanda (III - 385); Kukçə كوكچه dərya - Taliqanda (III - 384); Kukçə təngya كوكجه تنگيا dağ - Heratda (III - 384); Gökçə گكچه kənd - Heratda (III - 432).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da **Gökçə dənizi** qeydə alınmışdır. Həmçinin Ermənistandakı **Göyçə mahalını** da qeyd etmək lazımdır. **Gökçə dənizi** Sevan gölünün keçmiş adıdır (4. 328).

Qədim türk yazılı abidələrində **kök** sözünün aşağıdakı mənalari verilmişdir: **kök** - azad (KTb. 3); **kök** (sifət) - köy (KTb. 1) (124. 185).

Bahaəddin Ögələ görə, Orta Asiya tayfaları üçün **gög** hər şeydən üstün olmuşdur. Onlar yerə, yalnız atlarının ayaqları ilə bağlı idi. Türklərə görə, **gög** rəngində bütün gözəlliklər toplanmışdı. Əski türkcədə **gök** anlamına uyğun gələn ana söz, “Tanrı (Tengri)” idi. Odur ki, gögə hər rəngi ilə birlikdə “**Göy tanrı**” deyirdilər (242. 57, 58, 61).

V. İ. Aslanov **Gögçə** adının birinci komponenti olan “gög”ü **göy** (голубой), “gögçə”ni isə **mavi təhər** (голубенький) mənalarda verir. “Gögçək” sözü ilə əlaqədar **gög/kök** sözünün qədim Azərbaycan dilində, “bəlkə də “gözəl” anlamında” olduğunu qeyd edir (153. 181 - 182).

Bahaəddin Ögələ görə, “Kend”, oğuzlarca “**kou**” və digər türklərcə “şehir” deməkdir. Azərbaycan türklərində isə ket və ya kent sözləri “**köy**” qarşılığı olaraq söylənən bir deyim olmuşdur (242. 233, 238, 313).

E. Q. Mehrəliyevə görə, göy (kənd) qədimdən qalmadır. İndi Qazax rayonunda (Musaköy) və Şamaxor rayonunda (Köyməmmədli) bu mənani saxlayan kənd adları var (78. 47 - 48).

Bizə görə, **kök/kuk//köy** adını tayfa adı kimi də saymaq lazımdır. Belə ki, **kök** tərkibli **kökər** tayfaları da məlumdur. “Kökərlər” sakların ən böyük boyu olub, Qafqazda yaşamışlar (84, 138). **Kök** tərkibli **Kökçə//Göyçə** adının mənşəyi də maraqlıdır. Belə ki, Gəncə adının izahında verdiyimiz şərhə əsaslanaraq cə//çjou//cou eyniliyini götürürük. Ola bilsin ki, **gök** tayfaları vaxtilə Çinin Çjou//Cou adlanan yerlərinin sakinləri olmuşlar. Güman ki, Gök-çjou//Gökcou fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq Gökçə//Gögçay şəklinə düşmüşdür.

F. A. Cəlilovun şərhinə nəzər salaq: “göy” “голубой”, “зеленый”. Türk dillərində qö: k/gö: k//küöx//qök//qöq//qöv// ka-

vak//qöğ//qoğ//qoo//qok//qiex//qieq//kök//kok//qöy//kük//kuk// kök variantları ilə işlənən bu söz evenk dilində **kuku**, monqol dilində **köke** variantı ilə nəzəri cəlb edir. Morfoloji baxımdan, yalnız çuvaş dilindəki **kavak** və A. Zayonçkovskinin qeyd etdiyi **qiex//qieq** variantları mane olur ki, **göy** sözünün ilkin arxetipi **qoq** şəkildə bərpa olunsun. Halbuki digər variantlar həmin arxetipi ortaya çıxardır. Ona görə də mane olan variantları innovasiya hesab etmək lazım gəlir. Yaxud onların morfonoloji təkamülü ayrı-ayrı səbəblərlə bağlıdır. Udin dilində bu söz göy//qoq dialekt fərqi ilə işlənir. Strabonun **Qoqar (ena)**, qədim erməni mənbələrinin isə **Quqar(k)** şəkildə verdiyi **Göyər** mahalı da praazərbaycan tayfalarından olan **göyərlərin** adı ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, həm **Quqar//Qoqar** toponimi, həm də **quqar** etnonimi **göy** sözünün qədim formasını əks etdirir.

qoq//qöq (praazərbaycan) < qoq (prattürk) (116. 151 - 152).

GÜRGAN//QORQAN

Əfqanıstanda bu ad aşağıdakı sahələrdə qeydə alınmışdır: **Gürqan** گرگان sahə - Qəndəharda (III - 424); **Qorğan** قرغان kənd - Qıtğında (III - 122); **Qorğan** قرغان kənd - Herat şəhərinin 19 km.-liyində (III - 122); **Qorğan** قرغان kənd - Məzari-Şərifdə (III - 122).

Qədim yunan müəllifləri Herodot (e. ə. V əsr) və Strabon (er. əv. I əsr) Xəzər dənizindən və onun sahilində yaşayan tayfa və qəbilələrdən bəhs edərkən **qirkan-qurqan** tayfasının adını çəkir və onu qurq – qorq sözləri ilə əlaqələndirirlər. Strabonun fikrincə, dənizin cənub hissəsi həmin qəbilənin adı ilə **Qirkan** adlanırdı (85. 37 - 38).

XIII – XIV əsrin görkəmli dövlət xadimi, tarixçisi F. Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix” əsərində xatırlanan türk-monqol etnonimləri sırasında “Qurqan” adı çəkilir (92).

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər dənizi ətrafında bu adla bağlı toponimlər mövcuddur: Abşeronda **Kürqan çayı**; Talış zonasında **Qirkan meşəliyi**, Cənubi Azərbaycanda **Qurqan** –

indiki Astrabad şəhəri və s. Azərbaycan respublikasının Füzuli rayonunda da bu coğrafi ad vardır (10. 94).

Yerli şivə xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bəzən “Gürqan” adına “Qorqan” formasında da təsadüf etmək mümkündür.

Azərbaycan dialektlərində “qorqan” sözü işlədilir. Bu söz “oddan qorunmaq” məzmunu daşıyır. **-qan** formasının mövqeyi də **Qorqan//Gürqan** sözünün “qorqanmaq” ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Burada şəkilçi tam deyil, iki tərkib hissədən ibarətdir: **-qan**, **-qa** şəkilçisinə qarğa (maq), alqa (maq) (Altay dilində) sözlərində təsadüf olunur. **-n** şəkilçisi isə qayıdıqlıq məzmunu bildirir: qarğalamaq – qarğanmaq. Bu mənada **Gürqan//Qorqan** sözü “oddan qorunmaq”, “gizlənmək” mənalarını ifadə etmişdir. Bu toponimə Gültəkin abidələrində şimal-şərq qrupu türk qəbilələrindən birinin adı kimi **Quriqan** şəkildə rast gəlik (85. 38).

“**Korigan**” və “**Kurgan**” adından bəhs edən Bahaəddin Ögəlin dedikərinə görə, bu söz **korumak** felindən düzəlmişdir. Nədənsə bu Batı türkləri arasında çox yayılmamışdı. Yalnız uyğur hərfləri ilə yazılmış olan “Oğuz xaqan dastanı”nda bir dəfə işlənmişdir. “Kurgan” Köktürk yazılarından sonra meydana çıxmışdır. Lakin **Kurqan** sözünün Göktürk vaxtında hansı mənalarda işlənməsini aşkarlamaq çətindir. Məzar, yoxsa, qala? Radlova görə, Quzey və Doğu türkləri **korgan** və **korigan**, Güney və Batı türkləri isə **Kurgan** deyirdilər. Göktürk yazılarında da bu söz **kurgan** şəkildə söylənmişdir... Xarəzmşahlar kultür çevrəsində isə “Qala divarı” – “kurqan tamı” anlayışındadır (242. 301, 302, 304).

Q. Məşədiyevə görə, türk dillərinə aid qədim lüğətlərdə “gor” sözünə təsadüf edilmir. Bu sözə qədim yazılı mənbələrdə də rast gəlinmir. Deməli, “qor” sözü ilə bağlı olan “gor” sözü türkdilli xalqlarda sonralar, yəni zərdüştlük dininə etiqad edən xalqlarla mədəni və iqtisadi əlaqələrlə əlaqədar yaranmışdır. “Qor” sözünə “od” mənasında əfqan, İran, Hind və s. xalqların dilində təsadüf edilmir. Lakin “gor” sözü bu dillərin bəzilərində qəbir, məzar mənasında başqa sözlərlə birlikdə işlədilir. Məsələn, fars dilində

qəbir, “gor”, əfqan dilində “durəy”, “qur”, “məzar” və s. sözlər eyni mənə ifadə edir. Türk dillərində “gor” sözü “qəbir”, “məzar” sözlərinə nisbətən daha çox işlədilir. Bu sözə Tuva dilində **xöör**, uyuğur dilində **qor**, Qaraçay – Balkar dilində **gör**, qazax dilində **gör** və s. formalarda rast gəlirik. Bununla əlaqədar olaraq belə nəticəyə gəlirik ki, atəşpərəstlərin dəfn mərasiminə uyğun olaraq türk dillərində **qor** kökünün semantik başqalaşması nəticəsində **gor** (məzar, qəbir) sözü düzəlmişdir (68. 98 - 99).

“Qor” sözü bütövlükdə od məzmunu ifadə etmir, onun kiçik bir hissəsini (daha doğrusu, odla bağlı olan başqa bir anlayışı) bildirir. Azərbaycan dilində mühafizə edilmiş **qor** sözü bu xalqın oda biganə olmadığını göstərir.

Dialektlərdə **qor** sözünün fonetik variantı olan **gor** sözü zəif yanan mənəsində işlədilir: Ocaq gorun-gorun yanır. “Qor” sözünün işıq, od məzmunu ifadə etməsini folklorumuzdan alınan məlumatlar da təsdiq edir (68. 96 - 97).

“Qor” sözü ilə əlaqədar H. Zərinəzadə “qırmızı” sözündən danışarkən göstərir ki, bu söz türk mənşəlidir. Çünki, əvvəla, bu söz Səfəvilər dövründən əvvəlki fars mənbələrində yoxdur, ikincisi, qırmızı sözü ilə “qor”, “qızıl”, “qızarmaq”, “qır”, “qırğı” və s. kimi sözlər mənə və forma baxımından çox əlaqəlidir (66. 355). S. E. Malov da qırmızı sözünün qır//qız kökündən olduğunu qeyd edir (194. 417). Heç şübhəsiz ki, qır//qız öz növbəsində qor və göz leksemləri ilə bağlıdır (68. 98).

Ə. M. Cavadova görə, türk dillərində dağ anlayışını bildirmək üçün **qır - qaya-qara** sözlərindən istifadə edərək belə bir fonetik və qrammatik variantları almaq olur: **qır-qur, qor-qar//qız-quz-qoz-qaz//qara-qora-quza-qaya-qala**. Bu variantlar dağ anlayışını ifadə etmək üçün işlənmiş dağ adlarında, dağla bağlı olan sözlərdə saxlanmışdır (113. 88 - 89).

B. B. Əhmədova görə, “Qırğız və şor türk dillərində **kır** sözü ölkə deməkdir. Azərbaycan dili şivələrində **xır, kır, torpaq, əkin yeri, düz yer** mənasındadır” (6. 90).

F. A. Cəlilov “gur” sözü haqqında qeyd edir: “**Gur** обильный-сильный. Türk dillərində **qür//qur//kür//kur//hür**

//**xür//ker//gur** variantları ilə işlənən bu sözün arxetipi **qur** şəklində bərpa olunur. Praazərbaycanlılar öz ərazilərindən axan ən böyük çaylardan birini də bu sözlə (Kür) adlandırmışlar. Kur//kür (praazərbaycan) < qur (pratürk) (116. 152).

ÇAPİ//ÇAPNI

Çapi چایی kənd - Nuristanda (II - 1).

Əfqanıstan ərazisindəki “Çapi” coğrafi adı, bizcə Mahmud Kaşğarının “Divan-i lüğət-it türk” əsərində (Ankara 1939, I c., səh. - 55 - 56) oğuz tayfaları sırasında verilmiş “çapni” adına uyğun gəlir.

F. Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində isə Çəpni İç Oğuz nəslindən olub, Göy xanın adı İrki Xoca tərəfindən verilən və damğası (onqonu) Ağ sunqur quşu olan dördüncü oğludur. “Harada düşməni gördü, o saat onunla döyüşə girən” kimi təsvir olunur (217. 66).

A. Hüseyinzadə (158. 48 - 49) Çəpni tayfasının Azərbaycanda yayılma arealını göstərərək bu ad əsasında formalaşan etnotoponimlərin də adlarını çəkir:

Şamaxıda Cabanı, Göyçayda Çapni (1916-cı il məlumatına əsasən), Quba qəzasının Şabran mahalında Çepni (yaşayış yerlərinin 1831-ci ilədək siyahısına görə).

Azərbaycan sovet ensiklopediyasının X cildində (8 (X), 341) çəpnilərin Azərbaycana Orta Asiyadan səlcuqların tərkibində gəldiyi, Xarəzmşah Cəlaləddinin 1221 – 1231-ci il hərbi yürüşlərində fəal iştirak etdiyi və mənbələrdə adlarının cəbən, çapı, çibni, çəbni kimi fonetik tərkiblərdə işləndiyi və hazırda Kəlbəcər rayonundakı Çəpli kəndinin də adının bu etnonimdən düzəldiyi qeyd olunur. 1979-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü”ndə Çəpni sözünün iştirakı ilə düzələn bircə etnotoponim var (Kəlbəcər rayonunda Çəpni kəndi).

F. Ş. Şahbazlı qeyd edir: “Şamaxı rayonundakı Cabanı kəndinin adının “Çəpni” etnonimi ilə əlaqələndirilməsini zahiri oxşarlıq tapmaq cəhdi kimi qiymətləndiririk və bu nəticə bizi qane etmir.

“Çəpni” sözünün bu fonetik quruluşundan bu qədər uzaqlaşmağı və əslində ilk baxışda belə yadlaşması inandırıcı deyil. Bir halda ki, Çəpni forması saxlanılır, onda görünür, Cabanı, Cəbən sözlərinin etimologiyası haqqında bir daha və ciddi düşünmək lazımdır” (121. 161 – 162).

Bizcə, “Cabanı” toponimi “Çobani” adı ilə də səsləşir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əfqanıstanın Qəndəhar ərazisində “Çupan” coğrafi adı (II – 83) mövcuddur.

“Çəpni” sözünün semantik cəhətdən “dalaşqanlıq” sözü ilə, “çəpləşmək”lə əlaqəli olduğunu qeyd edənlər də vardır. Qafan rayonu ərazisində bu adda (Çəpni) kənd olduğu da məlumdur.

F. Şahbazlının göstərdiyi kimi... indiki Əmirxanlı Sovetliyi ərazisində son onilliklərə qədər mövcud olan Çəpni kəndi yaşayış yeri kimi sıradan çıxsada etnotoponim kimi yaşamaqdadır və bu sovetlikdə uşaqdan böyüyə hamı tərəfindən öz adı ilə tanınır (121. 162).

Q. Qeybullayevə görə, “Çəbni” tayfası Ağqoyunlu qəbilələrinin tərkibində mövcud olmuşdur. O özünü Çəpli (i-l əvəzlənməsilə) və Cabanı (Şamaxı rayonu) oykonimində göstərir. 17 ailədən ibarət Çəpni tayfası XIX əsrin axırında Şamaxı mahalında qeydə alınıb. XIX əsrdə Zəngəzur və Quba məhəllələrində Çəpni yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Dəvəçi rayonundakı Molla-Kamallı xalq arasında “Molla-Kamallı Çəpni” adlanır. Kürdəmir rayonunun Kərrər kəndinin bir məhəlləsi Çəpni adlanır. Çəbli nəslə (Çəbnidən) Qazax rayonunun Salahlı kəndində öz varlığını saxlamışdır (152. 53).

Biz Əfqanıstan ərazisindəki “Çəpi” toponimini “Çəpni”, “Çəpli” adları ilə eyni mənşəli sayırıq və Mahmud Kaşqarının oğuz tayfaları sırasında verdiyi “Çəpni” adının fonetik variantı hesab edirik.

Keş//Kiş komponentli toponimlər

Əfqanıstan ərazisində Keş tərkibli aşağıdakı coğrafi adlar qeydə alınmışdır: Keş oba كَش اوبى sahə - Qəndəharda (III -

330); Keş dərə كَش دره kənd (III - 330); Keşmənd كَشْمَنْد داغ (III - 335); Keşmənd كَشْمَنْد كَند (III - 336); Keşlək كَشْلَك كَند - Şibirğanda (III - 334).

Şəki rayonundakı Kiş/Qiş kəndinin adı nəzəri cəlb edir. Bu çox qədim oykonimdir. O hələ “Albaniya tarixi” kitabında eramızın I əsrinin 70-ci illərindəki hadisələrlə əlaqədar olaraq xatırlanır.

Zənnimizcə, Bakının Keşlə qəsəbəsi də bu adla bağlıdır.

Kiş sözünün etimologiyası haqqında əsasən iki fikir vardır: V. Qukasyan onu “Avesta”dakı **Kaoş** dini mərasimində heyvan kəsilən yerlə (yeni müqəddəs yer), S. Mollazadə isə onu **keş** sözü ilə, yəni iki dağın arasından axan su ilə əlaqələndirir.

Müəllif Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində **keş** sözünün su anlayışı ilə əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan dilində keş, kiş felinin tarixən olmasına əsaslanır. Bu sözlər də “axıb getmək”, “çıxmaq” mənasında işlənir. Əgər Kiş kəndinin coğrafi relyefinin S. M. Mollazadənin nəzərdə tutduğu kimi **keş** sözünün semantikasına uyğun gəldiyini nəzərə alsaq, onda onun etimologiyası şübhə doğurmur. Bu kənd Kiş çayının sahilində, dağ yaylasında yerləşmişdir. Lakin **-e-i-ə** səs keçməsi keş və kiş sözlərində bir o qədər də inandırıcı deyil. Qədim türk mənbələtrində kiş sözü samur mənasında qeyd edilmişdir (kiş samur, garakiş - qara samur). A. M. Şerbak “Türk dillərinin müqayisəli fonetikasi” əsərinə əlavə edilmiş ümumtürk dillərinin birhecalı söz siyahısında kiş -i samur sözünə aid edir. Həmin mənada bu söz “Qədim türk dilləri lüğəti”nə (səh. 310) də daxil edilmişdir. Belə ki, burada Mahmud Kaşqarının “Divan”, Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu-biliq” əsərlərinə istinad olunmuşdur. Lakin “Albaniya tarixi” əsərində həmin oykonim s kimi qeyd edilmişdir. Qədim türk dili və dialektlərində s-nın ş ilə əvəzlənməsi əsasında olan differensasiya, ümumiyyətlə, məlumdur (85. 27-28; 201. 130-132; 194. 394).

T. Əhmədov mənbələrə əsaslanaraq **keş** sözünün dağ yamaclarında və dağətəyi yerlərdə suyun açdığı şırım, yarğan, də-rə, dəhnə mənalarda olduğunu qeyd edir (64. 204).

E. Q. Mehrəliyevin qeydinə görə, “Keş – iki dağın arasında su axan yer (Qubadlı rayonu); sulu dərə, böyük su arxı, kanal, keçilən yer (Şirvan rayonları).

Keşlə - geniş, yastı dərə. Bakı şəhərinin bir hissəsi indi Keşlə adlanıb, belə relyef şəraitində yerləşir” (78. 46).

“Şamaxı, Quba, Qazax, Kəlbəcər rayonlarında və Sumqayıt Şəhər Sovetində meşəsiz dağ yamacında yağıntı sularının açdığı şırıma “keş” deyilir. Termin bir sıra coğrafi adların tərkibində iştirak edir. Keşçay (Sumqayıt Şəhər Soveti ərazisindən axır); Keştək kəndi (Kəlbəcər rayonunda); Keştəpə dağı (Qazax rayonunda); Keşbaşçay (Quba rayonunda); Çağacıq çayının sol qolu və s.” (71. 67).

Ə. Dəmirçizadə “kiş” sözünü “qas” tayfa adı ilə bağlayaraq qeyd edir ki, bu tayfanın adı bir sıra sövüti dəyişmələrə uğrayaraq “qaş”, “kiş”, “quş” yaxud “kişşi”, “quşşi” şəkillərində də işlənmişdir (40. 30).

Q. Qeybullayev qeyd edir ki, “Ağvan tarixi” əsərində İran toponimlərindən “Qis” adı özünü göstərir. Bu müasir Şəki rayonundakı “Kiş”dir. Bu XII əsr gürcü mənbəyində Qiş formasında qeydə alınmışdır. XIX əsrdə Azərbaycanda üç Kiş kəndi olmuşdur. Müxtəlif rayonlarda indiyə qədər müqəddəs hesab edilən bir neçə Kiş xarabalıqları mövcuddur. Görünür, Kiş toponiminin “kult” mənalı kiş sözünü ilə bağlanması (bax: Миллер Б. В. Персидско-русский словарь, с.415) da onu göstərir ki, məscid və kilsələr adətən müqəddəs yerlərdə tikilmişdir. Moisey Kaqankatvasiyə görə, Albaniyada birinci kilsə Qis kəndində tikilmişdir (152. 98).

İranda Kiş adasının mövcudluğunu da qeyd etmək lazımdır.

DOLAN/DALAN

Bu coğrafi ad Əfqanıstanda aşağıdakı sahələrdə qeydə alınmışdır: Dalan دالان kənd - Qəznidə (II – 191); Dalan دالان kənd - Meymənədə (II – 191); Dalan dərə دالان دره kənd - Bədxəşanda (II – 191); Dalan kutəl دالان کوتل aşırım - Məzari-Şərifdə (II – 191); Dulanə دولانه kənd - Pəncşirdə (I – 346).

Azərbaycanın Hadrut rayonunda Dolanlar kəndi olmuşdur. Həmin kəndin adı hazırda Çənlibel adlanır. Lerik rayonunda Şingədulan kəndi vardır. Bizə görə, bu sözün ikinci tərəfi “dulan” həmin adla eynilik təşkil edir.

Fəzlullah Rəşidəddin “Cami ət-təvərix” əsərində etnonimlərdən bəhs edərkən **dolan** qəbilə adını da xatırladır (92).

V. A. Nikonov “Заметки по оронимии Киргизии” məqaləsində “dolan” haqqında yazır: “Bütün monqolüstlər Qırğızıstan toponimiyasında **dolan** sözünü qeyd edirlər, şübhəsiz ki, bu monqolca “yeddi”dir. Düzdür, toponimlərdə bir dəfə də olsun altı mənalı monqolca “altı” sözünə təsadüf edilməyib. Amma bu hələ əsas deyil, belə ki, “yeddi” bütün xalqlarda mistik saylardandır. “Dolon” adının hansı mənalı ola bilər? “Yeddi aşırım”, “Yeddinci aşırım”, “yeddinci çay” və s.?”

Bu toponim **dolon** etnonimi ilə bağlamaq doğrudur. Bunu monqolca “yeddinci” mənalı **Dolon** şəxs adı ilə əlaqələndirmək olar. Qırğız əfsanələrində Dolon nəsləli vardır. Tədqiqatçılar onu təxminən XII əsrə aid edirlər. A. X. Xasanov şəcərəni XV əsrə çatdırır. S. M. Abramzon Dolonu qırğızların etnomənşə şəcərəsinin başçısı hesab edir. Rəvayətə görə, onun 3 oğlu Sinzyana gedib. Orada dolon tayfası vardır. S. M. Abramzonun dediyinə görə, dolonlar öz qırğız mənşələrini unudurlar. Onlar Aksunun şimalında Qırğızıstanın şimal-şərq sahəsində yerləşirlər. Bu ərazidə Dolon toponimləri aşağıdakılardır. Baktuu – Dolon – Ata İssık kul gölünün şimalında; Yenə orada – Dolon – Ata; Respublikanın baş meridian yolunda Dolon aşırımı (Rıbaçe və Narın şəhərləri arasında) (208. 103).

N. K. Antonov qeyd edir ki, dörd yaşlı (illik) maral (олень cameц) tuolan, tuollan taba adlanır. O, böyük mənasını da bildirir.

Tuolan sözünü “tu” – beş sayından törəmiş monqol mənşəli “tuulan” - beş yaşlı sözü ilə əlaqələndirirlər.

Çağatay dilində tolan beş yaşına keçmiş at mənasında işlənmişdir ki, bunun semantikasi yakut dilindəki tuolan (beş yaşına keçmiş) sözü ilə üst-üstə düşür. Güman ki, bu sözlər

monqol mənşəli “beş” mənalı “tu” sayından deyil, türk mənşəli tul, tol, tuol kəlmələrindən törəmədir. Bəlkə də yakut dilindəki tuolan, elə həmin dildəki tuollan (dolu, полный) sözü ilə yaxın olmaqla “zahiri görkəmi gözə gəlimli” mənasında olan “tuolun”-la əlaqəlidir (131. 60).

Xan komponentli toponimlər

Əfqanıstan ərazisində bir sıra “xan” komponentli toponimlər mövcuddur: Xanabad خان آباد kənd - Qıtğında (II – 122); Xanabad خان آباد hökumət – Qıtğında (II – 120); Xanabad خان آباد dərya – Qıtğında (II – 122); Xan təpə خان تپه kənd - Məzari-Şərifdə (II – 122); Xan rəbat خان رباط kənd - Məzari-Şərifdə (II – 124).

Bəzi mənbələrə görə, eramızdan əvvəl Çində Xan sülaləsi hökm sürmüşdür (91). Onu da qeyd edək ki, Çinin qədim paytaxtlarından biri Xanbalıq olmuşdur.

H. İ. Mirzəyev **xan** sözünün böyük, əzəmətli, məğrur, uca mənalardan bəhs edir (86. 114).

İ. S. Məlikovun mülahizələrinə görə, **Kan** ehtimal ki, tayfa adıdır. Azərbaycan ərazisində Xanlar (Xan mənasında deyil). Xanlı (Cəlilabad -lı, -lı şəkilçidir), Xandək (Güzdək toponimindəki -dək elementi), qədim yunan etnonimlərindəki xan kökü məhz bu mənşəyəndir. Çox güman ki, tarixdə **xan** tayfaları kimi adlandırılan türk tayfalarının adı ilkin olaraq **kan** olmuşdur. -g-k-x-h fonetik hadisəsi türk dilləri üçün xarakterikdir. Belə əvəzlənmə tunqus-mancur və monqol dillərində də özünü göstərir.

Kan sözünü kəngər sözü ilə əlaqələndirən İ. S. Məlikov göstərir ki, Kəngər etnonimi kanqar şəklində qədim türk tayfalarından birinin adını bildirmişdir. Klavdi Ptolemey (II əsr) qədim Albaniyada Qanqar adlı yer olduğunu göstərir. Lazar Pərsesi (V əsr) qanqarların adını Qanqar dağları ilə əlaqədar çəkir. Fikrimizcə, bu etnonimdəki **qar** elementi qədim türk dillərində xalq, kütlə, tayfa mənalarda işlənən qara sözü ilə eyni mənşəlidir (79. 99 – 100).

A. M. Qasımov qeyd edir ki, Kanq, Kanqar, Kenqeres və Kanqlı sözlərini mövcud rəvayət və elmi ədəbiyyatlarda “su”, “araba” mənasında izah etmiş, yaxud “kəngər” adlı yabani bitki ilə bağlamışlar. Tədqiqatçıya görə, kanqar, kenqeres və kanqlı sözlərinin kökündə dayanan **kanq//kenq** sözü **hun//kun//qun//xun** sözü ilə bağlı olub “gün” deməkdir. Buna görə də biz qədim və orta əsr mənbələrinə əsaslanaraq bu sözün müxtəlif variantlarda işləndiyini göstərməklə onu kanq, kanqar, kenqeres və kanqlı şəklində türk mənşəli etnonim və etnotoponim kimi qəbul edirik.

Kəngərlilərin ana yurdu haqqında da elmdə müxtəlif fikirlər vardır. Bəziləri onları Ərgənəkönü, bəziləri isə Sibirli hesab edirlər.

Altı min illik bir zaman içində adı çəkilən kəngərlilər çox güman ki, Azərbaycandan yayılmışlar. Bizim eradan əvvəl IV – III minilliklərdə şumerlərin, III – I əsrlərdə Böyük Hun imperatorluğunun, bizim eramın I – V əsrlərində Şərqi və Qərbi Hun, VI – VIII əsrlərində Göytürk, IX – XI əsrlərdə Qaraxanlı və Xilafət, XI – XIII əsrlərdə Səlcuq, XIII – XIV əsrlərdə tatar-monqol imperatorluqlarının, XIV – XVI əsrlərdə Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi kimi türk dövlətlərinin, XVIII – XIX əsrlərdə isə Azərbaycan, xüsusən Naxçıvan xanlığının tərkibində öz hərbiçi istedadları ilə seçilən kəngərlilər bu dövlətlərin aparıcı etnoslarından olmuş və bir çox müasir türkdilli xalqların etnogenezində iştirak etmişlər (4. 91).

Biz xan adını qədim qanq//qanqlı tayfaları ilə eyni mənşəli sayırıq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz “Xanbalıq” adını “qanq//qanqlı tayfalarının şəhəri” mənasında hesab edirik.

ƏLƏT

Bu coğrafi adı aşağıdakı variantlarda qeydə almışıq:

Ələtu الله نو kənd - Məzari-Şərifdə (I – 148);

Əlatnur الاتور kənd – Heratda (I – 138).

Müxtəlif fonetik variantlarda - Azərbaycanda **Ələt**, **Ələtli**, Özbəkistanda **Olot**, Qazaxıstanda **Oletti** – mövcuddur (73. 175-176).

E. Q. Mehrəliyev bu sözü belə mənalandırır: “Əlat – kör-pü, ipatma. Burada “əlat” gəminin yan alması üçün ipin ucunu (əlini) atmaq mənasındadır. “Əlat” sözü sonralar “ələt” kimi formallaşmışdır. “Ələt” sözü yerli əhali arasında “Əlyət” kimi də işlədilir. Bu da “əylətmək” mənasına çox yaxındır (78. 40).

TÜRKMƏN

Əfqanıstanın Pərvan əyalətində bu ad altında iki kənd: Türkmən ترکمن Türkman ترکمان (I – 391) mövcuddur.

Şakir Sabir Zabit “İraq türkmanlarının qısa tarixi” məqaləsində bir sıra tarixi mənbələrə əsaslanaraq türkmənlər haqqında məlumat verərək göstərir ki, “Cəmiu-d-duval” əsərində yazılıb: “Türkmanlar türklərin bir qoludur ki, Türküstan ölkəsindən çıxaraq Xorasana sarı hərəkət etmiş, sonra isə ətraf məmləkətlərə yayılmışdır. Onların çoxlu çadırı və mal-qarası olar, yayda yaylağa, qışda qışlağa köçərdilər. Cəzz tayfaları ilə qarşılaşıblar və türkman adlanıblar. Çoxlu qəbilələrdən ibarətdirlər, qəbilələr aşirələrə və saysız-hesabsız kiçik qollara bölünürlər. Onların hər birinin xüsusi adı vardır ki, öz aralarında istifadə olunur”.

Mahmud Kaşğari yazır: “Oğuzlar türk nəslindəndir, onlar həm də türkman adlanırlar. 22 qəbiləyə bölünürlər. Hər qəbilənin öz əlaməti və möhürü var. Onlarla əmlak və mal-qaralarını nişanlayırlar”. Karluqlar haqqında isə yazır ki, onlar köçəridirlər və quzlar kimi onlara da türkman deyirlər.

Alim-tədqiqatçı Murad ər-Rəmzi yazır: “Əbülğazi demişdir: “Oğuzxanın oğulları Mavəraünnəhr və Xorasana bir qism türkmanla gəlib. Türkman adı burada formaca fərqlənib. Əbül-fida qeyd edir ki, islamın lap başlanğıcında Xorasan və Mavəraünnəhr türkmənlərinin müsəlman olanlarını belə adlandırırdılar. İstilaçı ərəblərlə rəiyyə təşkil edərək dillərini öyrəndiklərindən müsəlman türklər onlarla yerli əhali arasında bir növ tərcüməçi (tərcüman) vəzifəsini yerinə yetirdiklərindən bu adı qazanmışdılar. Sonradan həmin söz (tərcüman) təhrif edilərək türkmana çevrilir.

Miladın XI əsrində Ceyhun çayını keçib islamı qəbul edən bütün türklər “türkman”, yaxud “türkmən” adlandırılmışdır. Bütün bu qəbilələr Oğuz əid edildiyi üçün belə hesab etmək olar ki, “türkman” məfhumu “oğuz” məfhumunu əvəz etmişdir. Türkman sözünün mənası bəlli deyil. Lakin heç bir şübhə yoxdur ki, bu məfhum İranda, Azərbaycanda, İraqda, Kiçik Asiyada, Suriyada, Misirdə yaşayan bütün türklərə aid edilir.

Konyada yaradılmış Səlcuq dövlətinin bir hissəsini təşkil edən Kiçik Asiyanın digər türkdillə xalqları kimi Osmanlı türklərinin əcdadları da XIII əsrdə “türkman” adı ilə tanınırdılar.

Türkmanlar tədricən bir neçə qismə bölünür, siyasi və coğrafi mövqelərinə uyğun olaraq o xalqlara yeni adlar verilir. Məsələn, Azərbaycanda yaşayanlar indi, “azərbaycanlılar”, yaxud “azərilər” adlanır. Kiçik Asiyada yaşayanların osmanlı imperiyası dövründə oturaq həyat keçirənlərini “osmanlı” adlandırırlar. Köçəri, yaxud yarımköçəri Kiçik asiyalılar hələ indiyədək “türkman” adını özlərində saxlayırlar.

Yeni adlar qəbul etməyən xalqlar əvvəlki kimi “türkman” adlanırlar. Bunu biz, xüsusilə, Xəzər dənizinin şərq hissəsində yaşayan türkmanlarda müşahidə edirik (120. 112 – 134).

ƏLƏQÇİ

Əfqanıstanda Ələqçi coğrafi adı qeydə alınmışdır.

Ələqçi القچی kənd - Bəlxədə (I - 260).

“Ələqçi” Azərbaycanda və Tacikistanda mövcuddur (73. 174).

T. Əhmədovun mülahizələrinə görə, Quba rayonunda kənd adı kimi işlənən Əlik toponimi türk mənşəli **al** sözü əsasında formalaşan ümumi leksik vahiddən törənmişdir. Belə ki, mənbələrin birində **al** sözünün “hündür, yüksək, əzəmətli” mənasında işləndiyi qeyd edilmiş, həmin mənbəyin başqa bir yerində isə **-ik** sözdüzəldici şəkilçisi əsasında yaranan **alİK** sözünün isə “hündürlük, yüksəklik, zirvə” mənası daşınması göstərilmişdir (Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, т. 1 (I), с. 349, 372). Yaşayış məntəqəsinin rayonun Qonaqkənd zona-

NƏTİCƏ

sının dağlıq və təpəlik hissəsində - hündürlükdə yerləşməsi də coğrafi adın eyni sözlə əlaqədar olduğunu təsdiq edir.

Mənbələrə əsaslanan T. Əhmədova görə, oykonimin birinci komponenti yerində işlənmiş *al* sözünün xakas, tuvin, şor və Sibir türklərinin dilində “kənd, aul, ulus” mənalarında işlənən eyni sözdən törəndiyi qənaətinə də gəlmək olar. Sözlə əlavə edilən -ik türk dillərindəki “kiçiltmə mənası yaradan şəkilçi” ilə ifadə olunmuşdur. Coğrafi adın tərkibindəki a-ə, ı-i səsdəyişmələri Quba dialektinin səciyyəvi fonetik hadisələrindəndir (64. 250).

Beləliklə, əfqan adı altında əhalinin etnik tərkibi puştular, taciklər, azərbaycanlılar - əfşar və qızılbaşlar, - özbəklər, türkmənlər, həzərələr, beluclar, qırğızlar, qazaxlar, qaraqalpaqlardan ibarət olan bir ərazidə türk mənşəli toponimlərin araşdırılması Əfqanıstan - Azərbaycan toponimikası sahəsində bir sıra problemlərin həlli üçün ilk addımdır.

Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər ilk dəfə olaraq tarix, coğrafiya, dilçilik sintezində kompleks üsulla araşdırılmışdır.

Aydın olmuşdur ki, əfqan adı altında tərkibi puştular, taciklər, özbəklər, türkmənlər, həzərələr, beluclar, qırğızlar, qazaxlar, qaraqalpaqlar, azərbaycanlılar - əfşarlar və qızılbaşlardan ibarət olan bir ərazinin toponimik sistemində ayrı-ayrı coğrafi adlar uzun bir inkişaf yolu keçmiş, tarixin müxtəlif dövrlərində ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq yeri gəldikcə dəyişikliklərə də uğramışlar.

Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin tarixi kökləri çox qədimdir. Tarixdə türk dövlətçilik ənənələri çox güclü olmuşdur. Böyük Hun imperiyası həmin ənənələrin qanuni davamıdır.

“Eltəris xaqan və onun arvadı Bilgə xatunun xatirəsinə” adlı kitabədə vahid türk birliyinin - səltənətinin çox qədimlərdən başlanmasına işarə vardır. Türk xaqanlığının taxtında əyləşən növbəti hökmdarlardan Qapağan xanın dilindən deyilən sözlərdən aydın olur ki, onun tərbiyə aldığı səltənəti, eli 65 ulu babaları yaratmışdır. VI əsrə qədərki dövrü nəzərdə tutan bu tarix ən azı ulu Bilqamıs (Gilqamıs) zamanına gedib çıxır. Bu tarix Dəclə-Fərat çayları, Böyük Çin səddi, Orxon-Yenisey vadiləri və Monqolustandan tutmuş Kaspə və Yevkos Pontuna (Qara dəniz), oradan da Urmiya gölü sahillərinə qədər olan əraziləri birləşdirən az və ya çox aravermələrlə vahid hakimiyyətin tarixidir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Əfqanıstan türklərin tarix boyu yayıldıqları və dövlət qurduqları ölkələrdən biri olmuşdur. Əfqan xalqının formalaşması prosesində bir sıra etnik tayfalar qaynayıb-qarışmış, bəziləri öz etnik adlarını belə itirmişlər. Əfqanıstan toponimlərinin qonşu və digər xarici ölkə toponimləri ilə tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodu ilə araşdırılmasından aydın olur ki, ayrı-ayrı tayfalar köçdükləri

yeni yaşayış məntəqələrinə öz ana dillərində adlar vermiş, həmin adlarda tarixin izləri öz əksini tapmışdır.

Əfqanıstandakı bir çox türk mənşəli toponimlər – Oğuz, Qıpçaq, Kənd, Saltık, Dolon-Dulan, Qəznə, Qaraxan, Şibirqan, Sabara, Toxar, Gəncək, Şəki, Saki, Saqar, Güzara, Uruzqan, Qarqa, Xələc-Kələc, Uyqur, Qarabağ, Qara kəmə, Türkmən, Qunduz, Bəyandur, Dayok, Qazan, Qırıq, Gürqan, Kutı, Kanq-Knik, Qərqin, Əfşar, Çapi, Salar, Çaru, Çavul, Yüqər, Qazaq, Qara kol, Qara kətək, Qızıl, Qızıl dəre, Qızılbaş, Qızıl su, Qızıl təpə, Qışlaq, Qazi kənti, Nuristan, Mete, Xurmalıq, Qadi, Səncər, Çuqul-Çigil, Gögçə, Kiş dəre, Şor-şur, Qul, Goriz, Götək, Kəmərek, Qurbaşi, Qurçi və s. tədqiqatçını tarixin müxtəlif dövrləri ilə üzləşdirir.

Araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, coğrafi adlar müxtəlif prizmalardan adlanmışdır. Fərdi savadsızlıqlardan əlavə, bu həmçinin ictimai-siyasi səbəblərdən baş vermişdir.

Türklərin qədim zamanlardan başlayaraq eramızın V – VII əsrlərinə qədər ən çox müharibə apardıqları dövlətlərdən biri Çin olmuşdur. İctimai-siyasi səbəblər nəticəsində, hətta bir sıra türk adları çinliləşmişdi.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin tarixi kökləri Orta Asiya ilə də bağlıdır. Əfqanıstan, Orta Asiya ərazilərindəki ictimai-siyasi hadisələrin düzgün təhlili toponimlərin dəqiq araşdırılması üçün bir açardır.

Tayfaların, xalqların miqrasiyası nəticəsində tarixin müxtəlif mərhələlərində yeni – yeni coğrafi adlar meydana çıxmışdır. Müxtəlif dövrlərin və dillərin məhsulu olan toponimlər dəyişikliyə uğramış, çox vaxt ilkin formalarını itirmiş, müvafiq dövrün dil qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Toponimlərin ilkin formasının bərpası dilçilik elminin tələblərindən irəli gəlmişdir.

Tədqiqat nəticəsində sübut edilmişdir ki, a) Apakin, Afaqnə, Ağvan, Avğan, Afqan, Əfqan; b) Baykritə, Baktriya, Bakt-

ra, Baxtər, Bəlx; b) Əfqanıstandakı həzərələr və Azərbaycan ərazisindəki qədim xəzərlər; q) Əfqanıstanın paytaxtı Kabul və xəzərlərin qədim paytaxtı Qəbələ müxtəlif fonetik variantlı eyni mənşəli adlardır.

Araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, 1747-ci ildən bəri Afqanıstan adı ilə tanınmağa başlanan torpaqlar ən qədim zamanlardan bir çox hadisələrə məruz qalmışdır. İranda Əhəmənilər dövlətinin qurulduğu zamanlarda (m. əv. VI əsr) bu gün Əfqanıstan adını daşıyan bölgənin başlıca xalqı sakalar olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əfqanıstan ərazisindəki bir sıra etnonim və toponimlərin Azərbaycan zonasında adlarla uyğunluğu bunların tarixi köklərinin eyniliyini deməyə əsas verir.

F. Məmmədovanın belə bir fikri ilə razılışıq ki, albanların digər etnosların içərisində əriyərək heç bir iz qoymadan məhv olması haqqında mülahizələr doğru deyil. Azərbaycanın antik və erkən orta əsrlər mədəniyyətini yaradan etnoslardan - azərbaycanlı türklərin əcdadlarından biri albanlardır. Azərbaycan tarixində və bəşəriyyətin mədəniyyəti tarixində albanların yeri də məhz bununla müəyyənləşdirilir.

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, alban-ağvan-afqan adları eyni mənşəli olmaqla bərabər, öz əksini müxtəlif ərazilərdə tapmışdır.

Əfqanıstan ərazisində qeydə aldığımız türk mənşəli toponimlər dildaxili və dilxarici faktorlara istinad edilməklə araşdırılmış, elliptik və tam formalı toponimlər, onların yaranma, formalaşma və törəmə yolları, leksik-semantik və leksik qrammatik tipləri və s. kompleks şəkildə tarixi-müqayisəli metodla tədqiq edilmiş, toponimika sistemindəki mövqeləri aşkar edilmişdir. Gəldiyimiz qənaətə görə, Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlər leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunan sözlərdən törədikləri halda, oykonim, hidronim, oronimlər yalnız sintaktik üsulla düzələn sözlərdən törənmişdir.

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlər elliptik coğrafi nomensiz (Taliqan, Oruzqan, Nuristan, Xurmalıq və s.) olmaqla iki cürdür.

Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin strukturu aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

1. Sadə və düzəltmə sözlərdən törənən sadə toponimlər: Uc, Ur//Or, Çu, Çol, Qara, Dung, Qızıl, Kənd, Xəlaç, Saray, Süzmə, Çəğan-Çiğan, Qərgə, Topçı, Tokçı, Tilançı, Tavəçi, Kötüklü, Xurmalıq, Qışlaq, Güzək, Dayok, Qırıq, Kırık, Taliqan, Gürgan, Səkvan, Salyan, Qəzan, Qasan, Salar, Gögcə, Cigiti, Tatari, Şaturi və s.

2. Sintaktik üsulla müxtəlif nitq hissələrindən düzələn sözlərdən törənən mürəkkəb toponimlər: Əfşar xan, Əfşar nənəkçi, Xacə Aqçə, Başabad, Kurbaşi, Bəgaul, Xaş dəre, Rəbat türk, Qışlaq can, Qışlaq qarı, Kul qışlaq, Kuk abad, Güzər baş, Süzmə qələ, Qərəbağ bazar, Aqbulaq, Aqsu, Aqkopruk, Qərəbağ, Qızıl ayar, Qızıl bulaq, Qızıl küçə, Qızılbaş, Yengi qələ, Yekə tut, Sarı təpə, Altı təpə: Altı bay və s.

Mürəkkəb toponimlər sırasında hibrid tərkibli sözlərdən törənən toponimlər: Saltık kəlan, Çubbaşi, Yekə derəxt, Aq çeşmə, Qərə çinə, Qərə cəngəl, Aqcah, Qızıl burə, Qızıl rud və s.

Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlər növlərinə görə, aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb tədqiq edilmişdir:

Antroponimlərdən törənən coğrafi adlar: Qazan, Dayok, Çupan, Bəyandur və s.

Etnonimlərdən törənən coğrafi adlar: Uc, Xəlaç, Kəlac, Qərgə, Kənk-Knik, Kanq, Cığıl, Çikil, Cuqul, Qırıq, Oğuz, Qıpçaq, Türkman, Tatari, Həzarə, Qəruluq, Əfşar xan, Əfşar nənəkçi, Çikiti, Qızılbaş və s.

Oronimlərdən törənən toponimlər: Qərə təpə, Qızıl təpə, Yar təpə, Tağ qızıl küçə, Qumel, Aqtaş, Taş təpə, Qızıl dəre, Aşlu dəre, Güz dəre və s.

Hidronimlərdən törənən toponimlər: Aqsu, Qızıl su, Aqbulaq, Qara bulaq, Qərəbağ arq, Şor bulaq, Şor ariğ, Yaz arq və s.

Zoonimlərdən törənən yer adları: Qunduz.

Fitonimlərdən törənən coğrafi adlar: Xurmalıq, Gülüstan.

Memuar-xatirə adlarından törənən coğrafi adlar: Turan, Qazan, Tungə, Səncər, Səbok, Bəyandur, Xətai və s.

Kənd, oba, el nomenli oykonimlər: Yurkənd, Qazi kənti, Day kəndi, Xacə kəndi, Tur oba, Xoşk oba, Obaqan, Qumel.

Qala, küçə, körpü nomenli toponimlər: Süzmə qələ, Yetimək qələ, Qızıl küçə, Yengi qələ, Dung qələ, Aqköprük.

Əfqanıstana aid topladığımız bir sıra türk mənşəli coğrafi adlar Azərbaycan ərazisindəki adlarla səsleşir ki, onların şərhi, mənşəyi və yayılmaları IV fəsildə geniş verilmişdir. Aşağıdakı toponimlər tədqiqata cəlb edilmişdir: Qərgə, Qərqin, Kərki, Salyan, Gəncək, Şəki, Səki, Şatur//Şaturi, Xatın, Kut, Kutək//Kötək, Oğuz, Oruzqan//Uruzqan, Qıpçaq, Bəyandur, Əfşar, Qırıq, Dayok, Danaçi, Tur-Turan, Vər tərkibli adlar, Toxar-Toxsi, Car-yar-çar, Xələc, Qəzan, Cığətu, Cigil//Çuğul, Şağan, Gökçə, Gügran//Qorqan, Çapi, Bak tərkibli adlar, Aq komponentli toponimlər: Aqbulaq, Aqsu, Aqdaş, Aqköprük, Aqtəpə, Qara komponentli toponimlər: Qərəbağ, Qərə kəmə, Qərə qəmər, Qərə kol, Keş//Kiş komponentli toponimlər: Dalan//Dolan, Ələt, Türkmən, Ələkçi; Xan komponentli toponimlər və s.

Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin areallarını tədqiq edərkən belə qənaətə gəlirik ki, eyni bir qəbilə, tayfaya mənsub əhalinin müxtəlif yerlərdə məskən salması, yeni ictimai quruluşla bağlı olaraq müxtəlif ərazidən eyni adqoymadan istifadə edilməsi areal toponimlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Nəhayət, Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin tədqiqatından belə qənaətə gəlirik ki, xalqın keçmişi, təfəkkürü, dili, tarixi, coğrafiyası və etnoqrafiyası ilə bağlı olan toponimlər ayrı-ayrı tayfa və xalqların məskən saldıqları yerləri, yayıldıqları əraziləri dəqiqləşdirmək üçün ən qiymətli materiallardandır. Toponimik tədqiqat bəzən kiçik bir kəndin əhalisinin keçmişdə hansı tayfaya, etnik birliyə və xalqa mənsub olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir, bir çox tarixi və coğrafi hadisələrin izahında mühüm rol oynayır. Dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin və areallarının öyrənilməsində, hər hansı bir xalqın etnogenezis probleminə toponimlərin araşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür.

РЕЗЮМЕ ТОПОНИМЫ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АФГАНИСТАНЕ

Данная монография, посвященная исследованию топонимов тюркского происхождения в Афганистане, состоит из введения, четырех глав, заключения и библиографии.

В изучении истории древних родов, племен и народов особое значение приобретает исследование топонимов. Названия целого ряда родов и племен, ведущие свое происхождение от географических обозначений должны изучаться не только на территории Азербайджана, также и в связи с территорией и историей других государств. С этой точки зрения исследование топонимов тюркского происхождения в Афганистане вызывает особый интерес и считается одной из самых актуальных проблем. Топонимы тюркского происхождения появились на этой территории в различные периоды истории. Отдельное изучение каждого топонима, сравнение его с фактами, относящимися к языкам соседних и родственных народов, исследование их совокупности, будучи одной из самых насущных и актуальных проблем, вместе с тем является первым шагом в освещении некоторых белых пятен в области исторических связей.

Монография «Топонимы тюркского происхождения в Афганистане» охватывает тему актуальную с точки зрения изучения этнической истории, исторической географии, и лингвистических особенности топонимов ряда древних и современных тюркских народов.

История Афганистана, его связь с соседними странами, и в особенности со Средней Азией и Азербайджаном, вернее, исторические корни связи народов Афганистана, Средней Азии и Азербайджана широко освещены в I главе монографии. Исследование, проведенное в данном аспекте, является одним из наиболее целесообразных методов выявления исторических корней топонимов тюркского происхождения в Афганистане.

Во II главе говорится о лингвистических особенностях топонимов тюркского происхождения, образованных от простых и производных слов. Исследование было проведено в направлениях: 1. Простые топонимы тюркского происхождения, образованные от простых слов. 2. Простые топонимы тюркского происхождения, образованные от производных слов.

В III главе говорится о сложных топонимах, образованных синтаксическим способом от различных частей речи, о типах топонимов тюркского происхождения в Афганистане, образованных от простых и сложных слов.

IV глава охватывает ареалы Афгано – Азербайджанских топонимов и их лексико-семантические особенности. В этой главе исследуются ареалы и лексико-семантические особенности таких географических названий, как Qərqə, Qərqin, Kərkı, Salyan, Gəncək, Şəki, Şatır/Şatırı, Xatın, Kut, Kutək//Kötək, Oğuz, Oruzqan, Qırçaq, Bayandur, Əfşar, Qıgıq, Dayok, Tur-Turan, Qazan, Xalac и др.

Впервые топонимы тюркского происхождения Афганистана были исследованы комплексным образом и в синтезе истории, географии и лингвистики с применением сравнительно-исторического, сопоставительного методов.

Реконструкция ряда топонимов с неясной семантикой, подвергшихся в некоторых случаях фонетическим и морфологическим изменениям, определение их языковой принадлежности, этимологический анализ и анализ, проведенный на основе историко-лингвистических методов, их интерпретации дают основания говорить о том, что ряд топонимов тюркского происхождения на территории Афганистана появился в самые древние времена, в то время как история других топонимов связана с последующими периодами истории.

В «Заключении» монографии обобщаются основные положения исследования.

В «Библиографии» дается список использованных источников и работ.

ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abbasov Ə. M. Azərbaycan-əfqan ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı, Elm, 1986.
2. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, ADU nəşr, 1987.
3. Adilə Ayda. Türkün mənşəyi. "Dədəm Qorqud" qəzeti. 1991, №1.
4. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, APİ nəşr, 1986.
5. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. Bakı, APİ nəşr, 1988.
6. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, APİ nəşr, 1990.
7. Azərbaycan onomastikası problemləri. IV. Bakı, APİ nəşr, 1993.
8. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. I - X. Bakı, 1976 - 1987.
9. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1958.
- 9a. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989.
10. Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, 1979.
11. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
12. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II. Bakı, Elm, 1984.
13. Azərbaycan filologiyası məsələləri. III. Bakı, Elm, 1991.
14. Aslanov V. İ. Onomastik vahidlərin dilin qədim leksik laylarını öyrənməkdə yeri. AOP. III. Bakı, 1990.
15. Aslanov Vaqif. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıya qədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi. AFM. II. Bakı, 1984.
- 15a. Ataniyazov S. Türkmənistanın toponimiyası. Aşxabat, 1981.
16. Axundov Ağamusa. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, Gənclik, 1983.
17. Aşurbəyli S. B. Bakı toponimi. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 1973.
18. Babayev İ. A., Əhmədov Q. M. Qəbələ. Bakı, Elm, 1981.
19. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, Elm, 1951.
20. Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası. I. Bakı, Gənclik, 1992.
21. Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası. II. Bakı, Gənclik, 1992.
22. Budaqov B. Ə. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsi və vəzifələri haqqında - Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 1973.
23. Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşr, 1989.
24. Bəlviranlı Əli. İslam prinsipləri. Türk dünyası araşdırmaları vəqfi. İstanbul, 1991.
- 24a. Borçalı toponimləri. "Sərbəst düşüncə" qəzetinin xüsusi buraxılışı. №4 (38), iyun, 1993.

25. Vamberi G. Əmir Teymur (Ruscadan tərcümə edən S. İbrahimov). Bakı, Azərbaycan Dövlət kitab palatası, 1991.
26. Vəliyev Məhəmməd Həsən (Baharlı). Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan nəşr, 1993.
27. Vəlixanlı N. M. IX – XII əsr coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974.
28. Vorosil Q. Azərbaycan paleotoponimləri antik qaynaqlarda. AOP. Bakı, API nəşr, 1986.
29. Qaraşarlı Ç. Qədim Skandinaviya mənbəyində türk etnonimləri. AOP. II. Bakı, API nəşr, 1988.
30. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycanda qırpaq mənşəli etnotoponimlər haqqında - Azərbaycan EA məruzələri, c. 32, 1976, №4.
31. Qeybullayev Q. Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, Elm, 1990.
32. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycanın bəzi toponimlərinin mənşəyinə dair (Qutqaşen, Zaqatala, Kəlbəcər, Tovuz) Azərb. EA məruzələri. c. 30. 1974, №11.
33. Qəhrəmanov Cahangir, Xəlilov Şaməddin. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (Poemanın mətni və tarixi-grammatik öçerk). Bakı, Elm, 1991.
34. Qumilyov L. N. Qədim türklər (tərcümə edənlər: Vilayət Quliyev, Vəli Həbiboglu). Bakı, Gənclik, 1993.
35. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977.
36. Qurbanov A. Dilçiliyin metodları. Bakı, 1978.
37. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, API, nəşr. 1986.
38. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988.
39. “Dalfa” qəzeti. 2-8 aprel, 1991.
- 39a. Dəlili Q.A. XVIII əsrdə Azərbaycanın siyasi həyatında əfşarların rolu. Azərb.SSR EA xəbərləri, tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1969, №3.
40. Dəmirçizadə Ə. M. 50 söz. Bakı, Gənclik, 1968.
41. Eyvazova P. H. Əfqanıstan respublikası ərazisində bir sıra toponimlər haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri. II Bakı, 1988.
42. Eyvazova P. H. Azərbaycan SSR və Əfqanıstan respublikası ərazilərindəki bəzi toponimlər haqqında. Azərb. EA xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil, İncəsənət seriyası, 1989, №3.
43. Eyvazova P.H. Əfqanıstanda Azərbaycan toponimləri. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti. Bakı, 8 iyun, 1989.
44. Eyvazova P. H. Əfqanıstan ərazisindəki bir sıra türk mənşəli toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, 1990.
45. Eyvazova P. H. Toxar etnotoponimi və onun variantları. Azərbaycan onomastikası problemləri. IV. Bakı, 1993.
46. Eyvazova P.H. Mahmud Kaşğarının “Divan-i lügət-it turk” əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları. Azərb. EA Əlyazmalar İnstitutu. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, III respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 1992.
47. Eyvazova P. H. Qırıq etnotoponimi və onun arealları. Tarixi və təbii dilçilik. Azərb. EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 1993.
48. Eyvazova P. H. Əfqanıstanda “Xələc” etnonimi və onun arealları. Dil, etnos, etnonimiya. Azərb. EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 1994.

49. Eyvazova P. H. Əfqanıstan ərazisində oronim və hidronim nomenli türk mənşəli toponimlər. AOP. V, Bakı, 1994.
50. Eyvazova P. H. Dilçilik təlimində toponimika məsələləri. Texniki ali məktəblərdə dillərin öyrənilməsinin müasir məsələləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyi. Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri Universiteti. Bakı, 1994.
51. Eyvazova P. H. Vayqaç toponiminin izi ilə. Filologiya məsələləri I. Nəzəriyyə və metodika. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 1994.
52. Eyvazova P. H. "Sak" mənşəli adlar haqqında. Filologiya məsələləri. I. Nəzəriyyə və metodika. Bakı, 1994.
53. Eyvazova P. H. Azərbaycan-Əfqanıstan toponimik paralelləri, onların arealları və leksik-semantik xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri II. Nəzəriyyə və metodika. Bakı, 1994.
- 53a. Eyvazova P. H. Baktriya toponimi haqqında. Filologiya məsələlərinə həsr olunmuş ali məktəblərarası elmi-praktik konfransın materialları. Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyi. Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri Universiteti. Bakı, 1995.
- 53b. Eyvazova P.H. Həzərə//Xəzər paralelliyi. Filologiya məsələləri. Nəzəriyyə və metodika. IV. Bakı, 1995.
54. Əbdürrəşid əl-Bakuvi. Kitab təlxis əl-asar və əcaib əlməlik əl rəhhar ("Abidələrin" xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri) - ərəbcədən tərcüməsi, müqəddimə və şərhləri ak. Ziya Bünyadovundur. Bakı, Şur nəşr. 1992.
55. Əjdər Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, Azərb. Dövlət nəşr. 1989.
56. Əlibəyzadə Elməddin. Rəfiq Özdəkin "Türkün qızıl kitabı". "Xalq" qəzeti. 29 oktyabr, 1992.
57. Əlibəyzadə Elməddin. Ulu keçmişə açılan qapı. "Xalq" qəzeti. 9 iyul, 1992.
58. Əlibəyzadə Elməddin. "Azərbaycan" adı və "Azərbaycan dili". "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. 14 iyun, 1985.
59. Əliyev V. F. Sisian rayonunda türkköklü etnotoponimlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
60. Əliyev Ə. İ. Azıx və Düyərli toponimləri haqqında. Azərb. EA xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası. №3. 1973. a) Bəzi etnonimlər haqqında. Материалы II научной конференции, посвященная изучению топонимии Азерб. ССР. Баку, 1981.
61. Əsədov F. "Şidli" toponiminin etimologiyası. "Oğuz eli" qəzeti. 11 iyun, 1992.
62. Əhmədov T. M. Azərbaycan toponimiyasında sistemlilik problemi. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. Bakı, 1988.
63. Əhmədov T. M. El-obamızın adları. Bakı, Gənclik, 1984.
64. Əhmədov Tofiq. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşr. 1991.
65. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.
66. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, Elm, 1962.
67. İsmayılov Mahmud. Azərbaycan tarixi. Bakı, Elm, 1992.

68. İsrailova R. D., Məşədiyev Q. İ., Cəfərov Q. H. Azərbaycan dilinin onomastikası. Oçerklər. Bakı, Elm, 1987.
69. Yesai Həsən Cəlalyan. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722). Bakı, Elm, 1992.
70. "Yol" qəzeti. 4 yanvar, 1992.
71. Yüzbaşov Rəmzi. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı, Elm, 1966.
72. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Oçerklər. Bakı, Maarif, 1972.
73. Yusifov Y. B., Kərimov S. K. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987.
74. Yusifov M. İ. Oğuz etnonimi ilə bağlı toponimlər. AOP. II. Bakı, 1988.
75. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988.
76. Mahmudov H., Atakişiyev Z. Asiyanın ürəyi. Bakı, Gənclik, 1990.
77. Mehraliyev E. Q. Tərkibində "qara", "ağ (ak, ax)" terminləri olan coğrafi adların mahiyyəti və lokal dəyişilməsi. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 1973.
78. Mehraliyev E. Q. Xalq coğrafi terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 1987.
79. Məlikov İ. S. Qar, Qara formantlı etnonimlər haqqında. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
80. Məlikov İ. S. Xett-ümumtürk dil paralelləri. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II. Bakı, Elm, 1984.
81. Məlikov İ. S. Qədim xett və Azərbaycan dil uyğunluqları. Azərbaycan filologiyası məsələləri. I. Bakı, Elm, 1983.
82. Məmmədov Ə. "Şatırlı" etnonimi haqqında. "Elm və həyat" №5, 1987.
83. Məmmədov Cabir, Soltanova Həbibə. İrənin və Əfqanıstanın coğrafiyası. Bakı, ADU nəşr, 1989.
84. Məhərrəm Bayar. Altı min illik türk yurdu - Qarabağ. "Xəzər" toplusu, №1, 1991.
85. Məşədiyev Q. İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, Elm, 1990.
86. Mirzəyev H. İ. Aşıq poeziyasında işlənən etnonimlərə dair. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. Bakı, 1977.
87. Musəvi T. M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI - XVIII). Bakı, 1977.
88. Nəbiyev N. Coğrafi adlar. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşr, 1982.
89. Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin". Bakı, 1982.
90. Nüsnüslü. Nizami və Azərbaycan termini. "Elm və həyat", №8, 1990.
91. Paşa Əlioğlu. "Mete". "Elm" qəzeti. 16 fevral, 1991.
92. Pirişev V. Z. Buduqluların etnik mənsubiyyəti barədə mülahizə. "Tarix" qəzeti. 29 iyun, 1991.
93. Ramazanov K. T. Salyan sözünün etimologiyası haqqında. Azərb. EA xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası №3, 1953.
94. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. I kitab. Bakı, Yazıçı, 1992; II kitab. Bakı, Yazıçı, 1993.
95. Rəhimov Ə., Sadıxova C. Şair Bədr Şirvani haqqında. Azərb. EA xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası. №1, 1972.

96. Rəhimov A. "Midiya" və "Maq" sözlərinin mənşəyinə dair. AFM. I, Bakı, 1983.
97. Rəcəbov Ə. İltəris xaqan. "Xalq" qəzeti. 25 noyabr, 1992; IV Kapağan. "Xalq" qəzeti, 2 dekabr, 1992.
98. Rəşidəddin Fəzlullah. "Cami ət-təvərix". Bakı, 1957.
99. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünerkən. Bakı, Yazıçı, 1989.
- 99a. Seyidbəyli E. M. Kəngər elinin mənşəyi haqqında tarixi etnoqrafik məlumat. Əlyazmalar xəzinəsi, VII c. Bakı, 1986.
100. Sədiyev Ş. M. "Qarabağ"ın mənəsi. "Elm və həyat", №3, 1963.
101. Sədiyev Ş. M. Dil haqqında hekayələr. Bakı, Uşaq-gənc nəşr, 1959.
102. Süleymənov Oljas. Az - Ya. Bakı. Azərb. Dövlət nəşr. 1993.
103. Tarixi və tətbiqi dilçilik. Azərb. EA Dilçilik İnstitutu. Bakı, 1993.
104. Tahirzadə Ədalət. Kəsrəviçilik. AFM. III. Bakı, Elm, 1991.
105. Təhməzov M. C. Xaçınçay adı haqqında. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
106. Fazili Abdulla. Atropatena (er. əv. IV. er. VII əsri). Bakı, Elm, 1992.
107. Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992.
108. Xəlilov X. D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.
109. Hacıyev T. M., Vəliyev K. N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983.

110. Hacıyev Tofiq. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair (gümanlar, fərziyyələr). AFM. II. Bakı, Elm, 1984.
111. Həsənov Namiq. Xalqlar və onların tarixdə rolu. "Tarix" qəzeti, 19 yanvar, 1992.
112. Həsənov A. Coğrafi adlarda tarixin izləri. S. M. Kirov ad. ADU-nun "Elmi əsərlər"i (Dil və Ədəbiyyat seriyası), №3, 1966.
113. Cavadov Ə. M. Canlı Dədə Qorqud (Bir daha Qorqud adı haqqında) AOP. III. Bakı, 1990.
114. Cahangir Zeynalov. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. İstanbul, 1924. Bakı, Dövlət kitab palatası, 1972.
115. Cəlilov F. A. Qədim az/as etnonimi. Azərbaycan onomastikası problemləri. II. Bakı, 1988; a) Qədim türk etnosları.
116. Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988.
117. Cəfərov C. İ. "Qafqaz" nə deməkdir? Azərbaycan onomastikası problemləri. II. Bakı, Elm, 1988.
118. Cəfərov C. İ. Azərbaycan damğaları. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II. Bakı, Elm, 1984.
119. Cəfərov C. İ. "Gəncə" sözünün etimologiyası. Nizami və müasirlik (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, 1982.
120. Şakir Sabir Zabit. İraq türkmanlarının qısa tarixi. "Xəzər" toplusu, №2 - 3, 1992.
121. Şahbazlı F. Ş. Çəpni etnonimi. Azərbaycan onomastikası problemləri. III. Bakı, 1990.
122. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968.

123. Şükürlü Əlisa. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
124. Şükürov Ə. C., Məhərrəmov A. M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, API nəşr, 1976.

RUS DİLİNDƏ

125. Аббасов А. Некоторые заметки об афшарах Афганистана. Советская тюркология, №4, Баку, 1975.
126. Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX - XIII в 1969. Ашхабад, Изд. "Ылым".
127. Агеева Р. А. Происхождение имен рек и озер. Москва, 1985.
128. Алиев А. И. Топонимия западных Азербайджана. АКД. Баку, 1975.
129. Алиев Кемал. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, Элм, 1987.
130. Алиева Ф. Г. Тюркизмы в средневековых грузинских источниках. АКД. Баку, 1992.
131. Антонов Н. К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, 1971.
132. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюрко-татарских племен и народностей. СПб., 1897.
133. Артамонов М. И. История Хазар. Л., 1962.
134. Асланов В. И. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблема реконструкции). АДД. Баку, 1973.
135. Ахмедов Т. М. Некоторые древнетюркские слова в татарском языке. СТ., №6, 1971.

136. Ахмед ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний (извлечения по истории Азербайджана VII - IX вв.). Перевод с арабского языка ак. АН Азерб. З. М. Буниятова. Баку, 1981.
137. Ашурбейли Сара. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку, Элм, 1990.
138. Ашурбейли Сара. История города Баку период средневековья. Баку, Азернешр, 1992.
139. Бакиханов Аббас Кули-Ага. Гюлистан-и Ирам. Баку, Элм, 1991.
140. Бартольд В. В. Сочинение т. II, ч. I. М., 1963; т. II, ч. 2. М., 1964; т. V. ч. I. М., 1968.
141. Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1960.
142. Баскаков Н. А. Введение в изучении тюркских языков. М., 1969.
143. Благова Г. В. Опыт ареального изучения тюркизов. Советская тюркология. №4, Баку, 1975.
144. Будагов Б. А., Ворошил Г. Л. Принципы исследования топонимики Азербайджанской ССР. Материалы докладов II научной конференции посвященной изучению топонимии Азерб. ССР, Баку, 1981.
145. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. т. I. СПб., 1869; т. II, СПб., 1871.
146. Буниятов З. М. Азербайджан в VI - IX вв. Баку, Элм, 1965.
147. Буниятов З. М. Новые данные о нахождении крепости Шаки ДАН Азерб. ССР. 1959. №9; а) Еще раз о локализации Шаки (в связи с публикацией Гурама Гумбы) Изв. АН Азерб. ССР (сер. истории, философии и права). 1987, №1.

148. Бухара и Афганистан в начале 80-х годов XIX века (журналы командировок Г. А. Арндаренко). Москва, Изд. Наука, 1974.
149. Гаджиев М. "Хосров и Ширин". География поэмы: Литературный Азербайджан. Баку, 1988, №10.
150. Гейбуллаев Г. А. О локализации топонима Хурсан в древней Кавказской Албании. ДАН Азерб. ССР, 1982, №8; а) О происхождении названия города Чол в Кавказской Албании. Советская тюркология. Баку, 1975, №6; б) О происхождении некоторых этнотопонимов Азербайджана. ДАН Азерб. ССР, 1981, №2.
151. Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование) т. I. Баку, 1991.
152. Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку, Элм, 1986.
153. Гукасян Ворошил, Асланов Вагиф. Исследование по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, Элм, 1986.
154. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., Изд-во Наука, 1967.
155. Гумилев Л. Н. Открытие Хазарин. М., Изд. Наука, 1966.
156. Гумилев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия (подготовил в печати кандидат исторических наук Акиф Фарзалиев) Баку, Азернешр, 1990.
157. Гусейнзаде А. А. О происхождении топонима Баку. Советская тюркология 1970, №3. а) О происхождении топонима Апшерон. Советская тюркология, 1974, №3.
158. Гусейнзаде А. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР. Советская тюркология. 1977, №4.
159. Гусейнов Р. Сирийские источники об Азербайджане. Баку, 1960.
160. Даврижеци Аракел. Книга историй. М., 1973.
161. Добродомов И. Г. "Не река" - а "женщина". Этническая ономастика. Москва, 1984.
162. Древнетюркский словарь. Изд. "Наука", Л., 1969.
163. Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969 - 1973 гг. М., 1976.
164. Дьяконов И. М. История Мидии. От древнейших времен до конца IV века до н. э. М., - Л., 1956.
165. Дьяконов И. М. К методике исследований по этнической истории (киммерийцы). В сб. Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. М., 1981.
166. Дьяконов И. М. Очерк истории древнего Ирана. М., 1961.
167. Дьяконов И. М. Сложение классового общества в Северной Бактрии. В сб. Советская археология. т. 19.
168. Еремеев Д. Е. Происхождение тюрков и туркмен Турции и основные этапы их истории. Сб. Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. М., 1963.
169. Еремеев Д. Е. К семантике тюркской этнонимы. Этнонимы. М., 1970.
170. Еремеев Д. Е. Этногенез турок. М., 1971.
171. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Труды Института этнографии

- им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Новая серия, т. IX. М., Л., 1950.
172. Жучкевич В. А. Общая топонимика. Минск, 1968.
173. Жучкевич В. А. Общая топонимика. Минск, 1980.
174. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран (Перевод с арабского, комментарии, исследование указатели и карты Н. Велихановой). Баку, 1986.
175. Иоани де Галони-фонтибус. Сведения о народах Кавказа 1404 г. Баку, 1980.
176. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987.
177. Кайдаров А. Т. К историко-лингвистической характеристике этнонима канглы//канлы. Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984.
178. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., 1976.
179. Кармышева Б. Х. Узбеки-локайцы южного Таджикистана. М., 1954.
180. Кармышева Б. Х. Следы среднеазиатских этнонимов и антропонимов в узбекских генеалогиях (ас, кышлак, урус). Ономастика Средней Азии. М., 1978.
181. Келмаков В. К. "Происхождение и первые упоминания этнонима "ар". Сб. статей "Этнонимы", М., 1970.
182. Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951.
183. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964; Гуннская держава на востоке (III в. д. н. э. - IV в. н. э.). В кн. История древнего мира, кн. III. - М., 1982.
184. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата, 1974.
185. Конкашпаев Г. К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963.
186. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, Илим, 1980.
187. Кононов А. Н. О семантике слов кьара а акь в тюркской географической терминологии. Изв. отд. общ. наук АН Тадж. ССР, 1954, вып. 5.
188. Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. М., Наука, 1978.
189. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази хана Хивинского. М., - Л., 1958.
190. Короглы Х. Г. Али Эр Тонга и Афрасияб по Юсуфу Баласагуни, Махмуду Кашгари и др. авторам. Советская тюркология, 1970, №4.
191. Логашева Дж. Б. Тюркские заимствования в языке пушту. *Azərbaycan onomastikası problemləri*. II. Bakı, 1988.
192. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М., Л., 1952.
193. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М., - Л., 1959.
194. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М., - Л., 1951.
195. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках. *Azərbaycan filologiyası məsələləri*. Bakı, 1984.
196. Мамедов М. А. Сравнительный анализ родственных языков. Ташкент, 1984.

197. Мамедов М. А. Об этнониме канлы. Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1987.
- 197а. Мамедов Н. Х. Отражение древнетюркских лексических элементов в талышском языке. - СТ. 1980, №3.
198. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география. Албании. Баку, Элм, 1985.
199. Мардонцев В. Е. В стране солнца и гор. М., Мысль, 1980.
200. Мелиоранский П. М. Араб филолог о турецком языке. СПб., 1900.
- 200а. Мирзаде Ч. Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских географических источниках. Баку, Элм, 1988.
201. Моллазаде С. М. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку, Маариф, 1979.
202. Молчанова О. Т. Структурные типы тюркских топонимов горного Алтая. Изд-во Саратовского университета, 1982.
203. Моссон В. М., Ромодин В. А. История Афганистана. Т. I. М., 1964.
204. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. Москва, Мысль, 1974.
205. Мурзаев Э. М. География в названиях. М., Наука, 1979; а) Словарь народных географических терминов. М., Мысль, 1985.
206. Никонов В. А. Пути топонимического исследования. Принципы топонимики. М., 1964.
207. Никонов В. А. Введение в топонимику. М., 1965.
208. Никонов В. А. Заметки по оронимии Киргизии. Ономастика Средней Азии. М., Наука, 1976.
209. Ономастика Средней Азии. Москва, Наука, 1978.
210. Охунов Р. Этноним кыпчак и топонимии Ферганской долины. *Azərbaycan onomastikası problemləri*. III, 1990.
211. Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913.
212. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Л., 1949.
213. Попов А. И. Основные принципы топонимического исследования. Принципы топонимики. М., 1964; а) Названия народов СССР, Введение в этнонимику. Л., Наука, 1973.
214. Плетнева С. А. Хазары. М., 1976.
215. Рагимов М. Ш. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской группы. Советская тюркология. №2, 1971.
216. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I – IV. СПб., 1893 – 1911; т. II, ч. 1., 1899.
217. Рашид ад-Дин Ф. Огузнаме. Баку, 1987.
218. Серебренников Б. А. Методы лингвогенетических исследований. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973.
219. Серебренников Б. А. О методах изучения топонимических названий. Вопросы языкознания. №6, 1956.
220. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М., Наука, 1973.

221. Тагирзаде А. Ш. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербайджанского языка (на материале Шекинской зоны), АКД, Баку, 1983.
222. Тревер К. В. Очерки истории и культуры Кавказской Албании. М., - Л., 1959.
223. Халыгов Ф. Р. Топонимия районов Мильско Карабахской равнины (на основе материалов Агдамского, Агджабединского и Бардинского районов). АКД, Баку, 1984.
224. Шаниязов К. Ш. К вопросу расселения и родовых делений канглы. Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Ташкент, Фан., 1972.
225. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (историко – этнографическое исследование на материалах докыпчакского компонента). Ташкент. Фан, 1974.
226. Ширалиев М. Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке. Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.
227. Эйвазова Р. Г. Некоторые ареальные этнонимы в пределах Союза и Афганистана. Проблемы духовной культуры тюркских народов СССР, Уфа, 1991.
228. Эйвазова Р. Г. Роль этнонимов тюркского происхождения в топонимической системе Афганистана. Dil, etnos, etnonimiya. Bakı, 1994.
229. Юзбашев Р. И. О происхождении названия Апшеронского полуострова. География в школе. №6, 1968. а) О некоторых чертах топонимики Азербайджана. Изв. АН Азерб. ССР. сер. Науки о земле, 1968, №1.

230. Юсифов Ю. Б. О наименованиях «Албания», «Арран». Изв. АН Азерб. ССР. Серия общест. наук №7, 1961.
231. Юсифов Ю. Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописных источниках. АОП. II. Баку, 1988.
232. Юсифов Ю. Б. Топонимы и этническая история древнего Азербайджана. Материалы конференции о проблемах азербайджанской ономастики. Баку, 1986.
233. Юсифов Ю. Б. К значению древних топонимов в изучении этнической истории Азербайджана. Изв. АН Азерб. ССР. Серия Литературы. Языка и Искусства. №2, 1987.
234. Юсифов Ю. Б. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане. Кавказско-ближневосточный сборник. VIII, Тбилиси, 1988.
235. Ямпольский З. И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. Уч. Записи, Азгосуниверситета, Серия Языка и Литературы, №2, Баку, 1965.
236. Ямпольский З. И. О тюрках V века до нашей эры. Уч. Зап. АГУ, Серия Языка и Литературы, № 5, 6, 1970.

T Ü R K D İ L İ N D Ə

237. Azərbaycan türkləri. Aylık ilmi, edebi dergi. Yıl: 1 sayı: 3, Kültür dayanışma derneği, 1989.
238. Anadolunun tarihi coğrafyasına giriş. I. Anadolunun idari taksimatı. Pr. Dr. Baykara, Ankara, 1988.
239. Afət Qurbanov. Quzey Azərbaycanda yer adları və onların linqvistik hüsusiyyətləri. "Azərbaycan türkləri". Aylık ilmi, edebi dergi. Yıl: 1 sayı: 3. Azərbaycan türkləri kültür ve dayanışma derneği, 1989.

240. Ahmet Tasagil. İslamiyyetten önce türklerin Azerbaycan ve Kafkaslara akınları. Azerbaycan türkleri. Aylık ilmi, edebi dergi. Yıl: 1, sayı: 3. Azerbaycan türkleri kültür ve dayanışma derneği, 1989.
241. Bahaeddin Ogel. Türk mitolojisi. Ankara, 1989.
242. Bahaeddin Ogel. Türk kültür tarihine giriş. 1. Ankara, 1991.
243. Bastav S. Sabir türkleri. Belleten, sayı 17 – 18, 1941.
244. Erdoğan Mercil. Müslüman türk devletleri tarihi. Türk tarih kurumu basimevi. Ankara, 1991.
245. Mahmud Kaşğari. Divanü lügat-it türk tercümesi, I – III çeviren. B. Atalay, Ankara, 1939 – 1941. Divanü lügat-it türk dizini. "Endeks", IV, çeviren B. Atalay. Ankara, 1986.
246. Türk Ansiklopedisi, c. I. İstanbul, 1989.
247. Türk Ansiklopedisi, c. IV. İstanbul.
248. Türk Ansiklopedisi, c. V. İstanbul, 1987.
249. Türk Ansiklopedisi, c. XVIII. Ankara, 1970.
250. Türk Ansiklopedisi, c. XXV. Ankara, 1977.
251. Türk Ansiklopedisi, c. 50. Ankara, 1981.
255. تواریخ خوزشید جهان. کابل، ۱۳۱۱ مجری.
256. تطبیق لغات جغرافیائی قدیم و جدید ایران. تالیف: محمد حسن خان اعتماد السلطنه تصحیح میر هاشم محدث. تهران، ۱۳۶۳.
257. عبد الحی حبیبی. نگاهی به نامهای باستانی کابل "کتاب" ۱۳۶۲. شماره ۲.
258. عرفان. شماره دهم، ۱۳۶۱.
259. فرهنگ فارسی عمید. دو جلد. جلد اول آ – د. تالیف حسن عمید. تهران، ۱۳۶۳.
260. فرهنگ فارسی عمید دو جلد. جلد دوم. ذ – ی. تهران، ۱۳۶۳.
261. قاموس جغرافیائی افغانستان. جلد اول. کابل، ۱۳۳۵ – حمل.
262. قاموس جغرافیائی افغانستان. جلد دوم. کابل، ۱۳۳۶ – اسد.
263. قاموس جغرافیائی افغانستان. جلد سوم. کابل، ۱۳۳۸ – میزان.
264. قاموس جغرافیائی افغانستان. جلد چهارم. کابل، ۱۳۳۹ – اسد.
265. میر غلام محمد غبار. افغانستان در مسیر تاریخ. کابل، ۱۲۴۶ (۱۹۶۷).
266. نور الله تالقانی افغانستان ما قبل آریاییها. کابل، ۱۳۶۱.

FARS DİLİNDƏ

252. اتلس قریه های افغانستان، ۱۳۵۳. حوت.
253. بخش بلغ. کابل، ۱۳۶۰.
254. پوهاند دو کتور زیار: "مختصری پیرامون وجه تسمیه خراسان". "خراسان" مجله مطالعات زبان و ادبیات – ۱۲ – سال سوم شماره چهارم سرطان – اسد ۱۳۶۲. اکادمی علوم ج. د. ۱ – مرکز زبانها و ادبیات. دیپار تمننت دری.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 3

I FƏSİL

**ƏFQANISTANDA TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN
TARİXİ KÖKLƏRİ, ONLARIN ORTA ASİYA VƏ
AZƏRBAYCANLA BAĞLILIĞI..... 7**
Əfqanıstan tarixinə bir nəzər..... 7
Müasir Əfqanıstanın tarixi adları 12
Əfqanıstandakı türk mənşəli toponimlərin
Orta Asiya ilə bağlılığı 43
Azərbaycanda türk etnonimləri və onların
Əfqanıstanla bağlılığı 57

II FƏSİL

**ƏFQANISTANDA SADƏ VƏ DÜZƏLTMƏ
SÖZLƏRDƏN TÖRƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ
TOPONİMLƏRİN LİŦVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ... 72**
Sadə sözlərdən törənən türk mənşəli sadə toponimlər 75
Düzəltmə sözlərdən törənən türk mənşəli sadə
toponimlər 84

III FƏSİL

**ƏFQANISTANDA SİNTAKTİK ÜSULLA MÜXTƏLİF
NİTQ HİSSƏLƏRİNDƏN TÖRƏNƏN MÜRƏKKƏB
TOPONİMLƏR, SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRDƏN
TÖRƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN
NÖVLƏRİ..... 103**
Sintaktik üsulla müxtəlif nitq hissələrindən
törənən türk mənşəli mürəkkəb toponimlər 103
Sadə və mürəkkəb sözlərdən törənən türk mənşəli
toponimlərin növləri..... 124

IV FƏSİL

**ƏFQANISTAN – AZƏRBAYCAN TOPONİMİK
AREALLARI VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ. 131**

NƏTİCƏ..... 217

PEZİOME 222

ƏDƏBİYYAT 224

**“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Çapa imzalanmış: **11.01.2017**
Şerti çap vərəqi: **15,5**. Sifariş: № **19**
Kağız formatı: **60x84 1/16**. Tiraj: **500**

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8